

VIII. SOCIALINĖ VISUOMENĖS STRUKTŪRA

Piliakalnių vaidmuo visuomeninių santykių raidoje

Pagrindinė visuomenės lastelė nuo pat pirmųjų amžių po Kr. yra buvusi šeima, kuri vertėsi žemės ūkiu. Tai buvo naujas etapas, palyginti su ilgus amžius trukusiu akmens ir net ankstyvųjų metalų laikotarpiu, kada sunkios gyvenimo sąlygos vertė žmones burtis į didesnes bendruomenes, pajėgusias tik bendromis jégomis užtikrinti pragyvenimą ir apsiginti nuo kitų priešiskai nusistačiusių bendruomenių. Saugumo sumetimais gyvenvietėms būdavo parenkamos aukštėnės kalvos, upių pakrančių kyšuliai, apskritai – sunkiau prieinamos vietos tiek priešams, tiek žvérims. Anot G. Zabielas apibréžimo, tai tiesiog žemės reljefo dariniai¹. Ir tik žmogaus rankų įsikišimas leido vėliau tas vietas vadinti piliakalniais. Tokios ankstyvos sustiprintos gyvenvietės-piliakalniai pasirodė ankstyvųjų metalų laikotarpyje ir vyravo visa I tūkstantmetį ir II tūkstantmečio pirmają pusę po Kr., tačiau atskirais laikotarpiais jų išorė dėl šių gyvenviečių pertvarkymo labai kito, o tai savaimė atspindi visuomenės struktūros permainas.

Lig šiol pasekti ši procesą geriausiai leido tyrinėti ankstyvieji Rytų Lietuvos piliakalniai. Jie čia siekia pačius seniausius raidos etapus, susijusius su brūkšniuotosios keramikos kultūra. Vakarų Lietuvoje ir Užnemunėje, t. y. vakarų baltų teritorijoje, šis procesas kiek skiriasi, tačiau tai pasakytina apie vėlesnius laikus, nes šioje Lietuvos dalyje beveik nerasta pr. Kr. datuojamų piliakalnių².

Brūkšniuotosios keramikos kultūra, išsilaikiusi bemaž visą tūkstantmetį (ankstyvajį geležies amžių ir romėniškajį pirmujų amžių po Kr. laikotarpi), yra vietinės kilmės, nepaveikta svetimų įtakų. Ryškus pavyzdys gali būti *Narkūnų piliakalnis* Utenos rajone³ (122 pav.).

122 pav. Narkūnų piliakalnis.

Jam labai artimi E. Grigalavičienės tyrinėti Sokiškių, Nevieriškės piliakalniai⁴. Kiek ilgiau sustosime prie šios knygos autorės tyrinėto Narkūnų piliakalnio.

Narkūnų piliakalnis yra apie 3 km į pietvakarius nuo Utenos, kairėje Utenos–Pakalnių kelio pusėje. Čia išlikęs ištisas archeologinių paminklų kompleksas, kurį sudaro du vienas prieš kitą stūksantys Didysis ir Mažasis piliakalniai ir į vakarus nuo jų išlikusi senovinė gyvenvietė. Šiuo atveju mus domina Didžiojo piliakalnio apatinis kultūrinis sluoksnis, kurio tyrinėjimai leidžia teigti, jog čia buvusioje kalvoje gyventa II tūkst. pr. Kr. pabaigoje, tačiau jokių ryškesnių vietovės anų laikų pertvarkymų nepastebėta. Žmonės taikėsi prie buvusių salygų rengdamiesi būstus aikštélés pakraščiais. I tūkst. pr. Kr. jau randama pastatų ir aikštélés viduryje. Gyvenvietė pradedama stiprinti dirbtinėmis kliūtimis. Jas sudarė aikštélés pakraščiais vertikaliai sukalti kuolai, perpinti šakomis, apdrébtomis moliu. Tokia tvora dar sutvirtinta akmenimis. Tai bene seniausiai aptvarai, saugoje gyventojus nuo įvairių pavojų.

Tūkstantmečio pabaigoje ir ypač pirmaisiais amžiais po Kr. jau atsiranda įtvirtinimų ir iš žemų. Nesaugausioje šiaurinėje kalvos dalyje pilamas *pylimas* ir kasamas *griovys*. Kalva įgyja Rytų Lietuvos piliakalniams būdingų bruožų.

Kaip rodo Narkūnų piliakalnio tyrinėjimai, tuo metu dirbtinėmis kliūtimis apsaugotoje piliakalnio aikštélėje gyventa nemažos bendruomenės, veikiausiai kelių kartų šeimų. Tai matyti iš aikštélėje stovėjusių ilgų pastatų (žr. 22 pav.). Pastate tilpo keli židiniai. Sprendžiant

iš židinių skaičiaus, viename tokiam pastate galėjo tilpti 12–15 žmonių, greičiausiai susijusių giminystės ryšiais. Iš ištarto ploto ir atidengtų židinių skaičiaus galima spėti, kad šio piliakalnio aikštélėje galėjo tilpti apie 100 žmonių, gyvenusių čia dar ir pirmaisiais amžiais po Kr. Apskritai Narkūnų piliakalnis gali būti brūkšniuotosios keramikos kultūros bendruomeninių gyvenviečių etalonas.

Nepaisant perimtų tradicijų iš senesnių laikų, pirmaisiais amžiais po Kr. gyvenviečių pobūdis pamažu kito. Pirmiausia matyti ryškios pastangos stiprinti savo gyvenvietes. Greta natūralių kliūčių iren-giami daug įvairesni ir sudėtingesni įtvirtinimai supilant iš žemų *pylimus*, ypač gamtos kliūčių mažiau apsaugotose vietose, – tai jau esame pastebėję Narkūnų piliakalnyje. Pavyzdžiui, pačiais pirmaisiais amžiais datuojamas Aukštadvario piliakalnio pylimas buvo apie 0,5 m aukščio, supiltas iš aplinkinės smėlingos žemės, sutvirtintas 10–30 cm skersmens rastais, suklotais įvairiomis kryptimis. III–IV a. pylimas jau buvo paaukštintas iki 2 m. Būdingas reiškinys, jog čia pylimo vietoje stovėjo ilgas stulpinės konstrukcijos pastatas, kuriame būta 3 × 4 m, 4 × 4 m gyvenamųjų ir ūkinių patalpų. Šis statinys kartu buvo ir gynbinis įtvirtinimas⁵.

Čia tepaminėti bene būdingiausi tyrinėtų daugiasluoksninių piliakalnių pavyzdžiai. Jie analogiški ir visiems piliakalniams, išlai-kiusiems senojo geležies amžiaus, arba dar vadinamojo romeniškojo laikotarpio, kultūrinius sluoksnius.

Prie tokų piliakalnių dažnai šliejasi kartais iki kelių hektarų dydžio *papédės gyvenvietės*. Tai rodo, kad atskiros šeimos pradeda sava-rankiškai šeimininkauti, išsikelia iš piliakalnių ir kuriasi jų papédėse. Šis reiškinys atspindi bendruomenių irimo procesą, kuris neabejotinai atsiliepė gyvenviečių tipams, formoms ir išsidëstymui teritorijoje⁶. At-siranda stambios neįtvirtintos lygumų gyvenvietės. Piliakalniuose tuo tarpu formuoja pagrindiniai gynybiniai elementai⁷. Tai – žymių po-kyčių ūkyje pasekmė. Naujų geležinių darbo įrankių išisavinimas, amatų plitimas skatino pereiti prie naujos žemdirbystės sistemos. Pre-kybos raida, palaikomi ryšiai su kaimyniniais ar net tolimesniais kraš-tais – visa tai leido nepriklausomai tvarkytis atskirioms šeimoms. Ne-gana to, randasi turtinė atskirų šeimų diferenciacija. Tai matyti iš laidojimo paminklų: atskiri kapai išsiskiria įkapių gausa, jų kokybe, importuotais papuošalais, net ginklais. Suprantama, kad tokios turtin-gesnės ir veiklesnės šeimos pradeda vaidinti didesnį vaidmenį visuo-meniniame gyvenime.

123 pav. Miniatiūrinis piliakalnis – Paukščių kalnas. Jiezna (Prienų r.)

Pasirodo naujo tipo piliakalnių, archeologijos literatūroje dėl jų mažų matmenų vadinančiuose *miniatiūriniais* (123 pav.). Jie tam tikru aspektu paryškina šį sudėtingą visuomenės raidos etapą, to proceso vyksmą. Būdingiausias iš šios grupės piliakalnių yra *Migonų piliakalnis* (Kaišiadorių r.), įrengtas kairėje Kruonės upelio pusėje, aukštame kranto kyšulyje. Jis pasižymi šlaitų statumu⁸. Mažiausiai gamtos apsaugotoje pietinėje dalyje supiltas pylimas, kuris kartu su šlaitu siekia iki 16 m aukščio. Be to, išorinė pylimo ir šlaito dalis buvo išgrista stambiais akmenimis ir saugumo sumetimais, ir dėl smėlingos žemės. Piliakalnio aikštelė nedidelė: apima apie 100 m² plotą, bet ji buvusi kiek didesnė, kol nebuvavo supiltas pylimas, po kuriuo konstatuotas kultūrinis sluoksnis.

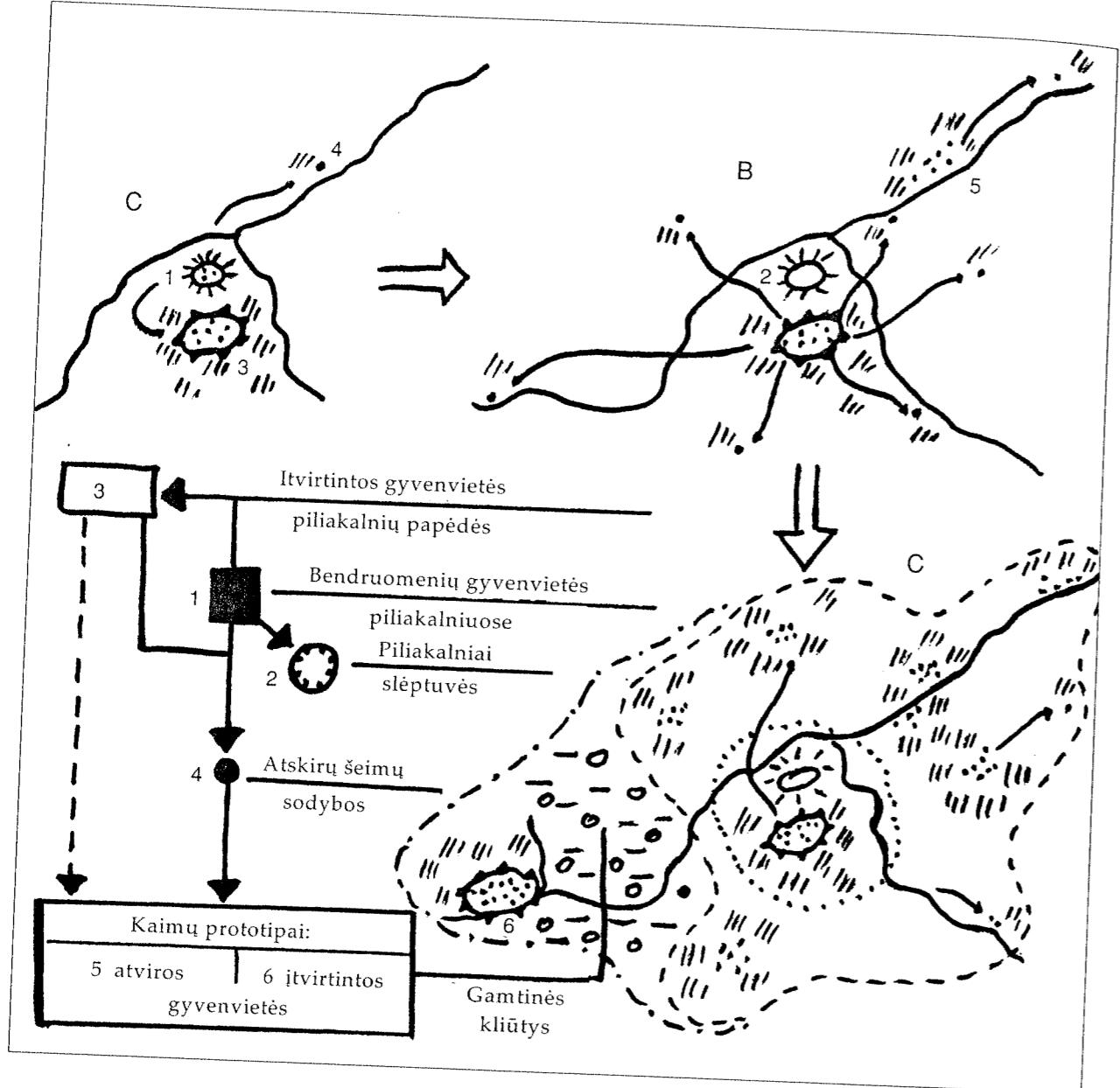
Nedidelėje aikštelėje greičiausiai buvo įsikūrusi viena turtingesnė šeima, o pagrindinė bendruomenės gyvenvietė buvo išsidėsčiusi papédėje. Ji apėmė apie 1,5 ha plotą ir supo piliakalnį iš pietų, rytų ir vakarų. Kad čia būta nemažos gyvenvietės, rodytų ir tas faktas, kad išiaurės rytus nuo piliakalnio jau dešinėje Kruonės upelio pusėje išlikusi 36 pilkapių grupė. Čia laidoti bendruomenės nariai. Pilkapynas datuojamas IV–V a. po Kr. Visas šis archeologinių paminklų

kompleksas gerai rodo naujai besiformuojančių gyvenviečių pradžią ir kartu visuomenės gyvenimo pokyčius.

Tolesnė visuomenės raida viduriniame geležies amžiuje (V–VIII a.), arba vadinamajame tautų kilnojimosi laikotarpyje, sunkiau beatsekama dėl archeologinių šaltinių stygiaus ir įvairaus jų interpretavimo. Keturių šimtmečių laiko tarpas – didžiulis įvairių netolygių vyksmų metas tiek ūkinį, tiek ir visuomeninių santykų srityje. Vien vidiniai reiškiniai to paaiškinti negalima. Neabejotinai ryškius pėdsakus paliko nedraugiški santykiai su kaimynais, kartais tiesiog neprieklausomai susiformavę vykusių tautų judėjimų fone. Vieni iš jų buvo trumpalaikiai, neturėjė didesnės įtakos, kiti buvo lemiami, išjudinę jau nusistovėjusias gyvenimo struktūras.

Gyvenviečių raidos tyrinėtojas architektas K. Šešelgis bandė apibrėžti tuo metu Lietuvos teritorijoje išryškėjusias *tris skirtinges paskirties gyvenviečių grupes*: gyvenvietės, skirtos buičiai ir gamybiniams procesams, skirtos gynybai ir mišrios paskirties⁹ (124 pav.). Tai nebuvo koks nors staigus pakitimas per ilgus šimtmečius. Vienos iš jų išliko ilgiau, kitos kūrėsi naujai, ypač paliestos išorinių veiksnių. Šis bendras suskirstymas iš dalies atspindi to meto archeologiniuose paminkluose. *Pirmai grupė* sutaptu su senojo geležies amžiaus tradicijų tēsimu: kai kuriuose piliakalniuose išlikęs viduriniam geležies amžiui (tiksliau – jo pradžiai) skirtinas kultūrinis sluoksnis atitinkę minėto autoriaus nurodytą pirmąją grupę. *Antrąją grupę* atitinkę visos sutvirtintos lygumų gyvenvietės, apjuostos pylimais arba įvairiomis užtvaromis, nes daugumoje piliakalnių kultūrinio tūlaičio sluoksnio nerandama. *Trečioji*, mišriųjų gyvenviečių grupė veikiau atspindi tą procesą ir galbūt netrumpą laikotarpi, kada gyventojai, palikę gyvenvietes piliakalniuose, kėlėsi į jų papėdes ar net tolimesnes vietas. Apskritai susiklosčiusios naujų gyvenviečių formos yra nuoseklios tolesnės raidos rezultatas, priklausomas nuo įvairių veiksnių.

Tautų kilnojimasis labiausiai palietė rytų baltus, palikusius brūkšniuotosios keramikos kultūrą. Pagrindinį vaidmenį čia suvaidino rytų slavų ekspansija vakarų kryptimi. Piliakalniuose gyvenusios bendruomenės nepajégė gintis nuo išorinių priešų dėl silpnų gyninių sutvirtinimų. Su tuo bandau sieti brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimą. Gyvenvietės piliakalnyje apleidžiamos. Rytų slavų stumiami gyventojai buvo priversti iširengti naujas gyvenvietes lygumose. Ar jos būtų buvę piliakalnių papédėse, ar įrengtos toliau

124 pav. Skirtingos pa-skirties gyvenviečių grupės (pagal K. Šešelgi).

nuo piliakalnių renkantis derlingesnes vietas, – tokios gyvenvietės neretai taip pat būdavo sutvirtinamos apjuosiant jas pylimu ar kitais dar praktikuotais būdais, pavyzdžiui, iškasant griovius, įrengiant užtvaras. Tokios gyvenvietės sudarė besiformuojančios teritorinės bendruomenės branduoli.

Kad ir negausiai, atskirų šeimų sodybos kūrėsi atokiau nuo piliakalnio. Tenai tokios sodybos gausėjant gyventojų virto sodybų grupėmis ir kartu su aplink jas išsidėsčiusiais dirbamosios žemės ploteliais formavo *būsimų kaimų prototipą*¹⁰. Konkretnus pavyzdys gali būti jau minėtas Migonių archeologinių paminklų kompleksas.

Nubrėžtas gyvenviečių, kartu ir visuomenės raidos kelias viduriniame geležies amžiuje iš dalies yra hipotetinio pobūdžio, pagrįstas retrospektyviu metodu. Mat lygumų arba kartais atviro tipo gyvenvietės yra mažiausiai tūra archeologinių paminklų grupė. Ši reiškinį lémė kelių šimtmečių laiko tarpas, kada ir žmonių veikla, ir pačios gamtos procesai tapo tokiai atviro tipo gyvenviečių sunaikinimo priežastimi. Iki mūsų dienų maža beliko jų ryškesnių pėdsakų.

Apie tokias lygumų gyvenvietes daugiau pasako tyrinėti to laikotarpio kartais didžiuliai kapinynai, kurių artumoje nėra įtvirtintų gyvenviečių-piliakalnių arba jie stūkso apleisti, negyvenami, be jokio kultūrinio sluoksnio. Juk kiekvienas kapinynas tiesiogiai liudija, kad netoli ese būta gyvenvietės, deja, neišlikusios dėl minėtų priežasčių. Ne tik piliakalniai, bet ir laidojimo vietos atspindi gyvenviečių tinklą. Laiabūdingi to meto Centrinėje Lietuvoje tyrinėti didžiuliai laidojimo paminklai – akivaizdūs stambesnių gyvenviečių liudytojai.

Ryškus pavyzdys yra Plinkaigalio kapinyno tyrinėjimų rezultatai¹¹. Ši kapinyną tyrinėjęs V. Kazakevičius išsamiai aprašo gautuosius duomenis, iš kurių sužinome, kad šiame didžiuliame kapinyne, išsidėsčiusiame kairiajame Šušvės upelio krante, buvo ištirtas 4500 m² plotas, kuriame aptikta 360 griautinių III–VI a. kapų, 8 degintiniai VII a. kapai ir trijose duobėse 4 griautiniai žirgų kapai. Taigi kapinynas apima ilgą laiko tarą. G. Česnio apskaičiuota, kad pagal kapų skaičių čia kažkur netoli ese nuolatos turėjo gyventi 40–60 žmonių, t. y. 5–8 šeimos¹². V. Kazakevičius duomenimis, per 200 metų laikotarpį (V–VI a.) gyvenusi 35–43 žmonių populiacija¹³.

Apie 0,4 km nuo Šušvės kairiajame jos krante, prie santakos su Žiedupe, stūkso Plinkaigalio piliakalnis. Iš šiaurės jis juosia Žiedupė, iš vakarų ir pietų – Šušvės slėniai. Piliakalnio aikštélės ilgis rytų–vakarų kryptimi – 20 m, plotis – 15 m. Rytiniame aikštélės krašte pastebėta pylimo liekanų. Išorinėje rytinėje aikštélės dalyje piliakalnis sustiprintas 30–35 m ilgio ir 2,5 m gylio grioviu.

Piliakalnyje kultūrinio sluoksnio nepastebėta¹⁴. Kadangi piliakalnis netyrinėtas, neaišku, ar būta kokių kitų dirbtinių aikštélė stiprianičių įrenginių. Tad piliakalnis laikytinas slėptuve, į kurią subègdavo gyventojai pavoju metu iš artimesnių ar net atokiau iškūrusių gyvenviečių. Piliakalniu apleidimas ir atvirų gyvenviečių įrengimas ypač akivaizdus viduriniame geležies amžiuje. Apie tai jau esame kalbėję. Ivairios tiek vidinės, tiek ir išorinės priežastys, ypač tautų kilnojimosi

fone, lėmė teritorinės bendruomenės formavimasi, kuri bando nusakyti K. Šešelgis. Autorius pateikia tokį modelį: 1) gimininės bendruomenės irimo pradžia, 2) tarpinis periodas, 3) išsvyčiusi teritorinė bendruomenė (žr. 124 pav.). Toks pateiktas gyvenviečių formavimosi principas, kad ir hipotetinius, gali būti priimtinai analizuojant laidojimo paminklų zonas, išsidėsčiusias už visos gyvenamos teritorijos ribų. Pirminis tos teritorijos branduolys yra buvęs piliakalnis, o vėliau ir įtvirtintos gyvenvietės lygumose. Tad Plinkaigalio kapinynas ir prie jo netoli ese tirtas Pašušvio laidojimo paminklas, chronologiskai tarsi pratesės pirmajį, galėtų būti etalonas nušviečiant kapinynų ir gyvenviečių ryšį bei jų raidą per kelią tautų kilnojimosi laikotarpio šimtmečius.

Žinoma, tai tik vienas pavyzdys. Neabejotina, kad, kaip teigia ir pats šią schemą pateikęs autorius, galėjo būti ir kitokių teritorinės bendruomenės gyvenviečių kūrimosi variacijų¹⁵. Ši schema daugiau paremta rytų ir centrinių baltų paminklais, o Vakarų Lietuvoje, vakarų baltų teritorijoje, gyvenviečių formavimosi procesas galbūt yra buvęs kiek skirtingas¹⁶.

Vakarų baltų gyventoje teritorijoje randame skirtingo tipo piliakalnius. Juose daug labiau išreikštū gynybiniai elementai, kurių galima pastebėti jau nuo senojo geležies amžiaus pradžios. Didesnės piliakalnių aikštelės, galėjusios sutalpinti nemažą gyventojų, gana aukšti – 3–4 m aukščio pylimai, iškasti grioviai, akmenimis grįsti šlaitai – visa tai primena vėlyvesnių laikų įtvirtintas gyvenvietes, kurios tame krašte émė formuotis ankstokai.

Tai ypač ryšku piliakalnių turtingoje Užnemunėje, kurioje ištirtas nemažas jų skaičius. Patraukia akis jų išsidėstymo tinklas. Bene daugiausia piliakalnių esama pietinėje Užnemunes dalyje, maždaug iki Šešupės upės. Tačiau negalima nepastebėti jų susikoncentravimo išilgai Nemuno, kur jie kartais aptinkami net grupėmis.

Savo dydžiu ir įtvirtinimais ypač išskiria *Kunigiškių-Pajevonio piliakalnis*¹⁷ (125 pav.). Jo aikštelė yra 150 m ilgio ir 100 m pločio, iš visų pusų apjuosta pylimu. Ypač gerai įtvirtinta piliakalnio pietinė papédė. Čia būta net dviejų pylimų ir griovių. Išorinis pylimo šlaitas grįstas akmenimis. Aukščiausias pylimas iš vakarų mažiausiai gamtos kliūčių apsaugotas. Ten jis siekia iki 4 m aukščio, kitur vietomis tesiekia 1 m. Į vakarus ir pietryčius nuo piliakalnio yra buvusi didžiulė apie 10–12 ha apėmusi gyvenvietė.

125 pav. Kunigiškių-Pajevonio piliakalnis.

Piliakalnyje rastoji keramika bei kiti radiniai, iš jų Romos monetos, rodo, kad tenai gyventa senajame ir viduriniame geležies amžiuje. Tai tik vienas pavyzdys, tačiau ir kitiems piliakalniams, kurių šioje Lietuvos dalyje jau tyrinėta daugiau kaip 20, būdingi didesni sutvirtinimai, galėjė apsaugoti nuo išorės priešų nemažą bendruomenę. Toki reiškinį matome ir toliau į šiaurę kuršių gyventoje teritorijoje.

Jau esame rašę, kad Nemuno žiotys ir Baltijos jūros pakraščiai gana anksti pradėti lankytį užjūrio gyventojų, kuriuos ypač domino Baltijos gintaras. Vėliau tie žygiai vis dažnėjo. Prisiminkime minėtą Vidgirių kapinyną – vieną iš svarbiausių liudytų, patvirtinančių, kad vyko gyva prekyba. Tačiau jি nebuvvo apsaugota ir nuo priešiškų jėgų – nuo užpuolimo siekiant grobio. Šie abu reiškiniai tiesiogiai galbūt ir nebuvvo susiję, bet grobikiški žygiai į vakarų baltų žemes būdavo rengiami. Jie ypač išryškėjo I tūkst. pabaigoje – II tūkst. pradžioje, vadinaomoje *vikingų epochoje*.

Vikingų epocha daugumos tyrinėtojų datuojama IX–XI amžiumi. Ji gana plačiai aptariama Vokietijos ir Skandinavijos archeologų veikaluose¹⁸. Archeologijos literatūroje paprastai skiriamos dvi

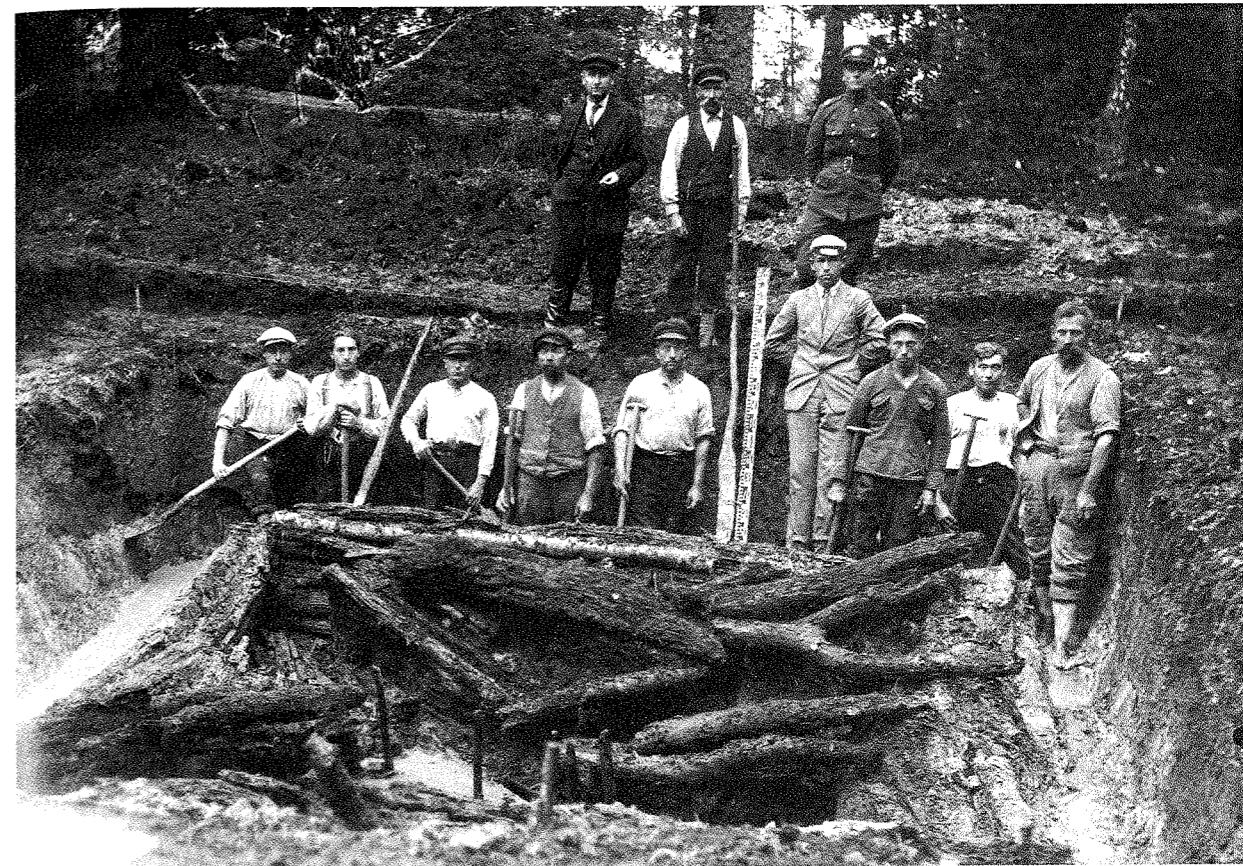
chronologijos fazės: pirmoji, ankstyvoji – IX a. pirmoji pusė – X a. vidurys ir vėlyvoji – X a. antroji pusė – XI a. Pagal mūsų chronologijos skale – tai ne visas naujasis geležies amžius.

Vienas iš ryškiausių ir stipriausiu to meto vakarų baltų forpostų minėtinis *Apuolės piliakalnis* Skuodo rajone, įrengtas aukštoje masyvioje kalvoje, stūksančioje Luobos ir Brukio upelių santakoje. Višas piliakalnis apima apie 3640 m² plotą. Galingi įtvirtinimai supo apie 0,5 ha aikštę. Vandens neapsaugotoje rytinėje dalyje piliakalnis susiūpintas tvirtu pylimu, kurio pagrindo plotis – 38 m, aukštis – 7–8 m, ilgis – 70 m. Be to, išorinėje pylimo pusėje dar buvęs 3 m gylio ir 10 m pločio griovys.

Piliakalnio istoriją geriausiai nušvietė archeologiniai tyrinėjimai, vykdyti 1928, 1930–1932 metais. Buvo ištirtas pylimas, nustatyta sudėtinga jo struktūra, perkastos kalvos perkasos piliakalnio aikštéléje, ištirtas įvažiavimas į čia buvusią pilį ir vartai¹⁹. Pylimo skersiniai pjūviai parodė sudėtingą įtvirtinimų struktūrą (126 pav.); aikštélės tyrinėjimai atskleidė gyventojų ūkinį gyvenimą. Ypač įdomios atidengtos šulinio rentinio liekanos (127 pav.). Apskritai pilies gynėjai ir pilyje

126 pav. Apuolės piliakalnio pylimo skersinis pjūvis tyrimo metu (1931 m.).

127 pav. Šulinio rentinio liekanos. Apuolė (1931 m.).

susispiešę gyventojai pavoju metu buvo apsirūpinę ne tik gynybiniais įrenginiais, bet ir maistu, būtinu pilies apsiausties metu. Tyrinėjimų metu išskirti net keli piliakalnio įtvirtinimo etapai. Patys galingiausieji priklauso jau II tūkst. pradžiai. Piliakalnio papédėje buvusi didžiulė gyvenvietė.

IX a. Apuolė minima rašytiniuose šaltiniuose. Rimberto kronikoje „Vita sancti Anscharii“ minimi švedų žygiai į kuršių žemes. Vienas iš jų buvo į Apuolę (Apulia), kurioje, anot šaltinių, būta 15 000 karių. Kova trukusi net 8 dienas. „Tik devintą dieną kuršiai pasidavę, prižadėjė atiduoti iš danų praėjusiais metais isigytą grobi, duoti nuo kiekvieno mieste gyvenančio žmogaus po pusę svaro sidabro, mokėti mokesčius ir klausyti švedų. Švedai, gavę didelį lobį ir 30 įkaitų, grįžę atgal.“²⁰ Be abejo, ne visi minėti faktai yra patikimi, perdėtas Apuolės gynėjų skaičius, grobio dydis ir kt. Tačiau šios žinios labai papildo archeologinių tyrinėjimų duomenis. Tokių pilii-tvirtovių kuršių žemėse būta ir daugiau (Ipiltis), tačiau būta ir mažesnių pilaičių, saugančių gyventojus nuo užjūrio priešų. Tos pilaitės buvo pagrindiniai apsaugos ir atramos taškai, būtent į jas subėgdavo apylinkių gyventojai pavoju metu.

Tie vikingų epochos žygiai – ir kariniai, ir prekybiniai – buvo tarsi pagrindinis „katalizatorius, kuris pagreitino piliakalnių atsiradimą ir pilių augimą vakaruose“, – rašo G. Zabiela²¹. Apskritai tai buvo visai naujo tipo gyvenvietės, palyginti su to meto rytų baltų piliakalniais. Jie skiriasi ne tik išoriniais požymiais, bet yra labiau įtvirtinti, ypač *sudētingos jų pylimų konstrukcijos*. Didinamos piliakalnių aikšteliės, kuriose turėjo sutilpti daugiau gyvenamujų ir ūkininkų pastatų. Piliakalnių papédėse išlikę nemažas kultūrinis sluoksnis byloja apie buvusias didžiules gyvenvietes, apimančias kartais kelių hektarų plotą, tik, deja, jos mažai tyrinėtos. Gyventojai spiečiasi aplink piliakalnus, kurie tam-pa ūkinio gyvenimo centrai. Toks gyventojų susitelkimas apie piliakalnus rodo, kad tuo laikotarpiu ūkininkaujama daug intensyviau, o antra vertus, gerokai pagausėjo gyventojų.

Irengiant tokius galingus įtvirtinimus turėjo būti naudojama nemaža darbo jėga. Tad neabejotina, jog statant tas pilis žmonės turėjo išpareigojimų. Jie buvo vykdomi ne vien valdančiosios diduomenės, bet ir visos bendruomenės labui, ypač karų metu.

I tūkst. pabaigoje aiškiai kinta visuomenės struktūra. Archeologinius duomenis papildo rašytiniai šaltiniai. Šiuo klausimu vertingų duomenų suteikia Šlezvigo pirklys Wulfstanas, apie 887–901 m. apraše prūsus ir jų gyvenimo būdą. Jis diduomenę tiesiog priešpriešina neturtingiesiems. Štai jis pabrėžia kalbėdamas apie mitybą, tiksliau, gėrimą, laidojimo papročius ir kt.²² Jo minimos pilys, kurių kiekvieną valdo kunigaikštis (cuninge), be abejo, yra ne kas kita kaip to laikotarpio piliakalniai su dideliais įtvirtinimais, priklausę stambesiems žemvaldžiams.

I tūkst. pabaigoje jau gana ryškūs turtiniai skirtingumai. Išsiskyrusios atskirose šeimose savo turtus kaupia didindamos asmeninę žemės nuosavybę, plėsdamos valdomus savo plotus ar augindamos daugiau naminių gyvulių, ar versdamosi įvairiais jau mūsų aptartais verslais. Žinoma, tai buvo vienas, bet ne vienintelis praturtėjimo šaltinis. Iš tokių papildomų praturtėjimo šaltinių yra buvę ir grobikiški išpuoliai bei karai. Būta ne vien skandinavų, bet ir baltų vikingų. Wulfstanas neatsitiktinai pažymi, jog „tarp jų daug karių“²³. Tai matyt iš gausiai randamų ginklų to meto vyrų kapuose. Ginklų gausa ypač išsiskiria Lietuvos pajūrio gyventojų – kuršių kapai²⁴. Be to, anū laikų ginklai – įvairesni, kokybiškesni.

Tokie užpuldinėjimai ar atsakomieji žygiai į artimesnių ar net į tolimesnių kaimynų žemes būdavo keleriopai naudingi. Pirmiausia

būdavo prisigrobiama turto, ypač galvijų, be to, būdavo paimama ir belaisvių, kurie tapdavo savotiškais vergais, ypač naudojamais ūkio darbams. Antra vertus, jie būdavo vertinami kaip išpirkimo objektas²⁵.

Štai tokių grobikiškų karų metu išryškėdavo atskiri gabesni karo vadai, kurie tam tikrą valdžią išlaikydavo ir taikos metu. Jiems tek davano ir didesnis karo grobis. Jie, būdami žemvaldžiai, turėjo daugiau galimybų didinti dirbamus žemės plotus. Tad tokiems vadams ir turėjo priklausyti to laikotarpio įtvirtinti piliakalniai su medinėmis pilaitėmis.

Reikia pasakyti, kad I tūkst. pabaigoje labai kinta gyvenviečių pobūdis. Naujam gyvenimui prikeliami senieji apleisti ar mažai tebe-naudoti piliakalniai, formuojantys jau naują Lietuvos kraštovaizdį. Piliakalniai pritaikomi naujoms gyvenimo sąlygoms, būtent juose įren-giami apsaugos centrai nuo išorinių priešų. Akivaizdus pavyzdys yra minėtoji Apuolė. Ankstesniems piliakalniams būdavo pasirenkamos sunkiau prieinamos, natūralių, pačios gamtos sukurtų kliūčių saugo-mos vietas – aukštesnės kalvos, nelengvai pasiekiami upių pakrančiu-kyšuliai, o I tūkst. pabaigoje daugelis piliakalnių formuojami gyvento-jų rankomis. Panaudotos senosios gyvenvietės iš esmės tampa apsau-gos centrai. Tai *pilių-tvirtovių* prototipai. Vienos iš jų išaugo į stambius centrus, kitos liko mažesnės svarbos bei apimties. II tūkst. pradžios Lietuva tampa nusėta pilii, ryškiai išsiskiriančių kraštovaizdyje. Tai būta didžiulio šuolio tiek ūkinio, tiek ir visuomeninio gyvenimo rai-doje. Tos pilys suformavo savitą Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorijos įvaizdį, nors tas procesas atskirose srityse ėjo ir kiek skirtingais keliais.

Galima teigti, kad II tūkstantmečio pirmieji šimtmečiai buvo tas laikotarpis, kada vyko didžiuliai pakitimai įvairose gyvenimo sri-tyse, vedę Lietuvą valstybės kūrimosi kryptimi.

Iš ankstesnių šio veikalo skyrių matėme, kad to meto ūkyje būta daugybės naujų reiškinių. Išigali pūdyminė trilaukė žemdirbystės sistema, ypač patobulėja žemdirbystės įrankiai. Nepaprastai padidėjo gyvulininkystės reikšmė; pagrindines galvijų bandas sudarė galvijai ir arkliai. Padidėjo ūkinis krašto pajėgumas. Čia svarbū vaidmenį atliko amatų ir prekybos plėtotė. Tuo metu šalia žemdirbių, kurie sudarė pagrindinę krašto gyventojų dalį, jau formuoja atskira žmonių grupė: svarbiausiu jos pragyvenimo šaltiniu tampa amatai. Tiesa, didelė amatininkystės šakų dalis (audimas, statyba iš medžio, dalinai puodininkystė ir kt.) tebéra dar ir toliau namų gamybos ribose, bet metalu-

apdorojimo srityje pasiekta didžiulių laimėjimų (žr. VII sk. „*Pagrindinės ūkio šakos*“ poskyri „Amatai“ – p. 258). Amatų plėtotė savo ruožtu skatina prekybą. Padidėja žaliavų, ypač spalvotųjų metalų, kurių nėra krašte, poreikis. I tūkst. pabaigoje prekybos iniciatyva yra daugiau buvusi užsienio pirklių rankose, o II tūkst. pradžioje ja pradeda verstis jau vietiniai pirkliai. Kaip tik tuo metu atsirado kapų, kuriuose įdėtos svarstyklės – būdingas pirklio atributas. Plečiantis prekybos transakcijoms atsiranda sava pinigų sistema. Tai – sidabriniai lydiniai, vadinti ilgaisiais.

Ši sudėtingą visuomeninių procesų ryškiai atspindi tyrinėtieji to meto *piliakalniai*, kurie yra buvę ne tik stambesni feodaliniai, bet kartu ir prekybos bei amatų centrai. Tai ypač pasakyti apie tokius piliakalnius kaip Apuolė, Aukštadvaris, Ipiltis, Nemenčinė, Rudamina, Kaukai–Obelytė, Narkūnai, Eketė (Klaipėdos r.), Kernavė, Imbarė, Punia ir kt., kuriuose II tūkst. pradžioje stovėta didelių pilių, valdomų galingu to meto diduomenės viršūnių atstovų, greičiausiai kunigaikščių.

Tuo laikotarpiu šiuose *piliakalniuose* buvo atlikti didžiuliai pertvarkymai – padidintos jų aikštelės bei įrengti sudėtingi įtvirtinimai. Pavyzdžiui, įrengiant Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimus bemaž trečdaliu buvo padidintas visas piliakalnis iš pietvakarių pusės. Vadinasi, kartu su pylimu buvo supiltas ir visas piliakalnio šlaitas. Tai labai būdinga ir kitiems to laikotarpio piliakalniams: pylimas didinamas ne į vidaus pusę, bet į išorę, o kartu supilamas ir šlaitas. Konstatuota, kad, be Aukštadvario, toks pylimas padarytas Apuolėje, Ipiltyje, Nemenčinėje ir kituose to laikotarpio piliakalniuose. Taigi būdavo atliekami didžiuliai žemės kasimo darbai norint turėti erdvesnę aikštelę piliai įrengti. Be to, būdavo iškasami gilūs apsauginiai grioviai ir supilami didžiuliai pylimai. Antai II tūkst. pradžioje minėto Apuolės piliakalnio pylimo aukštis buvo padidintas iki 7,5 m, o jo pagrindo plotis – 38 m. Ipilties piliakalnio pylimas iš sausumos pusės buvo net iki 8–10 m aukščio, o jo pagrindas turėjo 36–40 m pločio. Be to, pylimo viršuje, pačiame jo kauburyje, ėjo 3,80 m pločio ir 60 cm gylio griovys. Reikia manyti, kad per ilgus amžius griovys užneštas žemėmis, o anksčiau jis buvo gerokai gilesnis. Taip pat dideli darbai turėjo būti atlikti įrengiant Nemenčinės piliakalnį, esantį kranto kyšulyje, Nemenčinėlės ir bevardžio upelio santakoje (128 pav.). Visas kyšulys, skirtas piliakalniui įrengti, nuo gretimų kalvų buvo atskirtas perkasu, per kurį šiuo metu eina lauko keliukas. Kasant griovį ši gamtos neapsaugota piliakalnio

128 pav. Nemenčinės piliakalnis.

dalis buvo sustiprinta didžiuliui – iki 45 m ilgio, 25 m pločio ir 6 m aukščio – pylimu. Visiškai panašiai kaip Nemenčinės piliakalnis buvo įrengtas ir kiek velyvesnis Punios piliakalnis, nuo laukų atskirtas taip pat didžiuliui grioviu.

Prie šių piliakalnių, ju papédėse, pastebima kartais buvusių nemažų gyvenviečių liekanų. Pavyzdžiui, Ipilties piliakalnio papédėje buvusi gyvenvietė užėmė apie 5 ha plotą. Tad čia buvo susitelkę ne tik valstiečiai, bet ir įvairių šakų amatininkai, kurie pirmiausia tenkinėdavo pilies valdovo poreikius. Reikia manyti, kad šie stambesni diduomenės atstovai kiekvienas savo pilyje turėjo savų meistrų, dirbančių tik jiems.

Prie tokiu piliakalniu dažnai būdavo įrengiami *priešpiliai*, saugojė pilį nuo staigaus užpuolimo. Pavyzdžiui, Narkūnuose šiaurinėje, mažiausiai apsaugotoje dalyje buvo iškastas didžiulis griovys, kuris skyrė piliakalnį nuo gerokai mažesnės kalvos, paverstos priešpiliu (žr. 122 pav.). Paprastai Narkūnuose minimi du piliakalniai – Didysis ir Mažasis. Būtent antrasis ir buvo paverstas priešpiliu, saugojusi Didžiajam piliakalnyje stovėjusią pilį²⁶. Apskritai II tūkst. pradžioje tokiu grupinių piliakalnių turime nemažai. Kartais grupė sudaro ne tik

du, bet trys ir net penki piliakalniai (Kernavė). Jų tarpusavio ryšiai neabejotini. Tačiau jie turėjo skirtingas funkcijas, kurios ypač išryškėjo paskutiniame jų gyvavimo laikotarpyje, siekiančiame net XIII–XIV a. Iš tokų grupinių piliakalnių Užnemunėje minėtini Sudarge (Šakių r.) tirti bent trys piliakalniai, sudarę kompaktišką grupe, Kaukų–Obelytės du piliakalniai ir kt.²⁷

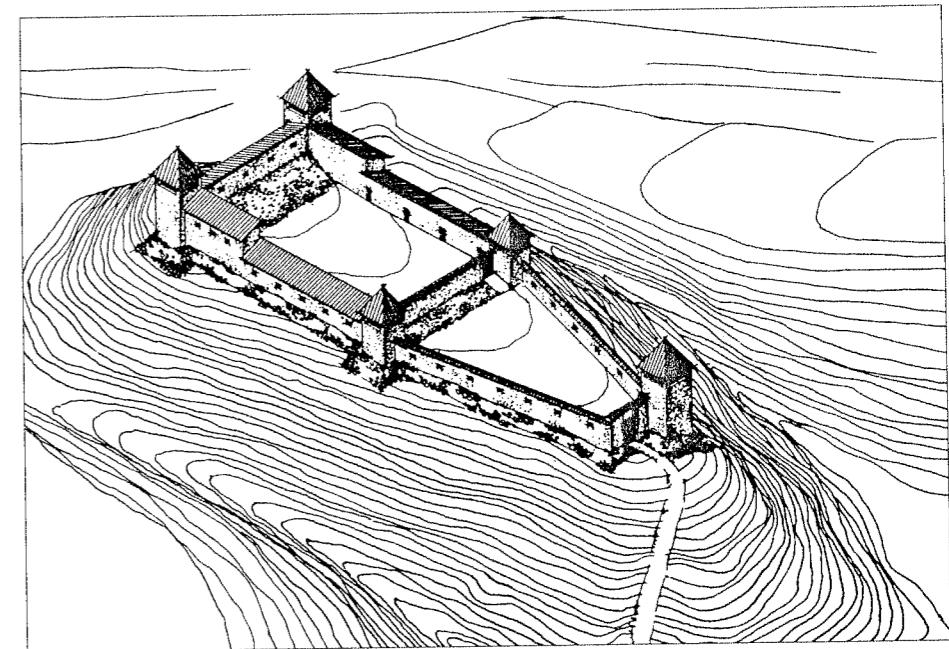
Išskirtinę vietą tarp tokų grupinių piliakalnių užima Kernavės piliakalniai, įrengti dešiniajame Neries krante buvusiose kalvose, atskirtose viena nuo kitos giliomis raguvomis. Pradėta tyrinėti prieš 20 metų – 1979-aisiais²⁸.

Dėl tais metais kovo mėnesį įvykusios dalinės piliakalnio griūties pirmiausia pradėtas tirti Mindaugo sostu vadintamas piliakalnis. Rytinėje piliakalnio dalyje šlaito ir pylimo galu nuošliaužos atidengė labai ryškius kultūrinius sluoksnius, rodančius ilgą piliakalnio amžių. Tai patvirtino nuoseklūs ketverių metų visos piliakalnio aikštelių ir pylimo tyrinėjimai²⁹. Paaiškėjo, kad piliakalnyje gyventa jau IV–V a., bet šis sluoksnis buvo suardytas iš pagrindų pertvarkant piliakalnį IX–XII a., įrengiant čia gerai sustiprintą pilį. Pilis perstatinėta ir tvirtinta su pertrūkiaisiais du kartus. Buvo atidengtos gynybinės sienos liekanos – keiliais sluoksniais suvirtę akmenys. Gynybinė siena ējusi visu aikštelių pakraščiu, aikštélé nuolat buvo formuojama ir lyginama užpilant smėliu ir plūkiant moliu. Šie perstatinėjimai, tvirtinimai priklauso jau XII ar net XIII amžiui. Iš jų bandyta atkurti pirminį pilies vaizdą (žr. rek. piešinį 129 pav.). Viršutinis XIII–XIV a. kultūrinis sluoksnis, susidarens paskutiniame pilies gyvavimo laikotarpyje, rodo, jog pilis buvo sunaikinta gaisro, greičiausiai 1365 m. kryžiuočių žygio į Lietuvą metu.

1983 m. pradėtas tirti didžiausias Kernavės piliakalnis, vadintamas Pilies kalnu³⁰. Jo aikštelių dydis – 180 x 1000 m.

Piliakalni saugojo statūs šlaitai, iš pietų ir pietryčių pusės siekė iki 30 m aukščio. Iš mažiau apsaugotos šiaurės ir šiaurės vakarų pusės aikšteli supo apie 3,5 m aukščio pylimas ir už jo esantis didžiulis griovys – 20 m pločio viršuje ir 3 m dugne. Nepaisant, kad piliakalnio aikšteli ilgus metus buvo ariama, joje stovėjo įvairūs gyvenamieji ir ūkiniai pastatai, atidengti plotai ir radiniai suteikė labai vertingų duomenų. Kernavės Pilies kalne reikėtų ieškoti seniausio besiformuojančio Kernavės miestelio centro, kuriame kūrėsi įvairių šakų amatininkai. Surastas didelis kaulinių dirbinių skaičius – karpytais pakraščiais kaulinės plokštelių, puoštos akučių raštu, peilių kriaunų ar kitų dirbinių

129 pav. Mindaugo sosto piliakalnio pirmiuinis pilies vaizdas. Autorės rekonstrukcija. Kernavė.

puošimo detalės, jų ruošiniai rodo čia buvus kaulinių dirbinių meistro dirbtuvės. Tačiau čia rasta ir kitų su amatininkyste susijusių dirbinių – įvairaus skersmens ir ilgio žalvarinių vielučių, kartais susuktų į ritinėlių, žalvario žaliavos, skardelių ir apkalėlių, tiglio fragmentų ir kt. Čia pat buvo aptikta ir odos atraiželių, prie kurių kartais išlikusios žalvarinės plokštelių, kuriomis, matyt, buvo puošiami odos dirbiniai. Visa tai byloja, kad čia gyventa ir kitų specialybų meistrų.

Pilies kalne surastas ir sidabrinių ilguju lobis, gyvas buvusios prekybos liudytojas. Šie radiniai leidžia manyti, kad šiame piliakalnyje, užimančiame apie 2 ha plotą, būta didžiulio papilio, kuriame gyveno amatininkai ir pirkliai.

Vėlesnių tyrinėjimų duomenimis, valdovo pilis buvusi Aukuro kalne, kurį supo minėti ir kiti išlikę priekalniai, priklauso pilies valdovui. Visa tai sudaro būdingą besikuriančių pirmųjų miestų Lietuvoje vaizdą, kuris bene ryškiausiai iškyla iš Kernavės paminklų³¹.

Kernavė – vienas iš ispūdingiausių archeologinių paminklų kompleksų, akivaizdžiai atskleidžiančių istorinę pilii-tvortovių raidą ir drauge su Pajautos slėnio bei kitais tyrinėtais paminklais – pirmųjų ankstyvųjų miestų kūrimosi procesą.

Analogiškai formavosi tarp apsauginių kalvų ir Vilnius su išaugusia galinga pilimi jų centre. Tačiau tokį formavimosi būdą lėmė pati gamta, kalvotas Rytų Lietuvos kraštovaizdis, kuris labai sumaniam buvo panaudotas Lietuvos gyventojų visų saugumo sumetimais.

Tai buvo įmanoma esant jau išaugusiam ūkiui, kuris plėtojosi drauge su visuomenės struktūra; šią neabejotinai formavo ne tik vietiniai veiksniai, bet ir išoriniai ryšiai tiek su rytiniais, tiek su vakariniais kaimynais.

Tačiau negalima pamiršti ir lygumose išaugusių centrų, jei tik būta patogių gamtinių sąlygų. Labai svarbūs buvo vandens susiseikių keliai, pagrindinės vandens arterijos, prie kurių glaudėsi piliakalniai, kūrėsi gyvenvietės. Ten būta ne tik svarbiausios ir seniausios komunikacijos sistemos, derlingesnių žemės plotų, bet kartu ir saugesnių vietų. Ypač mėgtos ir vertintos upių santakos, atitinkusios gyventojų poreikius įvairiais požiūriais. Ryškiausias pavyzdys – Nemuno ir Neries santaka, kurioje ilgainiui išaugo *Kauno miestas*.

Jau esame raše, kad Nemuno ir Neries santakos regionas buvo gana tankiai gyvenamas nuo pirmųjų amžių po Kr. Nuolatos augusi gyvenvietė IX–XII a. tapo svarbiu prekybos centru. Palanki geografinė padėtis sudarė visas sąlygas ateityje įsikurti vienam iš stambiausių centrų, turėjusi didžiulę įtaką ne tik prekybos raidai, bet ir tam, kad Kaunas taptų vienu iš svarbiausių forpostų prieš kryžiuočių agresiją. Tokia lygumoje įrengta ir ūkio, ir prekybos, ir karybos požiūriu svarbi gyvenvietė, vaidinusi ryškų vaidmenį visuomenės gyvenime, buvo susikūrusi savitą apsaugos sistemą. Jos teritoriją supo daugelis piliakalnių: Aukštųjų Šančių (Kauno mst. dalis), Eigulių, Marvelės, Pajiesio, arba Napoleono kalnas (Kauno r.), Veršvų. Prie jų konstatuoti buvusių gyvenviečių pėdsakai. Buvusį tankų šios rūšies gyvenviečių tinklą apibūdina gausūs kapinynai: Eigulių, Radikių (Kauno r.), Sargėnų, Marvelės, Veršvų kapinynai, pasižymintys dideliu kapų skaičiumi. Ypač du pastarieji, chronologiškai vienalaikiai, išskiria kapų gausa ir savaits žirgų kapinynais, iš kurių gauta daug duomenų apie buvusios kariaunos savybes.

XII amžiuje Nemuno ir Neries santakoje greičiausiai jau buvusi medinė pilis, kurios vietoje daug vėliau, t. y. XIV a., išaugo mūrinė. Kitaip būtų sunku paaiškinti tokios gausios kariaunos gyvavimą, juo labiau kad tyrinėti žirgų kapai dažniausiai yra datuojami XI–XII a. Turejo būti ir *vadas*, sutelkės savo karių būrius. Galbūt ta institucija šiuo atveju išgyveno tik savo pradinį etapą: vėliau išaugo i stiprią organizuotą jėgą, pasižymėjusią ne vien žygiais, kurių tikslas buvės plėšimas, bet ir gebėjusią kautis su puolančiais priešais. Mus labiau domina socialiniai to meto visuomenės reiškiniai. Viena aišku, kad tais laikais

lietuvių žemėse buvusi jau labai stipri vadų institucija. Jie buvo igiję nuolatinę valdžią ir veikiausiai tapo *atskirų žemių kunigaikščiais*. Čia jau būtų galima ižvelgti pačią *ankstyviausiąjį būsimos valstybės genėzis stadiją*.

Kariaunos, kaip savitos organizacijos, kelias buvo gana ilgas. „Žirgų kapai“ yra išskirtinė Lietuvos archeologijos dalis. Skirtinga yra ir jų interpretacija*. „Žirgo kapas“, kokia forma jis bebūtų išreikštasis, pirmiausia traktuotinas kaip kario įkapė. Žirgas, būdamas neatskiriama kario raitelio dalis, pradeda labiau ryškėti viduriniame geležies amžiuje (tautų kilnojimosi laikotarpiu). Būdingiausi pavyzdžiai būtų Reketė, Taurapilis, kur karys su žirgu palaidotas vienoje duobėje. Mirusiuju įkapės susijusios su ginkluote. Mirusieji traktuotini kaip buvę galbūt atskirų bendruomenių vada. Juo labiau kad Taurapilyje rasta labai brangi tam laikotarpiui ginkluotė, iš kurios bene labiausiai išskiria kalavijas (dar labai retas tų laikų ginklas) ir ypač tauraisiais metais kaustytos jo makštys. Šitokie V–VI a. datuoti kapai archeologijos literatūroje vadinami „kunigaikščių“ kapais, žinomi ir tuo pačiu vardu vadinti Vakarų ir Vidurio Europoje. Tai visai suprantamas reiškinys tautų kilnojimosi fone. Ilgainiui atskirais šimtmečiais „žirgų kapai“ darosi vis dažnesni, atskiruose kapinynuose aptinkami nuo kelių iki keliolikos, kol II tūkst. pradžioje tampa masiniai. Tai neabejotinai susiformavusiu kariaunų rezultatas.

Ypač minėtini Vidurio Lietuvoje tyrinėti Graužių, Ruseinių, Pakapių, Veršvų, Marvelės bei Rimaisų šios rūšies kapinynai. Pastaraisiais metais du šios rūšies kapinynai tyrinėti Užnemunėje: Pakalniškiuose ir Nendriniuose. Tokių kapų yra žinoma ir Rytų Lietuvos pilkapiuose. Žirgai dažniausiai būdavo pakasami su visa jojimui skirta apranga, kuri neretai stebina savo puošnumu ir prabangumu. Ryškus pavyzdys yra ištisai pasidabruotos kamanos iš Veršvų, prabangios balno kilpos bei diržų skirstikliai iš Rimaisų, kauliniai laužukai iš Graužių, įvairi žirgo apranga, taip pat ir šalmas iš Pakalniškių. Tokią žirgo aprangą galėjo išsigyti tik turtingiausieji diduomenės atstovai – karo vada, kunigaikščiai, – pajėgę sukaupti savo rankose didelius žemės plotus bei kilnojamą turto, išgatyti karinę, o kartu ir politinę valdžią tam tikrai teritorijai. Ta pat galima pasakyti ir apie tuos kapus, kuriuose randama pakasta po du, po tris ir daugiau žirgų. Veršvuose aptiktas aštuonių žirgų kapas neabejotinai priklausė kuriam nors itin žymiam asmeniui, tikriausiai kunigaikščiui. Čia rasta turtingiausia

* Rašėme apie simbolinę „žirgų kapų“ prasmę. Tačiau šiuo atveju mus labiau domina socialiniai momentai, ypač žirgų aprangos skirtumai, žirgų skaičius kapuose ir kiti veiksniai, lemiantys turtingę kario padėti, apskritai buvusių diferenciaciją pačioje kariaunoje.

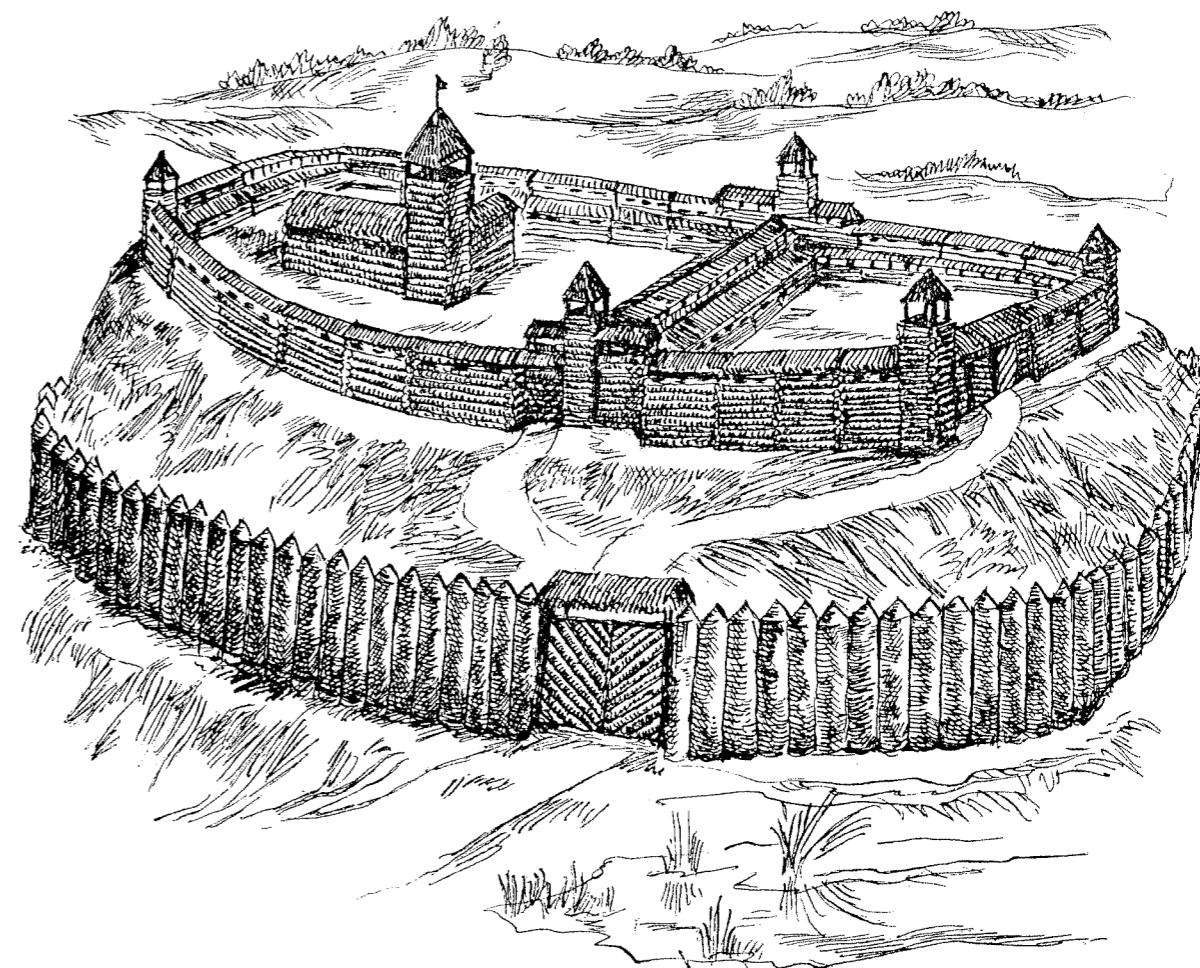
sidabru klotu žirgų apranga, – be vietinių dirbinių, yra ir aiškiai importuotų žirgo aprangos dalių.

Šią mintį gali patvirtinti ir vėlesnieji rašytiniai šaltiniai. Antai Długoszas (Dlugošas), aprašydamas kunigaikščio Algirdo laidotuvės (1377 m.), pažymi, jog Algirdas buvo sudegintas kartu su geriausiu žirgu, perlais ir genomis atausta palaidine, purpuru ir auksu spindinčiais drabužiais, apjuostas sidabrine paausuoja juosta³². Hermanas Vartbergė rašo, kad Algirdas buvo iškilmingai sudegintas net su 18 karo žirgų³³. Vygandas Marburgietis, aprašydamas Kęstučio laidotuvės (1382 m.), pažymi, jog kartu su juo buvo sudeginti šarvai, drabužiai, geriausi žirgai ir medžiokliniai šunys ir kt.³⁴

Ne tokie turtinių kapai, kuriuose pakasta žirgai, greičiausiai buvo kunigaikščių kariaunos narių, kurie kiek vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose vadinami „prijateli“, „amici“, „vrunde“ ir kitais vardais. Tokius kariaunos būrius visų pirma sudarydavo vado arba kurio nors didiko kariniai tarnai ir teritorinės bendruomenės jaunuoliai.

Iš šių savitų laidojimo paminklų matyti, jog *karinė organizacija* Lietuvoje iš visų Rytų Pabaltijo kraštų buvo labiausiai ištobulėjusi. Čia ji sudarė tiesiog hierarchinę santvarką. Šiai santvarkai plėtotis padėjo dažni kaimyninių žemų užpuolimai siekiant pasiplėsti³⁵. Užpuolimus organizavo ir jems vadovavovo vadinamieji kilmingieji – „nobiles“, – karo vadai, kunigaikščiai. Tie žygiai jau patys savaime rodo, kad tuomet būta didelių pakitimų lietuvių visuomenėje, kurioje išsiskyrė gyventojoj sluoksnis, suinteresuotas pasisavinti svetimus darbo vaisius³⁶ (130 pav.).

Taigi žirgo vaidmuo buvo dėsningas reiškinys kario raitelio gyvenime, labai daug lėmės savo šeimininko sekme kovų metu. Rašytiniai šaltiniai mini lietuvių žirgų eiklumą ir jų raitelių sumanų manevravimą mūšio metu. Tai iš senesnių laikų paveldėtas reiškinys, ankstesnių kartų patirtis. Nuo raitelio ir jo žirgo darnos priklausė jų likimas priešo akivaizdoje. Labai vaizdžiai lietuvių raitelių kovos taktiką aprašo Henrikas Latvis. Aprašydamas 1208 metų žiemgalį ir kalavijuocių išsiveržimą į Lietuvą ir jų pralaimėjimą, pasakoja ir apie lietuvių kovos veiksmus: „Iš baimės, kad teks kautis, semigalai [...] pasirengė tą pačią dieną trauktis. Tai pastebėjė lettonai (lietuviai – R.V.-K.) atšuoliavo ant vikrių žirgų prie jų ir savo išpratimui, užjodami iš kairės ir dešinės, straigiai atsitraukdami ir staigiai puldami, daugelį semigalų sužeidę, mesdamiesi ant jų su žirgais ir kuokomis“³⁷. Ši citata apibūdina lietuvių karių raitelių kovos taktiką.

130 pav. Gynybinės pilies (autorės ir L. Skerstnaitės) rekonstrukcijos piešinys.

Kariaunai E. Gudavičius skiria net atskirą skyrelį savo veikale „Mindaugas“³⁸. Cia rašoma jau apie kiek vėlyvesnį laikotarpi, kada „Lietuvių kunigaikščių kariaunos per keliasdešimt metų išaugo į tokią struktūrą, kurios jau negalėjo pašalinti atskiri politiniai poslinkiai. Jos tapo terpe, negrižtamai įtvirtinusia savo socialinę ir politinę egzistenciją. Tai ir buvo valstybės organizacija.“³⁹ Remdamasis rašytiniais šaltiniais, autorius pateikia daug pavyzdžių, kuriuose aprašomi lietuvių žygiai į kaimynines žemes turint tikslą pasiplėsti. Tai liečia jau XIII a. O mus domina ilga šios institucijos raida, kurią bene geriausiai nusviečia minėti tyrinėti laidojimo paminklai. Būtent tam daug dėmesio skirta šios knygos šaltinių aptarime, poskyryje „2. Vidurio Lietuvos kapinynai“. Ten galima geriau susipažinti su „žirgų kapų“ raida, rodančia visą ankstyvuąjį kariaunų išsikristalizavimo procesą ypač Vidurio Lietuvoje, kurios centras buvo Kauno apylinkės.

1. Ginklai

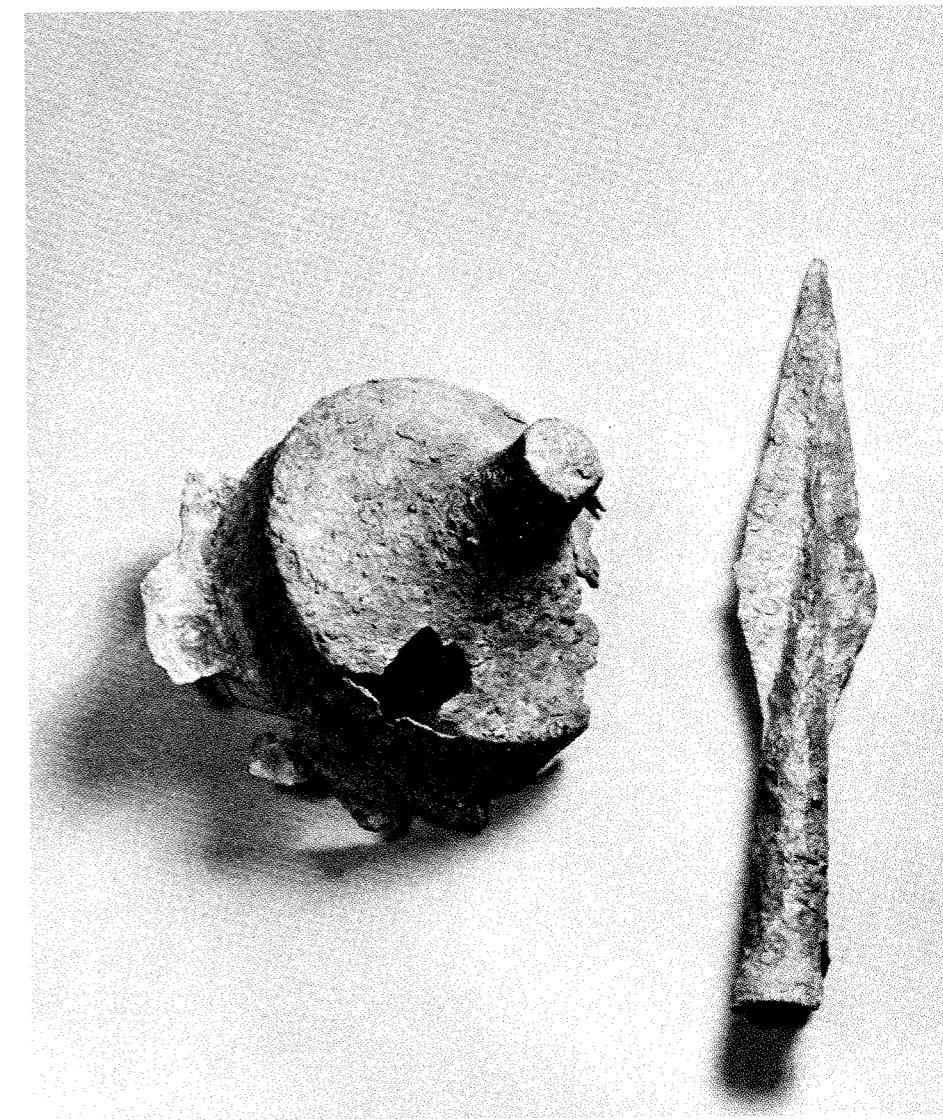
Kalbant apie besiplėtojančią karių organizaciją labai svarbu paminėti bent kelis jų ginkluotės bruožus: ta ginkluotė buvo neatskiriamą kario atributika ir yra labiausiai pažįstama iš tyrinėtų laidojimo paminklų, nors daug mažiau iš piliakalnių. Jau nuo pat pirmųjų amžių po Kr. vyrų kapuose bene pagrindinė įkapė buvo ginklai, pirmiausia ietis su geležiniu antgaliu, kirviai, kovos peiliai ir pan. Tačiau kartu randami ir įvairūs darbo įrankiai – dalgis, pjautuvai, galastuvai ir kitoks įvairesnis inventorius, jau nekalbant apie gausius papuošalus, išlikusius nuo sunykusios aprangos. Taigi kiekvienas vyras kartu buvo ir karys, aišku, ne profesionalas, bet pasiryžęs esant pavoju gintis nuo priešo. Apie ginklų rūšis, nuolatinį jų tobulinimą atskirais laikotarpiais plačiau nekalbėsime, nes tuo klausimu yra gausu literatūros. Tiesa, joje daugiau analizuojamos ginklų rūšys, datavimas, skiriamos įvairiausios grupės, susijusios su kovos taktika, nebandant jų plačiau atskleisti, nesigilinant i jų gamybos procesą, atskirų naujų ginklų atsiradimo priežastis, susijusias su visuomenės pažanga, kaimynų įtaka ir pan. Tačiau atlikta analizė yra pakankama susipažinti su pagrindine karių ginkluote⁴⁰. Iš esmės tai vienas iš pagrindinių šaltinių, plačiau atskleidžiančių kariaunos savitumus.

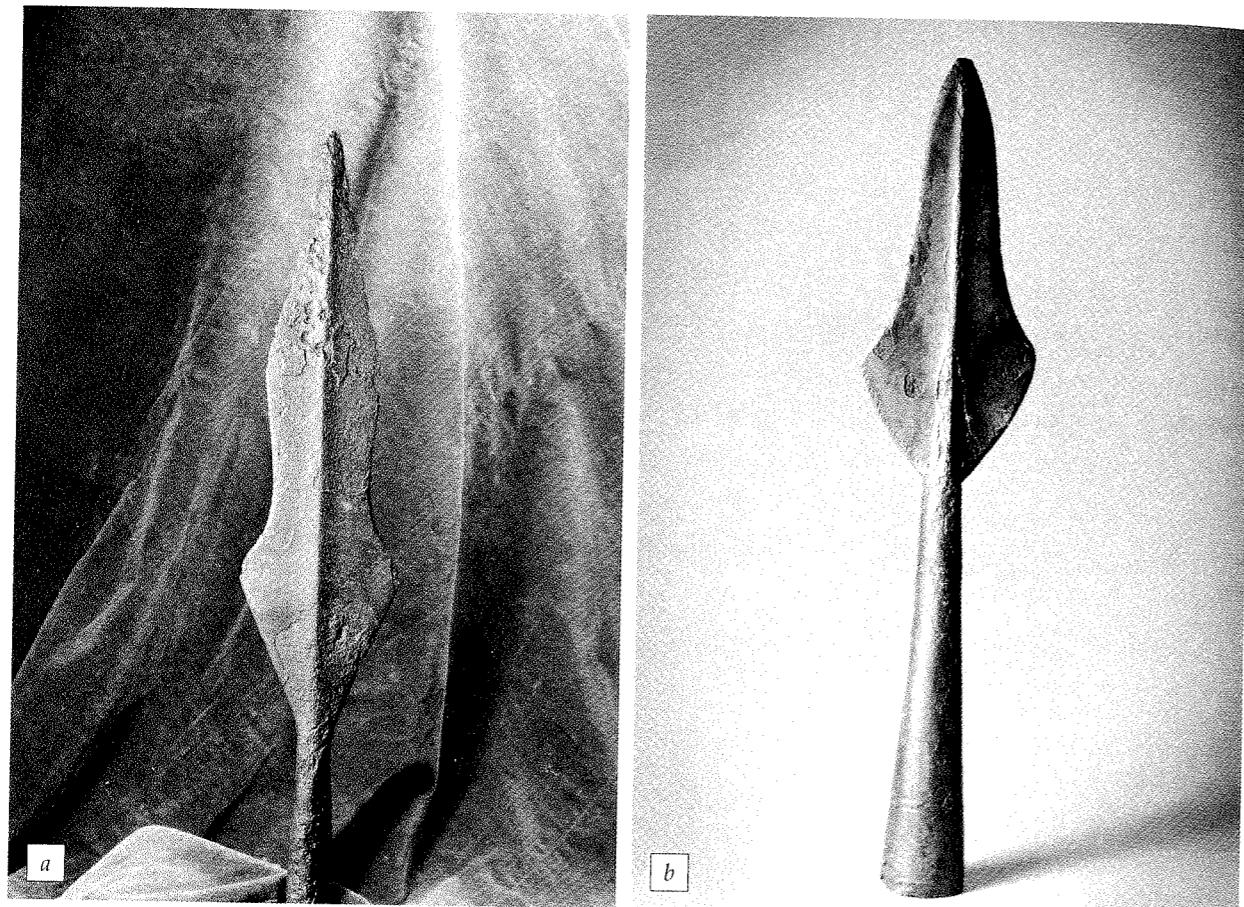
Niekas taip gerai neatspindi visuomenės raidos kaip ginklai. Visais laikais ir visose tautose naujausi techniniai laimėjimai pirmiausia pritaikomi apsiginklavimui. Ypač didelės galimybės gaminti ginklus atsirado geležies amžiuje. Ginklai tampa įvairesni, kokybiškesni, taikomi įvairiems kovos būdams. Bene seniausias ir ilgiausiai vartotas ginklas buvo *ietis*. Jos prototipas buvo paprasta medžio lazda ar kartis nusmailinta viršūne. Vėliau viršūnė imta stiprinti įvairiais antgaliais (ietigaliais) – iš pradžių akmeniniais, kauliniais, vėliau žalvariniais ir pagaliau geležiniais. Ietis su geležiniu antgaliu buvo pagrindinis visos Europos gyventojų ginklas visame I tūkstantmetyje po Kr. Net II tūkstantmetyje Vakarų Europos raitija iečių atsisako tiktais XVI amžiuje⁴¹.

Tačiau atskirais laikotarpiais labai kito ietigallo forma priklaušomai nuo kovos taktikos. Suprantama, kad tobulėjant karo technikai, išrandant įvairius apsauginius ginklus, ietis, ypač jos geležinė viršūnė, nuolatos buvo tobulinama. Ši reiškinį matome ir mūsų krašte. Pirmieji geležiniai ietigaliai, randami senojo geležies amžiaus vyru kapuose, ypač Lietuvos pajūryje, yra masivūs, bemaž rombo formos, plačia

plunksna su ištęsta viršūne ir ryškia iškilia briauna, einančia išilgai plunksnos (131 pav.). Tokiu ietigaliu priešui būdavo padaroma labai didelė ir gili žaizda. Matyt, ietimis tokiais ietigaliais kovota iš arti. Viduriniame geležies amžiuje, arba tautų kilnojimosi laikotarpiu, iečių viršūnės – grakštesnės, lengvesnės, gražiai profiliuotos, bet smarkiai praplatintos plunksnos vidurys arčiau įmovos. Taupant žaliavą – geležį siekiama to paties tikslo – padaryti priešui didelių gilių, pavojingų žaizdų (132 pav.). Iš esmės ietigalių forma pakinta I tūkst. pabaigoje – II tūkst. pradžioje. Jie jau gerokai lengvesni, siauresnių formų. Minėti lauro lapo ir ypač ilgesni karklo lapo formos. Kai kurie iš jų siekia 40 cm ilgio. Pasitaiko visai siaurų juostinių, vadinamujų skandinaviško tipo (dėl jų įmovos puošimo skliautiniu raštu) ietigalių. Jų plunksna

131 pav. Geležinis antskydis ir trumpas įmovinis ietigalis rombo formos plunksna. Seiliūnai.

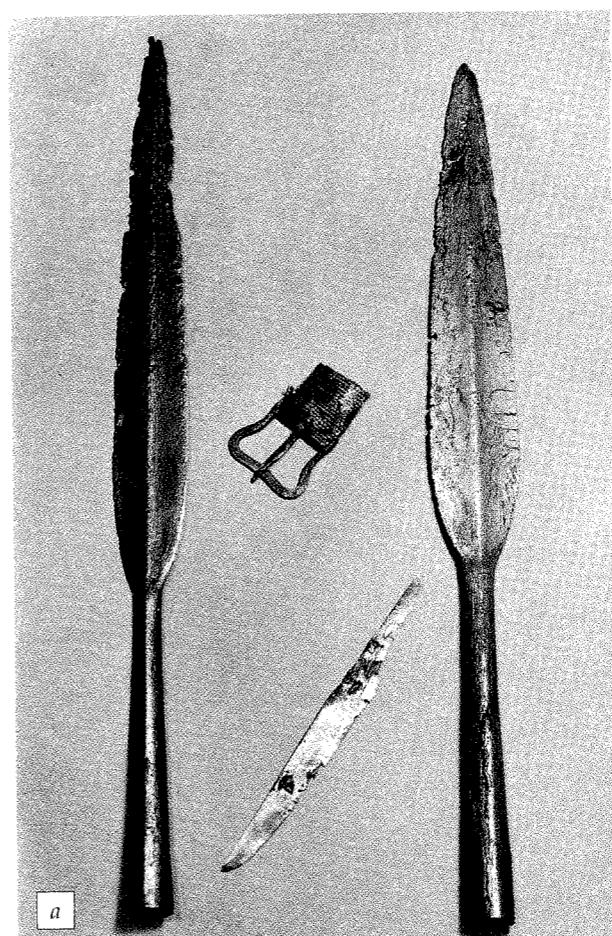

132 pav. Ietigaliai profiliuotomis plunksnomis: a – Dūkštas, b – Vorėnai.

visai tokio pat pločio kaip įmova (133 pav.). Matyt, iečių su siaurais ietigaliais paskirtis buvusi kita: jos būdavo mėtomas iš toliau. Tokių iečių veiksmingumą padidindavo siaura viršūnė. Tai veikiausiai jau svaidomosios ietys, kurių ietigaliai, be įmovinių, buvę ir įtveriamieji (134 pav.). Tokios ietys buvo pavojingos įgudusių karių raitelių rankose. Antgalių būta įvairiausių formų, čia jų neaptarsime: jie smulkiau aprašyti nurodytoje literatūroje. Norėtume tik pabrėžti, kad ietis ir naujajame geležies amžiuje yra buvusi pagrindinis ir svarbiausias to laikotarpio kario ginklas. Labai rūpintasi ne tik ietiglio forma, bet ir medžiagos kokybe. Būtent tais laikais pasirodė Damasko plieno ietigaliai karklo lapo formos plunksna, ypač būdinga Lietuvos to meto karių ietims.

Archeologinius duomenis paryškina rašytiniai šaltiniai, kuriuose ypač pabrėžiamas ieties, kaip ginklo, vaidmuo. Henrikas Latvis, aprašydamas ordino kovas su pagonimis, taip apibūdina pastarujų kovos taktiką: „bėgo dideliu būriu priešais krikščionis ir mėtė į juos ietis lyg staigū lietu“⁴².

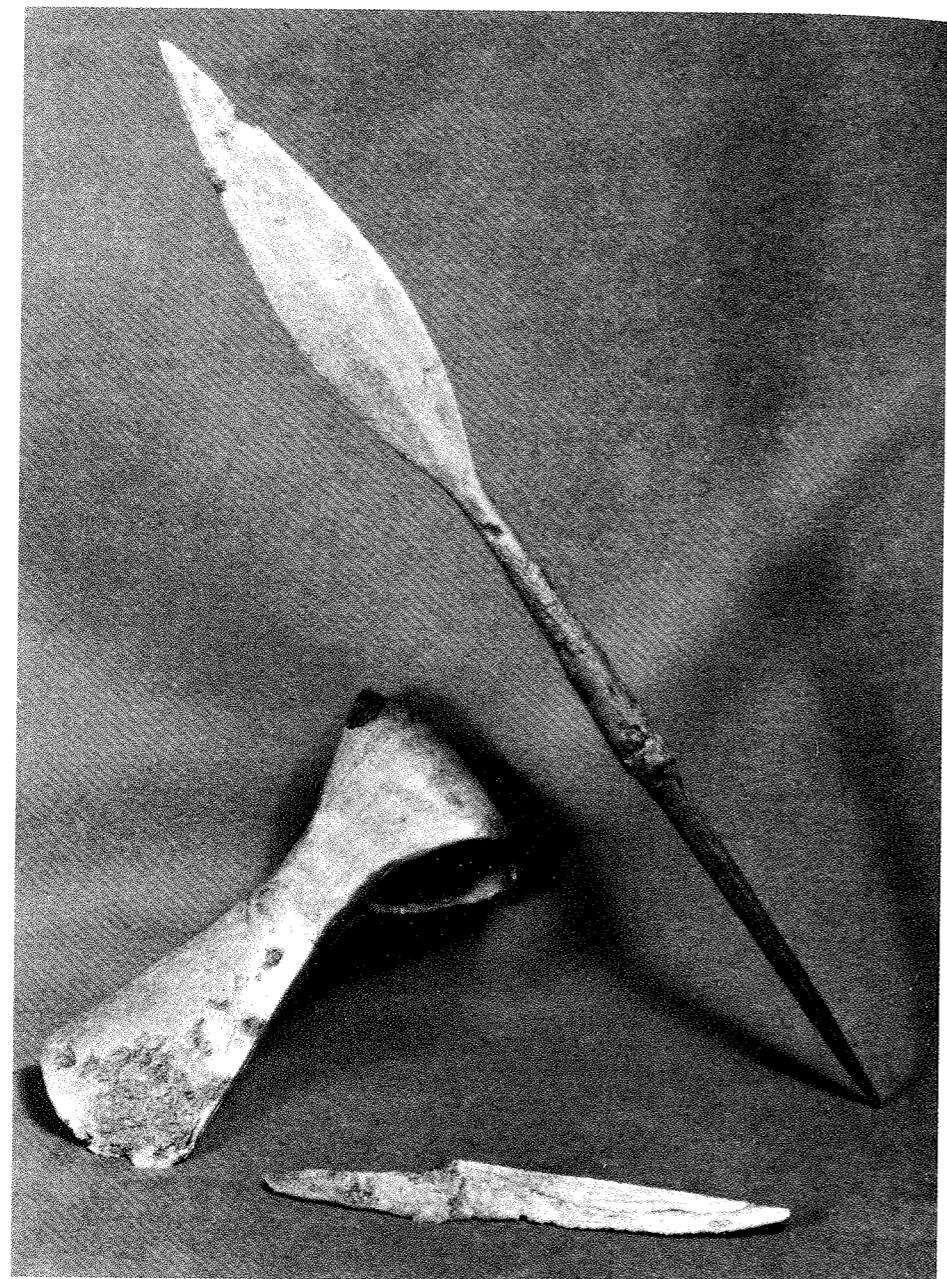
133 pav. Įvairių tipų ietigaliai: a – karklo lapo formos plunksna; greta – diržo sagtis ir peilis. Počkaluvka (Poškalaukis), pilkapis Nr. 18, degintinis vyro kapas Nr. 2; b – juostiniai ietigaliai: 1 – paprasta įkote, 2, 3 – įkotės, puoštos skliautiniu raštu.

Didžiulę ieties reikšmę paryškina dar ir tas faktas, jog ieties metimas reikšdavo karą pradžią. „Betgi lietuviai, nepaisydami sudarytos su vokiečiais taikos, atėjo prie Dauguvos ir, pašaukę keletą iš Kukenoys, įmetė į Dauguvą ietį, atsisakydami taikos ir draugystės su vokiečiais.“⁴³

Kitas dėl ilgaamžišumo pažymėtinas ginklas yra *lankas* ir *strėlė*. Lankas nenusileidžia iečiai. Jį vartojo visos Europos gyventojai nuo vidurinio akmens amžiaus iki geležies amžiaus pabaigos, o kai kur dar ir visą XVIII šimtmetį. Europos karuose lanką, kaip ginklą, paskutinį kartą panaudojo 1813 m. baškirai, buvę rusų kariuomenėje. Geriausiais lankininkais Europoje laikyti anglai, kurie iš 200 m nuotolio per minutę paleisdavo net 12 strėlių⁴⁴.

Lankas su strėle yra buvęs vienas iš pagrindinių naujojo geležies amžiaus, ypač jo antrosios pusės, lietuvių ginklų. Strėlių antgalių rasta daugelyje Lietuvos piliakalnių (matyt, ten vyko kovos), bet beveik neaptikta laidojimo paminkluose. Strėlių antgaliai pasižymi formu

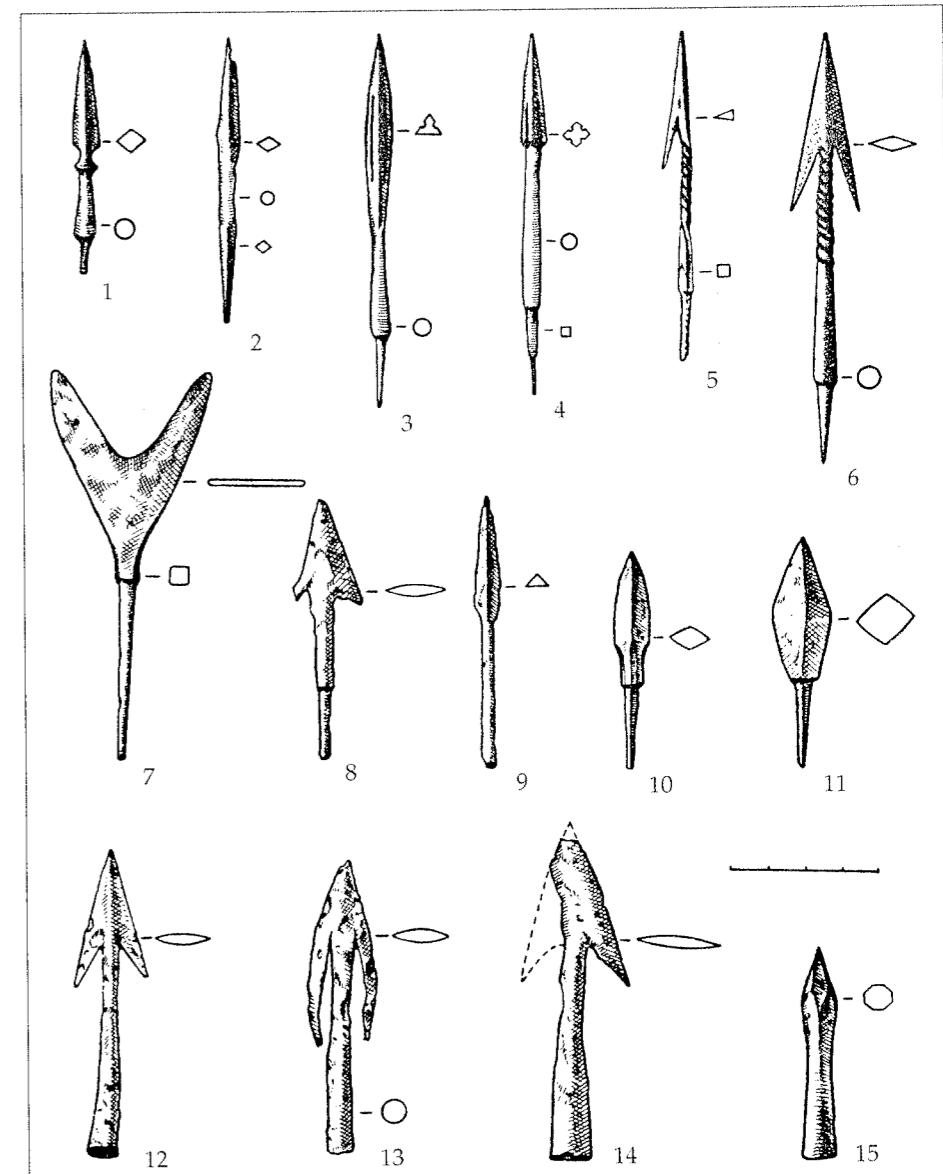
134 pav. Įtveriamasis ietigalis, siaurašmenis kovos kirvis ir peilis. Počkalaučka (Poškalaukis), pilkapis Nr. 18, degintinis vyro kapas Nr. 1.

įvairove (135, 136 pav.). Skiriamos dvi pagrindinės grupės: įtveriamieji ir įmoviniai strėlių antgaliai. Jų plunksnų įvairumas matyti pateiktose iliustracijose. Tai galima paaiškinti tuo, kad piliakalniuose paprastai randami prieš strėlių antgaliai kaip vykusių kovų padarinys.

Antai Rudaminos piliakalnyje beveik visi strėlių antgaliai rasti aikštelyje prie pat vidinės pylimo pusės, – ten strėlės buvo nukritusios kovos metu. Matyt, šaudyta į pylimo įtvirtinimus ir prie jo vidinės pusės prisišlejusius pastatus. Taigi daugumą rastujų strėlių antgaliai paliko priešas. Daugiausia ir įvairiausiu strėlių antgaliai rasta Kauku-

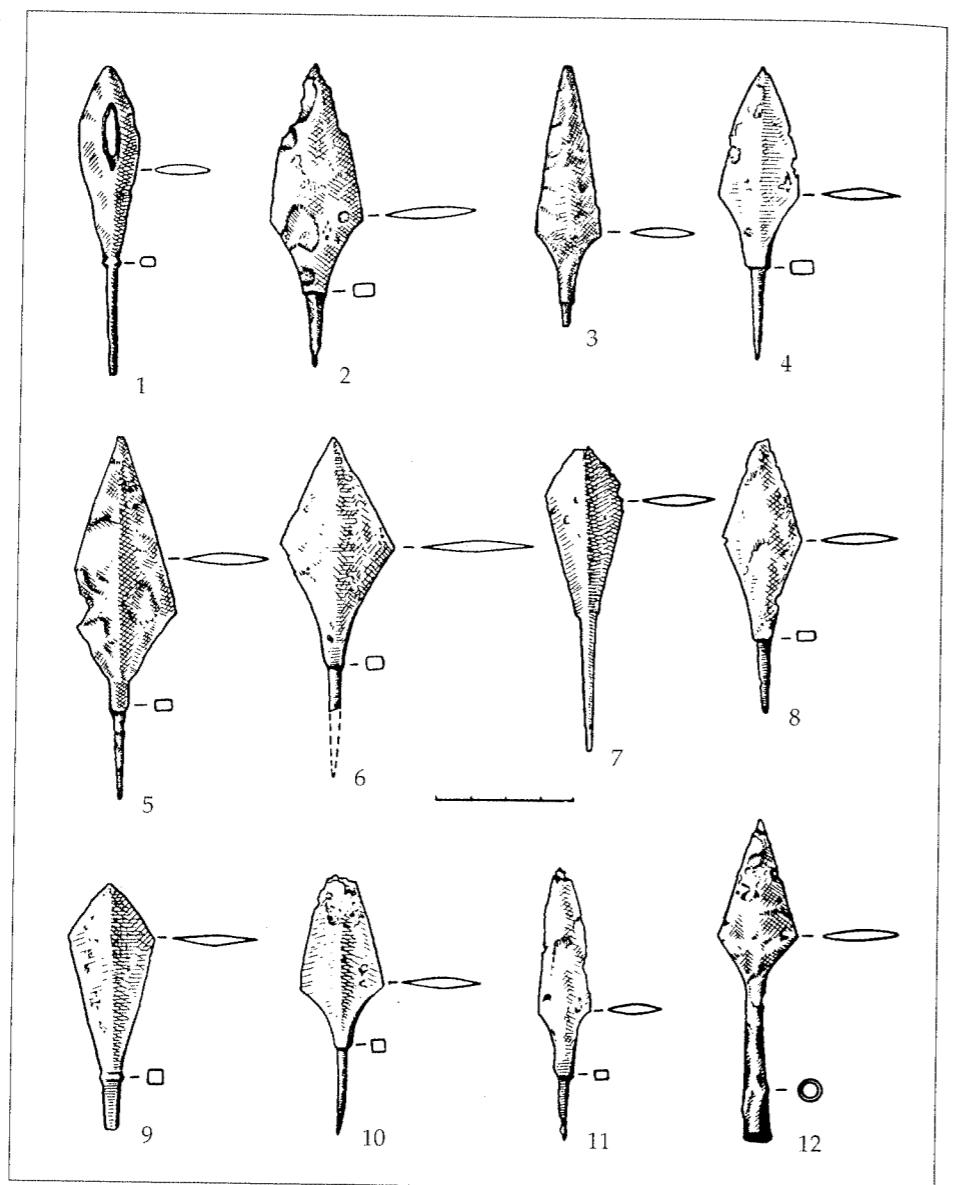
135 pav. Įvairių formų įtveriamieji (1–11) ir įmoviniai (12–15) strėlių antgaliai iš Obelytės ir Nemenčinės piliakalnių.

piliakalnyje, kur tikriausiai vyko smarkūs mūšiai. Apskritai strėlių antgaliai rasta ir kituose Lietuvos piliakalniuose, pavyzdžiu, Aukštadvario, Bubiu, Kumelionių, Nemenčinės, Narkūnų ir kt. Tikėtis gausių šios rūšies radinių vargu ar galima, nes strėlės iš mūšio lauko būdavo surenkamos ir savų kariaunos narių vėl panaudojamos mūsyje.

Be šių populiariausiu ginklų, naujajame geležies amžiuje, ypač jo antroje pusėje, karių ginkluotė tapo ir įvairesnė, ir kokybiškesnė. Beje, prie populiaresnių ginklų būtų galima priskirti ir *kirvę* – vieną iš pagrindinių darbo įrankių. Iškilus reikalui jis būdavo užmaunamas ant ilgesnio koto ir vartojamas kaip ginklas. Nuolatos tobulinamas kirvis naujajame geležies amžiuje jau turi plačius ašmenis (plačiaašmeniai

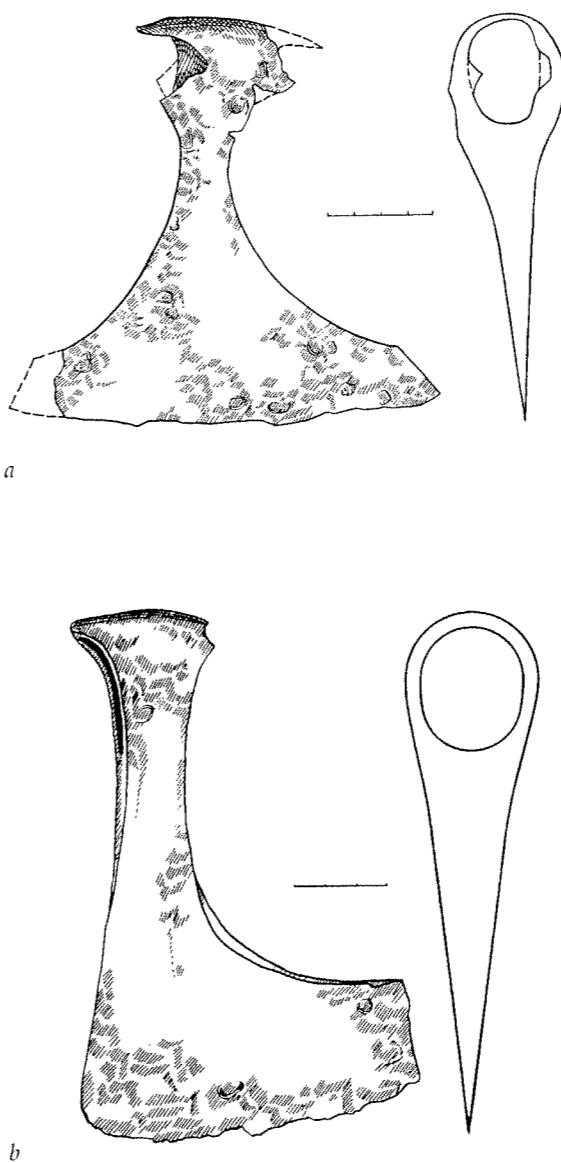
136 pav. Įtveriamieji strėlių antgaliai plokščiomis rombo formos plunksnomis iš Nemenčinės, Obelytės ir Kaukų piliakalnių.

kirviai) ir stiprią pentį, i kurią būdavo įtveriamas kotas. Tai pasakytina ir apie darbo kirvius, ir apie kovos kirvius (ginklą). Tačiau šiuo laikotarpiu išryškėjo didesnės skirtybės, lėmusios specifinę kirvio paskirtį. Pasirodė grynai *kovos kirviai*, pasižymintys lengvumu, baigtinėmis formomis, praplatintais ašmenimis koto link arba i abi puses tarsi vėduoklės forma. Prie penties jie smarkiai išmaugti. Pentis – lengva, kartais su atsparnėmis (137 pav.). Vidutinis šių kirvių dydis toks: ilgis svyruoja tarp 15–16 cm, ašmenų plotis – 16–20 cm. Tokie vėduoklės formos kovos kirviai labiausiai paplitę Lietuvos pajūrio kapynuose, vyru kapuose kartu su kitais ginklais⁴⁵. Toks pat reiškinys pastebėtas ir Latvijoje, kur jie labiausiai būdingi Kuršui⁴⁶. Juos plačiai yra aprašęs J. Petersenas⁴⁷.

Tokie kirviai buvo ypač paplitę Šiaurės Europoje; jų išplitimas siekia net Britų salas ir Normandiją. Suomijoje jų rasta per 70 egz.⁴⁸ Rusijoje taip pat paplitę šiauriniuose rajonuose⁴⁹. Lenkijoje terasta vos keli egzempliliai ir laikomi importuotais iš Skandinavijos⁵⁰. Apskritai skandinaviškoji šių kirvių kilmės teorija yra labai išsigalėjusi archeologijos literatūroje⁵¹.

Nenagrinėdami šių būdingų kovos kirvių atskirų tipų, smulkesnių jų detalių, rodančių, jog dalis jų buvusi ir vietinės kilmės, galime konstatuoti, kad pirmaisiais II tūkstantmečio šimtmečiais senovės lietuvių ginkluotė buvo papildyta dar vienu svarbiu ginklu, kuris bene labiausiai buvo paplitęs tarp Baltijos jūros regiono gyventojų, tačiau vartotas ir Vakaru, ir Rytų Europoje. Kartu norėtume pabrėžti, kad sprendžiant iš radimviečių vis dėlto jis labiausiai buvo paplitęs tarp vakarų baltų. Rytų Lietuvoje, kaip ir rytinėje Latvijoje, kariai dažniausiai buvo ginkluoti lengvais siauraašmeniais pentiniais kirviais, kurių nemaža pavyzdžių turime iš lietuviškų rytinių pilkapinių. Tačiau reikia pasakyti, kad ginklų raida Lietuvoje éjo lygia greta su visos Europos ginklų raida.

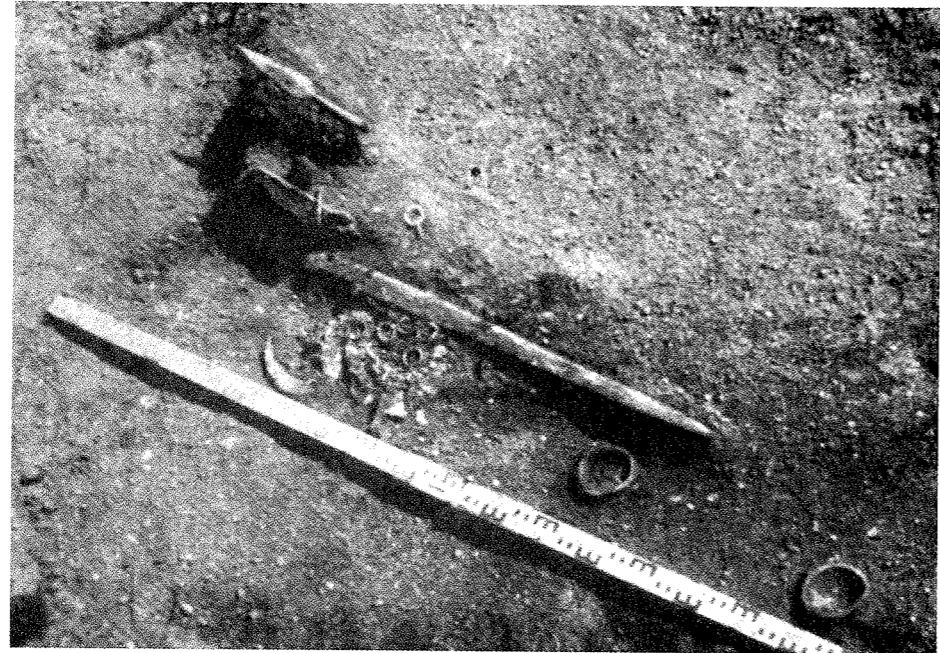
137 pav. Kovos kirviai:
a – vėduoklinis ašmeninis
ir būdinga pentimi (alebarbos prototipas). Laiviai, kapas Nr. 197; b – ištempitas koto link ašmeninis.

Tai patvirtina ir tokia išskirtinė naujojo geležies amžiaus ginklų grupė kaip *kalavijai*, kurių Lietuvoje randama tik vyru kapuose, turtinguose įkapių. Pakanka ši faktą pailiustruoti kelias pavyzdžiais. Anatai tyrinėtame Palangos kapinyne kalavijai buvo rasti tokiuose karių kapuose, kuriuose, be jų, mirusajam dar buvo įdėtos dažniausiai dvi ietys geležinėmis viršūnėmis, du geriamieji ragai žalvariniaiški apkaustais, įvairių darbo įrankių arba jų miniatūrų, neretai žirgo aprangos reikmenų ir t. t. Gintališkės kapyno kape Nr. 2, kuriame mirusysis buvo aprūpintas pagrindinėmis tam laikotarpiui būdingomis gausiomis įkapėmis, kalavijas buvo rastas kartu su kovos kirviu vėduokliniais

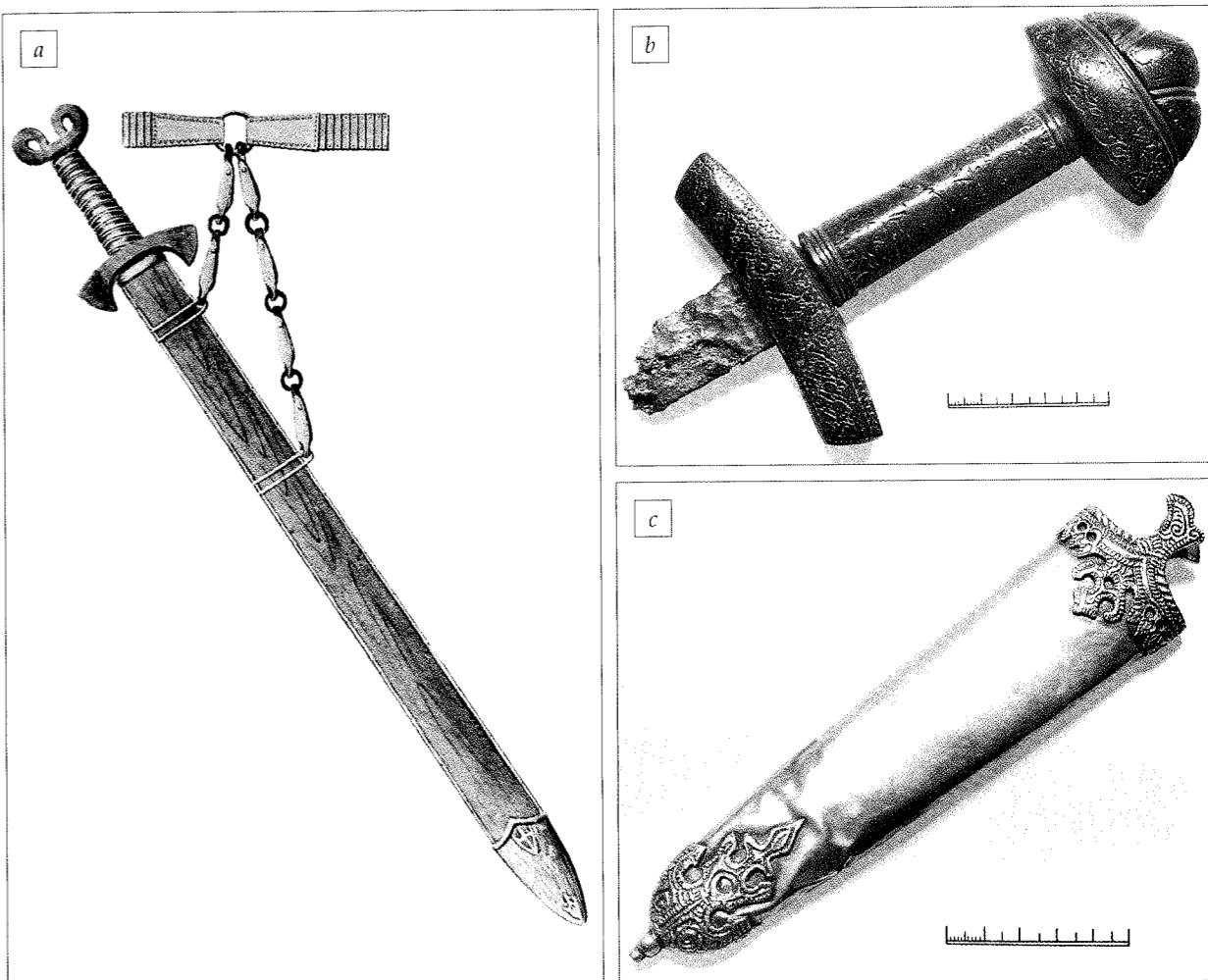
ašmenimis; Laiviuose, kape Nr. 222, rasta kovos kirvis, 3 ietigaliai, kurių vienas buvo Damasko plieno, žirgo aprangos reikmenys, puošnios mirusiojo aprangos liekanos, svarstyklų lėkštūčių dalys, geležinis raktas, skiltuvas ir daugybė miniatiūriniai dirbinių bei darbo įrankiai. Išilgai kapo buvo padėtas dviašmenis kalavijas sidabru klotu rankena. Apskritai kalavijų daugiausia surasta Lietuvos pajūrio kapinynuose, turinguose vyrų kapuose. Kapai su kalavijais aiškiai rodo išskirtinę socialinę mirusiuju padėtį (138 pav.).

Gana retas reiškinys konstatuotas Žąsino kapinyne, kuriame buvo aptiktas dvių vyrų kapas (Nr. 12–13). Kape Nr. 12 karys palaidotas su brangiais drabužiais. Mirusiajam ant galvos buvusi uždėta kepurė, kurios pakraštys papuoštas iš plonų žalvarinių vielučių supinta juoste. Drabužis sujuostas puošniu žalvariu apkaustytu diržu su ažūrine sidabro vielutėmis papuošta sagtimi. I diržo skirstiklio grandeļę įvertas kutas, sudarytas iš 8 žalvarinių īviju eilių, suvertu ant odinių juostelių, ir papuoštas alaviniais sidabruotais kūgeliais. Drabužis susegtas dvielem pasaginėmis segėmis, iš kurių viena buvusi pasidabruota. Ant kaklo uždėta žalvarinė vytinė antkaklė, ant rankų užmauta po dvi apyrankes, o ant vieno piršto – žiedas. I karstą įdėtos dvi ietys geležinėmis viršūnėmis, prie diržo prikabintas kalavijas ir kovos peilis, abu – žalvariu kausytose makštyse. Gretimame kape palaidotas kitas vyras (Nr. 13). Jame nerasta papuošalų, išskyrus diržą galvūgalyje, puošnumu prilygstantį diržui iš kape Nr. 12. Šalia kojų – geležinis dalgis. Abiem mirusiesiems

138 pav. Degintinis vyrų kapas Nr. 222. Laiviai.

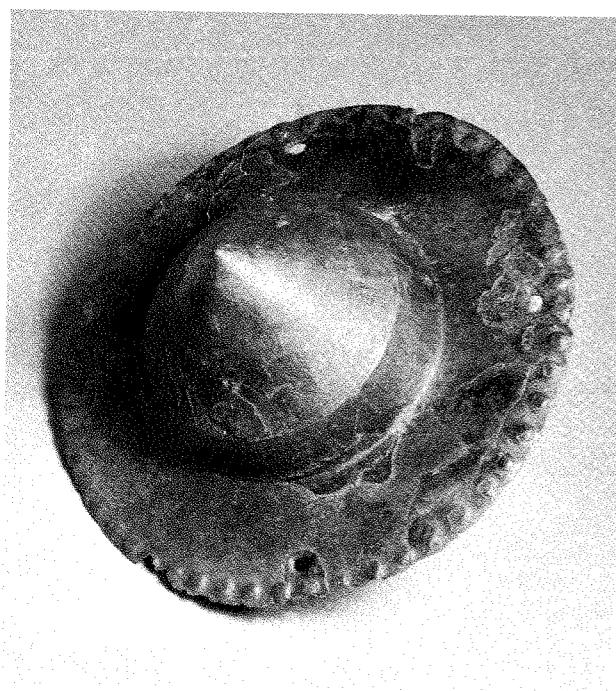

139 pav. a – anteninio kalavijo makštyse apkaustytu galu rekonstrukcijos piešinys pagal Palangoje, kape Nr. 199, rastus radinius; b – kalavijo rankena (žalvaris). Palanga; c – kalavijo makštyų apkaustas (sidabras). Graužiai.

virš karsto galvūgalyje buvo padėta po žirgo galvą, simbolizuojančią patį žirgą. Kitame kapo duobės gale gulėjo žirgo aprangos reikmenys. Tyrinėjusi ši kapinyną L. Vaitkuskienė mano, jog kape Nr. 12 palaidotas turtingiausias ir žymiausias čia gyvenusios bendruomenės narys, o kape Nr. 13 – jo tarnas⁵². To paties kapinyno kapuose Nr. 147, 148 B įdėta po du kalavijus, kurie buvo įsmeigtai į žemę iš abiejų kapo pusių.

Apskritai X a. ir XI a. pradžios kalavijai labai įvairūs. Ypač puošnios ir skirtingesios kalavijų rankenos, įvairuoja skersiniai ir buoželės. Tai ir davė pagrindą J. Petersenui atskirus kalavijų tipus pavadinti kitomis raidėmis. Šis J. Peterseno suskirstymas tebevartojamas ir šiandien⁵³. Apie 1000 m. visoje Europoje kalavijai buvo patobulinti taip, kad juos lengviau būtų vartoti: apatinis skersinis išlenkiamas žemyn, viršutinis – kartu su buožele – į viršų. XI ir ypač XII a. labai plačiai išplinta kalavijai dviašmenė geležte ir įvairiausiai užbaigtą buožele (139 pav.). Itin rūpintasi geležtės kokybe. Viduramžiais Europoje yra

140 pav. Apskritimo formos antskydis. VIII–IX a. Pamusiai.

buvę keli gamybos centrai, stambiausi – Pareinės srityse. Kitas toks centras buvęs Skandinavijoje ir pagaliau trečias galėjęs būti senojoje Rusioje⁵⁴. Stambesnės gamyklos įkaldavo savo įrašus, iš kurių plačiausiai žinomi „Ulfberht“ ir „Ingelred“. Atlirkinti technologiniai tyrimai parodė, jog nemaža dalis Latvijoje, taip pat ir Lietuvoje rastųjų kalavijų buvo importuota iš Frankų teritorijos. Tačiau nustatyta, jog dalis gaminta savame krašte. Ginklų prekyboje didelį vaidmenį vaidino Skandinavijos kraštai, kurie buvo reikšmingas tarpininkas tarp Vakarų ir Rytų. Skandinavų pirkliai iš Pareinės sričių išsiveždavo kalavijų geležes, čia joms būdavo padaromos rankenos, pritaikomos makštys ir taip galutinai apipavidalinti eksportuojamą į Rytus. Taip būdavo daroma tais sumetimais, jog kalavijo apdaila Pareinės srityse buvusi brangesnė negu pačios geležtės⁵⁵. Tačiau kai kurių Lietuvoje surastųjų kalavijų apdaila buvo aiškiai vietinės kilmės. Vadinas, ši darbą jau buvo igudę atlirkinti ir vietiniai amatininkai.

Be šių pagrindinių ginklų, reikia pažymeti apsauginių ginklų pagausėjimą. Čia skirtini skydas, šalmas ir šarvai.

Nuo skydų paprastai išlieka tik geležiniai antskydžiai (140 pav.). Seniausi tik pavieniai jų radiniai žinomi jau iš II a. po Kr.⁵⁶, gausesni iš III–IV a., bet daugiausia jų rasta iš tautų kilnojimosi laikotarpio – V–VIII a.⁵⁷ Iš viso jų surasta per 70 egzempliorių, tačiau pažymėtina, kad jų visai nerandama naujajame geležies amžiuje. Tyrinėtojų nuomone, kaip apsauginis ginklas jie neabejotinai buvo naudoti, tik tuo metu buvo pakitusi jų gamyba. E. Kivikoski nuomone, I tūkst. pabaigoje – II tūkst. pradžioje jie buvę gaminti vien iš medžio⁵⁸. Tą nuomonę patvirtintų Latvijoje rastieji egzemplioriai. Antai Tiro durpyne (Liepojos r.) buvo aptiktas IX a. datuojamas lobis, kurį kaip auką po sėkmingo žygio užkašęs turtingas kuršių karys⁵⁹. Tarp daugelio radinių buvo ir du mediniai skydai. Vienas jų yra visiškai rekonstruotas. Jo būta apskrito, 85,5 cm skersmens, padaryto iš plonycią eglinių lentų, ištisai aptraukto oda. Įdomu, kad antskydžio taip pat būta medinio. Latvijoje skydų liekanų rasta ir

140 pav. Apskritimo formos antskydis. VIII–IX a. Pamusiai.

kapuose, ir piliakalniuose, pvz., Mežuotnėje, Daugmalėje, Tervetėje ir kitur, kur jie datuojami X–XIII a.⁶⁰

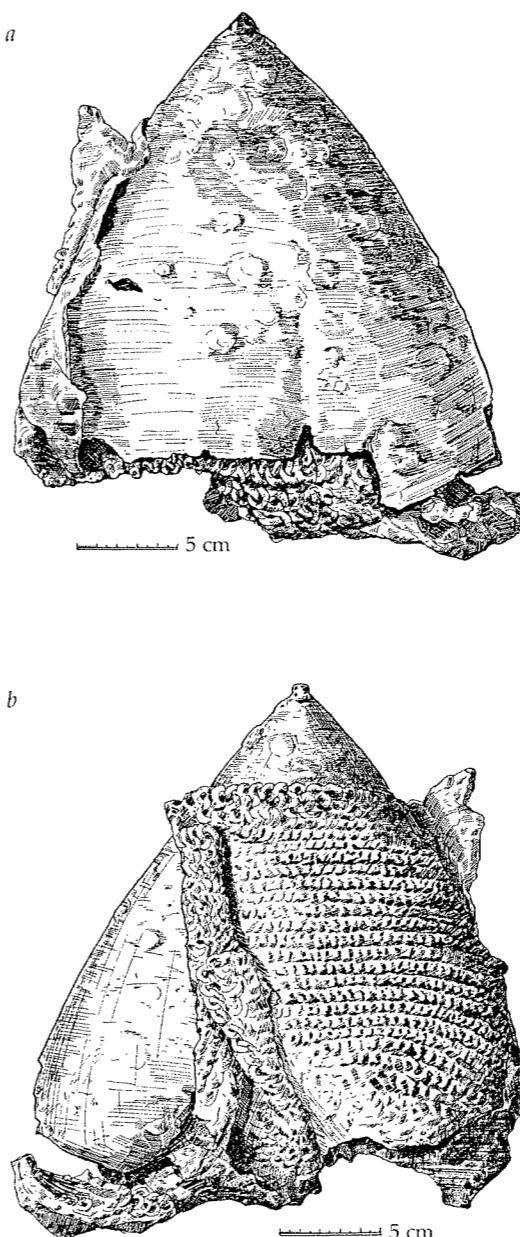
Be abejo, skydus vartojo ir lietuvių kariai. Tai patvirtina rašytiniai šaltiniai. Aprašant lietuvių kovos taktiką tarp kitų ginklu minimi ir skydai⁶¹.

Skydo forma yra buvusi dvejopa: Lietuvoje, Latvijoje ir Rytprūsiuose rasti senesnieji skydai buvo pailgi keturkampiai užapvalintais galais ir apskritimo formos. Sprendžiant iš Tiro durpyne (Latvija) rastų skydų atrodo, jog plačiau vartota antroji forma – apskriti skydai.

Išskirtinis apsauginis ginklas buvo šalmas. Jis turėjo aukštesnio rango kariai, vadai bei kunigaikščiai. Galbūt dėl tos priežasties jis yra vienas iš rečiausiu archeologinių medžiagos radinių. Lietuvoje terasti vos 5 egzemplioriai. Geriausiai išlikęs ir plačiausiai skelbtas literatūroje yra Pakalniškių kapinyne, kape Nr. 23, rastas šalmas. Šalmo būta kūgio formos, 25 cm aukščio, padaryto iš vieno geležinės skardos gabalo, jis apaciuje apjuostas geležiniu lanku. Jo viršūnė sutvirtinta nedideliu apkausteliu, užsibaigiančiu tarsi sagute (141 pav.). Prie šalmo pakraščio pritvirtintas apsauginis kaklo tinklas, nupintas iš plieninių grandelių. Labai svarbios yra jo laidojimo aplinkybės. Jis buvo įdėtas į kapo duobę kartu su dvimi žirgais, o šeimininkas pagal tenykštį paproti buvo palaidotas sudegintas atskiroje kapinyno dalyje, skirtoje žmonėms laidoti. Galima ir tokia prielaida, kad kario žūta mūšyje, o čia palaidota tik garbingiausia karinė jo atributika bei jo žirgai.

Kad šalmo būta brangaus apsauginio ginklo, kurį turėjo tik išskirtiniai asmenys, patvirtina Pavirvytės–Gudų kapinyne, degintiniame kario kape Nr. 65, rastas šalmas. Jis kiek žemesnis už Pakalniškių šalmą (19,5 cm aukščio), pusapvalės formos,

141 pav. Šalmo priekinė (a) ir užpakalinė (b) dalys.

jo kraštas sutvirtintas 4,5 cm pločio geležine juoste. Tokio pat pločio juostelėmis užmaskuoti šalmo sudūrimai. Juostelės papuoštos žalvarinėmis skardelėmis. Kartu su šalmu į kapą įdėtas vienašmenis kalavijas, kurio rankena papuošta žalvariniu skersiniu ir buožele. Kario įkapes papildo geležinis karklo lapo formos ietigalis ir masyvi vedega⁶². Visa šio sudeginto kario ginkluotė rodo jį buvus aukštesnio rango kariu.

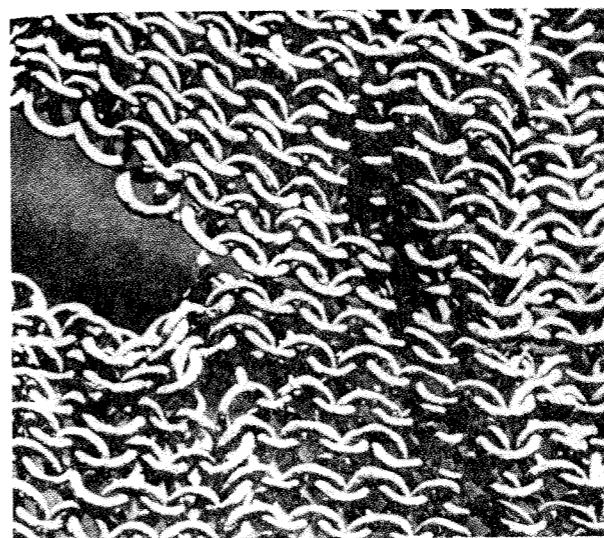
Cia susiduriame su dviem šalmo formomis: kūgio formos ir pusapvalės formos šalmais, plačiai žinomais tų laikų Europoje. Apskritai kūgio formos šalmai buvo paplitę didelėje Rytų Europos teritorijoje. Jų rasta senojoje Rusijoje, Lenkijoje, buvusiųose Rytprūsiuose. Kai kurių mokslininkų, pavyzdžiu, A. Arcichovskio⁶³, B. Rybakovo⁶⁴, A. Kirpičnikovo⁶⁵, tyrinėjusių senųjų rusų ginkluotę, manymu, šios formos šalmų gamybos centras yra buvusi senoji Rusia. Lenkų ginkluotės tyrinėtojas A. Nadolskis šios formos šalmus laiko lenkiškos kilmės⁶⁶. Pusapvalio kupolo formos šalmai su nedideliu „spygliu“ viršūnėje yra būdingiausi skandinavų kraštams, bet jų randama ir Vakarų Europoje.

Turint prieš akis visą šią polemiką savaime iškyla Lietuvoje rastujų šalmu kilmės klausimas. Šalmai ir Vakarų Europoje, ir skandinavų kraštuose pasirodė anksčiau. Vakarų Europos šalmams būdingi antnosiai. Skandinavijoje kupolo formos šalmai jau buvo žinomi VII a. (Vendelio šalmas Uplande). Ši šalmu forma Šiaurės Europoje buvo paplitusi iki vikingų laikotarpio.

Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, lietuviams buvo žinomi ir Rytų, ir Vakarų Europoje tuo metu vartoti šalmai. Jų pavyzdžiu ši apsauginių ginklų pradėjo gaminti ir vietiniai amatininkai. Chronologiskai jie kiek vėlesni negu minėtuose kraštuose rastieji. Kaip žinome iš kapų inventoriaus, Lietuvoje jie pasirodė XI–XII a. Visi aptartieji kokybiškesni ir įvairesni ginklai rodo, jog to meto lietuvių kariauna buvo gerai ginkluota, gebėjusi ir pajėgi kautis kartais gal ir su geriau ginkluotu priešu.

Iš apsauginių ginklų dar minėtini šarvai, apie kuriuos turime bene mažiausia duomenų. Tai labai senas apsauginis ginklas, veikiausiai išrastas asirų, vartotas jau sarmatų ir galbūt dėl to palyginti anksti (X a.) buvo pažistamas Rusijoje. Tai aiškiai byloja Gnezdovo, Juodojo kapo (Černigovas) ir kitų kapų tyrinėjimai⁶⁷.

Šarvus sudarė palaidinė iš supintų geležinių grandelių. Vakarų Europoje šarvų palaidinė buvo odinė. Ją padengdavo įvairiais metaliniais apkaustėliais⁶⁸. Cia šarvai plačiau pradėti vartoti XII a. ir tapo pagrindiniu kryžiuočių riterių apsauginiu ginklu.

142 pav. Šarvai žieduočiai. XII–XIII a. Obeliai.

lis ir apysveikė rankovė⁶⁸. Tuos šarvus autoriai datuoja XII–XIII a. (142 pav.). Kituose laidojimo paminkluose, pvz., Pakalniškiuose, Ruseiniuose, Tolišiuose (Kelmės r.) terasti nedidelii fragmentai. Žinomas dvi radimvietės ir iš piliakalnių, tai Bubiai ir Kaukai⁶⁹. Pastarajame rasti šarvai buvo sudaryti iš tarpusavyje sukabintų grandelių.

Nepaisant tokio negausaus skaičiaus radinių, vis dėlto šarvai buvo gerai pažistami ir lietuvių kariams. Tai pabrėžia kad ir kiek vėlesni rašytiniai šaltiniai. Pavyzdžiu, Petras Dusburgietis savo „Prūsų žemės kronikoje“, pasakodamas apie vieną įvyki, kaip Lietuvos raiteliai buvo užpulti kryžiuočių, rašo: „[...] jie (kryžiuočiai) prisēlino nakties metu ir visus išžudė, pasiimdam ių šarvus, arklius ir visa kita“⁷⁰. Tas pats autorius mini, kad ir prūsai nešioję šarvus. Matyt, jie turėjo didelę vertę, jei buvo imami kaip grobis: „[...] nusigabeno Redino pilin drauge su kitu prūsų žirgais, šarvais ir kitais daiktais“⁷¹.

Taigi šarvai kaip ir šalmas buvo brangus apsauginis ginklas, vartotas tik to meto diduomenės viršunių. Dėl savo brangumo jie labai vertinami ir veikiausiai į kapą dedami labai retai. Visa tai rodo, jog jau II tūkst. pradžioje lietuviams buvo pažistami visi Europoje vartoti puolamieji ir apsauginiai ginklai.

Ginklai – bene vienas iš svarbiausių šaltinių, labiau atskleidžiančių ne tiek visuomeninius, kiek socialinius anū laikų visuomenės bruožus. Labai ryški ginklų diferenciacija nusako tam tikrą jos vadų skirtumą nuo kariaunos (143 pav.). Paprastai daugelis tyrinėtojų įvairią ginkluotę sieja su atskiromis kariuomenės rūšimis. Išskiriama dvejopa ginkluotė – sunkioji ir lengvoji. Yra išprasta sakyti, kad sunkiai

143 pav. Šarvuotas karys – kariaunos vadas. Autors rekonstrukcija, L. Skerstonaitei piešinys.

apginkluotieji sudarė raitujų kariuomenę, o lengvai apginkluotieji yra buvę pėstininkai⁷². Šio teiginio nevertėtų suabsoliutinti, ypač turint prieš akis mūsų panagrinią medžiagą. Tą vadinamąjį sunkiąją ginkluotę pirmiausia turėjo kunigaikščiai, jų palyda ir apskritai diduomenės atstovai. Tai – kovos kirvis, ietys, kalavijas, iš apsauginių ginklų – šarvai, šalmas, skydas; pastaruju, kaip matėme, kapuose randama labai retai. Čia galima būtų paminėti tokį išskirtinį ženkla kaip kovos peili, nešiotą prikabintą prie puošnaus diržo. Paprastai jis randamas odinėse turtingai spalvotuoju metalu kaustytose makštyse išimtinai įkapių turtinguose vyru kapuose. Tačiau vargu ar jis galėjo būti naudojamas žygiuose turint gausią kario ginkluotę. Galbūt tikslingiau būtų ji laikyti

išskirtiniu ginklu, gautu už kokį nors pasižymėjimą kovoje, antra vertus, neneigiant jo ir kaip ginklo naudojimo atskirais atvejais galimybę. Lengvoji ginkluotė, kurią daugiausia vartojo eiliniai kariaunos nariai, buvusi ietis, skydas ir galbūt lankas, juo labiau kad buvę ir lankininkų būriai. Tačiau kovos sėkmę, kaip sakėme, lémė eiklusis žirgas, vaidinės svarbiausią vaidmenį mūšyje. Todėl bent lietuvių raitelių skirti sunkiajai kariuomenei dar tik Lietuvos valstybės priešaušriu turbūt nelabai galima.

Net XIII a. pirmoje pusėje lietuviai dar nebuvo įvaldė kovinės raitelių taktikos. Vokiečių šaltiniai nurodo, kad sunkiame mūšyje lietuviai savo papročiu nulipdavę nuo žirgų. Tai ryškus kariaunų kovojimo bruožas: karys būdavo parengtas susidūrimui, bet ne mūšiui⁷³. Matyt, lietuviai turėjo tik jiems būdingus kovos būdus: jie manevruodavo eikliais savo žirgais, tai yra pabrėžęs Henrikas Latvis savo kronikoje⁷⁴.

Atskirų pilių valdovai turėjo arba prieikus galéjo sudaryti nemažus kariaunos būrius. Livonijos kronikoje, kurioje aprašomas lietuvių 1205 m. žygis į estų žemes, minimas 2000 raitelių (vivorum equitum) būrys⁷⁵. E. Gudavičius, remdamasis šiais ir kitais rašytiniais šaltiniais, mano, jog lietuvių kariaunų būrių dydis siekė nuo poros šimtų iki poros tūkstančių⁷⁶.

H. Łowmiańskiego skaičiavimais, XIII a. Lietuvoje (imant 58 000 km² plotą) gyveno apie 170 000 žmonių (vidutiniškai 3 žmonės 1 km²)⁷⁷, todėl, jo nuomone, kariaunų būrių sudėties skaičiavimas ne tik šimtais, bet ir tūkstančiais yra patikimas. Gyventojų skaičius Lietuvoje XI a. labai padidėjo, tai patvirtina ir archeologiniai duomenys – suregistruoti laidojimo paminklai ir piliakalniai.

2. Žemės

Politinės organizacijos vienetas buvo žemė, paveldėta iš genčių organizacijos. Rytų Lietuvoje bene ryškiausia buvusi Nalšia, kurios ribas bando patikslinti ir apibrėžti ir archeologai, ir istorikai. Remdamasis pilkapynais ir piliakalniais, jų savitumais bei paplitimu, G. Zabiela ją apibrėžia taip: Ignalinos ir Švenčionių rajonai, Zarasų rajono pietinė dalis, Vilniaus rajono šiaurės rytinė dalis; rytuose ji apėmusi Pastovių ir Breslaujos rajonų vakarines dalis⁷⁸.

Nalšia tiesiogiai ribojosi su **Lietuva** (siauraja prasme). Ji loka-
lizuojama į pietus nuo Nalšios, t. y. šių dienų pietryčių Lietuvoje, maž-
daug tarp Nemuno vidurupio ir Neries. Taip ją lokalizavo ir H. Łow-
miański⁷⁹. Ši teiginjį paremia ir rašytiniai šaltiniai, kuriuose minimi
kryžiuočių žygiai į Lietuvą. Žygiuojant iš siaurės į Lietuvą buvo žy-
giuojama per Nalšią, o žygiuojant į Rytų Lietuvą pirmiausia būdavo
nusiaubiamą Lietuvos, o po jos – Nalšios žemę⁸⁰. Šiaurinė jos riba nu-
rodoma Neries upė.

Nurodoma šiaurinė Lietuvos žemės riba gali būti tik apytikslė. Čia būtų galima išskirti **Neries** žemę. Iš tiesų ši sritis išskiria tokiai
svarbiais centrais vėlesnėje Lietuvos istorijoje kaip Vilnius, Trakai, Ker-
navė, Nemenčinė, Maišiagala, kurių trys pastarosios yra dešinėje Neries
pusėje. Šiai ribai nustatyti labai svarbūs yra Rytų Lietuvoje tyrinėti va-
dinamieji lietuviškieji pilkapiai. Išskiria jų šiaurinė ir pietinė sritis.
Abi jos turi labai daug bendrų bruožų, bet esama ir skirtumų. Pietinės
srities pilkapiams būdingi du – išorinis ir vidinis – akmenų vainikai. Be
to, čia V–VI a. pasirodo ankstyviausi degintiniai kapai, kurie vėliau
tampa vyraujantys. Paskutiniame I tūkst. ketvirtysteje ir II tūkst. pradžioje
še sritis išskiria tik jai savitais papuošalais: apgalviais, sudarytais iš
žalvarinių sulenkštų skardelių, sujungtų žalvarinėmis ivijomis. Pakaušio
srityje apgalvi puošia įkabintos grandinėlių eilės, kurios baigtos žalva-
riniais varpeliais. Šiaurinėje pilkapių srityje kaip ir apskritai visoje Lie-
tuvos tokie apgalviai nepažįstami. Tik šiai sričiai yra būdingiausi žal-
variniai iš plonos vielos susukti dvigubo kūgio formos tuščiaviduriai
karoliai ir kt. Taip pat čia randama nedegintų ir degintų žirgų kapų, kuriems
dažniausiai būdavo supilamas atskiras pilkapis.

Pažymėtinas dar vienas labai svarbus reiškinys. I tūkst. pir-
moje pusėje paplito brūkšniuotosios keramikos kultūra, kurios skiria-
mos trys grupės; ypač ryški ta, kurios paplitimo teritorija beveik su-
tampa su pietine pilkapių grupe. Jai būdinga aštriabriaunė, ryškaus
brūkšniavimo, ivairaus ir sudėtingo ornamento keramika. Kaip jau bu-
vo sakyta, tos kultūros išplitimo teritorijoje ieškoma pirminio Lietuvos
valstybės branduolio*.

Šiaurės rytuose Lietuva ribojosi su **Deltuvos** žeme, užėmusia
plotus tarp Žeimenos ir Šventosios, apimdama ir pastarosios dešinio-
sios pusės žemes su Ukmerge.

Vidurio Lietuvoje, kurioje lokalizavome centrinius baltus, vė-
lesniuose rašytiniuose šaltiniuose minimos tarp Šventosios ir Nevėžio –

Upytės, o tarp Nevėžio ir Dubysos – **Krakių–Dotnuvos** žemės. Tai būta
didelės Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų sities, kuriai būdingi
didžiuliai kapinynai, turtinga materialinė kultūra, gausūs žirgų kapai
ir stambus centras, davęs pradžią Kauno miestui.

Augant lietuvių etnosui šios srities gyventojai neabejotinai su-
siliejo su rytų lietuviais (Nalšios ir Deltuvos žemės) sudarydami būsi-
mosios Lietuvos (plačiaja prasme), plėtusios savo įtaką ir rytų, ir vakaru-
rų kryptimi, pagrindą. Šių sričių genetinjį ryšį paryškina ir tas faktas,
kad Kauno apylinkėse dar pr. Kr. gyventa brūkšniuotosios keramikos
kultūros atstovų, t. y. tos kultūros, kuri, kaip matėme iš ankstesnių sky-
rių, buvo būdingiausia Rytų Lietuvai, buvusiai lietuvių tautos lopšiu.

Vidurio Lietuvos šiaurinėje dalyje, šiauriau Šušvės aukštupio
ir Dubysos aukštupio rytinėje pusėje, lokalizuojama **Šiaulių** žemė, ku-
ri vakaruose ribojasi su **Knituva**.

Didelę teritoriją H. Łowmiański skiria **Cekliui** (Kekliui),
kuris rytuose ribojasi su Knituvo žeme, pietryčiuose – su **Medininkų**
žeme, o pietuose – **Karšuvos** ir **Lamatos** žemėmis.

Pagaliau Nemuno vidurupio kairėje pusėje lokalizuojamos
jotvingių gyventos žemės⁸¹.

Visos šios žemės nesiekia Lietuvos pajūrio. Pačiu pajūriu pa-
žymėtos trys nedidelės **Duvzarės**, **Mèguvos** ir **Pilsatės** žemės.

Nemuno žemupio kairėje pusėje lokalizuojama **Skalva** ir jos
pietuose – **Nadruva**, rytuose jos ribojosi su jotvingių žemėmis.

Šis žeminių išvardijimas jokiu būdu nerodo tiksliai nubrėžtu
atskirų žemių ribų, juo labiau etninių grupių, apie kurias kalbėjome ir
prie kurių dar grįsime. Ir kalbininkai, ir archeologai labai daug disku-
tuoją dėl Ceklio rytinių ribų, nes kiek vėlesnių laikų politinis žemėla-
pis negali visiškai atspindėti ankstesnių etninių procesų. Tai pasaky-
tina ir apie Vidurio Lietuvos išskirtas žemes, kuriose jau nuo I tūkst.
antrosios pusės šis procesas buvo ypač sudėtingas.

3. Valstybingumo užuomazga

Atskiros žemės laikomas savarankiškomis politinėmis struk-
tūromis. Svarbu yra tai, kad politiniai vienetai, kurių pagrindas buvo
atskiros gentys, jau formavosi II tūkst. pirmaisiais amžiais. Šio proce-
so rezultatas – XIII a. politiniai ir administraciniai vienetai, valdomi

* Žr. sk. „Baltų genčių
formavimasis“ šios kn.
p. 105–123.

atskirų kunigaikščių, teritorinių sričių valdovų, to meto feodalų. Reikia manyti, kad baltų srityse iki pat XIII a. žemės nuosavybė dar nebuvo susiformavusi. Ji priklausė kunigaikščiams, arba kilmingiesiems, kartu su jiem ištikimais, kraujो ryšiais susijusiais žmonėmis. Pagrindinė darbo jėga buvo bendruomenininkai bei vergai – karų metu paimti be laisviai. Dalis žemės turėjusi būti valdoma kaimo bendruomenės.

Tačiau visuomeninės politinės organizacijos raida buvo labai sudėtinga. Čia lemiamą reikšmę turėjo ne vien tik pagrindiniai vidiiniai, bet ir išoriniai veiksniai. Todėl ir Lietuvoje šis procesas nebuvo vienalytis. H. Moora ir H. Ligis, kalbėdami apie feodalinių santykių genezę Rytų Pabaltijo kraštuose, pabrėžia, jog vakarinių sričių gyventojai – žemaičiai, kuršiai, taip pat ir Saremos salos gyventojai – savo visuomenine struktūra skyrėsi nuo latgalių, žiemgalių ir aukštaičių. Pirmieji pagal savo politinę santvarką iš esmės buvo junginiai, galima sakyti, bendruomenių federacijos, kurioms vadovavo keletas vyresniųjų, o rytinių sričių gyventojų (latgalių, žiemgalių ir aukštaičių) visuomeninė ir politinė santvarka plėtojosi skirtingai, būtent čia valdžią paėmė atskiri kunigaikščiai⁸².

Tai galima paaiškinti tam tikra išorinių veiksnių įtaka. Vakariams, ypač pajūrio, Lietuvos rajonams įtakos galėjo turėti Gotlando sala, kur politinę organizaciją sudarė bendruomeninės federacijos, atstovaujamos turtingesnės diduomenės viršūnių⁸³.

Rytiniams Lietuvos rajonams didžiulę įtaką darė kaimynai rusai, kur tuo metu jau būta daugelio kunigaikščių, valdančių pagal tam tikrą hierarchiją. Rytiniuose Lietuvos rajonuose tuo metu jau buvo įsigalėję atskiri kunigaikščiai. Ryškiausiai tai matyti iš Volynės kronikos; 1219 m. tarp išvardytų kunigaikščių 5 aukštaičių kunigaikščiai vadinami vyresniaisiais (starši), kiti – jaunesniaisiais, t. y. smulkesniais kunigaikščiais. Neatsitiktinai kaip tik aukštaičių krašte išsiskyrė vyresnieji kunigaikščiai: Živinbudas, Daujotas, Dausprungas, Mindaugas ir Vilikaila. Socialinė diferenciacija čia vyko sparčiau negu vakariuose Lietuvos rajonuose. Iškylant stambesniems žemvaldžiams čia atsirado daugiau smulkių, nepajėgių ūkių, kurie darësi priklausomi nuo pirmųjų. Tai paremia ir pastaraisiais metais šį klausimą nagrinėjė mokslininkai.

Antai V. Žulkus skirtą Rytų Pabaltijo sričių gyventojų visuomeninės ir politinės santvarkos raidą grindžia vykusia ūkine diferenciacija, kuri, anot autoriaus, IX–XIII a. baltų gentyse buvusi

neabejotina⁸⁴. Savo straipsnyje jis bando pasekti skirtą ūkio raidą vakaru ir rytų baltų žemėse. Autoriaus nuomone, X–XI a. vakaru regione nevyravo tokia ryški feodalinės Lietuvos tendencija kaip rytų baltų srityse. Rytų baltų socialinis susiskaldymas buvo ryškesnis negu vakaru baltų. Čia greičiau susiformavo kunigaikščių institucija. Analizuodamas vakarų baltų ūkinę veiklą, žemės nuosavybės klausimą, prekybos vaidmenį ir jos priklausymą feodalams ir lygindamas su rytų baltų srityse vykusiais pokyčiais, V. Žulkus prieina išvadą, kad rytų baltų srityse teigiamai susiklostė ekonominiai poslinkiai salygojo visuomenės susiskaldymą, kuris XII a. antroje pusėje – XIII a. pradžioje pranoko vakarų baltų visuomenės diferenciaciją⁸⁵.

V. Žulkus teisingai skiria valstybės formavimosi procese du regionus – vakarinį ir rytinį – nurodydamas spartesnę pastarojo raidą. Kartu jis pritaria jau anksčiau šios knygos autorės pareikštoms minčims, kuriose buvo labiau pabrėžti išoriniai veiksniai. Tad išplaukia išvada, kad Lietuvos valstybingumo centras kūrėsi Rytų Lietuvoje. Ypač pažymėtiniai tokie politiniai ir ekonominiai centralai kaip Vilnius, Kernavė, Trakai, Kaunas, dėjė pamatus būsimai Lietuvos valstybei.

Vakarų baltais, kaip ir kitos šaltiniuose minimos baltų gentys, savo atskiros valstybės nesukūrė. Medžiaginės kultūros raida ne visa- da eina greta valstybingumo formavimosi. Daugiausia lemia išoriniai veiksniai. Ryškus pavyzdys – Lietuvos valstybė. Nepaisant gana didelio materialinio vakarinių Lietuvos sričių pranašumo, palyginti su Rytų Lietuva, vis dėlto Lietuva kaip valstybė susiformavo rytų ir centrinių baltų pagrindu plėsdama savo valdžią ir integruodama kitas baltų žemes. Tokių pavyzdžių yra ir daugiau.

Čia labai tiktų paminėti A. Mickevičiaus teiginį, kad Gotlande net iki XIV a. jokios valstybinės struktūros nebuvo sukurtos, nepaisant, jog jis buvo vienas iš svarbiausių prekybos centrų, kur pirklių sluoksnis buvo gausiausias ir įtakingiausias. Šios salos administravimas vadintinas „pirklių demokratija“⁸⁶. Henrikui Latviui (Senosios Livonijos kronika) Lietuva jau aiškiai išreikšta valstybinė struktūra, o ne lietuvių gyvenamos teritorijos, tuo tarpu vakarų bei šiaurės vakarų baltai, kaip atrodo, tai tik atskiros bendruomenės, nesudariusios jokių valstybinių junginių⁸⁷.

Apibendrinant galima teigti, kad XI–XII a. jau aiškiai matyti valstybės užuomazgos reiškinių. Valdžia dar nesutelkta vieno asmens rankose, bet tam jau yra visos prielaidos. Atskiruose šios knygos

skyriuose apžvelgti ekonominiai bei ūkiniai procesai parodė, kad tais laikais jau būta diduomenės narių, turėjusių politinę valdžią atskirai teritorijai, kuri traktuotina kaip savarankiškas politinis junginys – žemė. Tu žemiu priešakyje būdavo galingiausia kunigaikštiai, vadinti „kunigų“ vardu, jų centrais yra buvę įtvirtinti piliai-pilys*.

Savo materialinei ir visuomeninei padėčiai sustiprinti kunigaikštiai stengėsi sukurti tam tikrą valdžios aparatą: būdavo sudaroma kunigaikščių sajunga, kuriai vadovavo vyriausiasis kunigaikštis. To būtinai reikėjo rengiant karo žygius ir ginantis nuo priešų. Tačiau valdžios sutelkimas vieno asmens rankose dar nebuvo susikūrusios valstybės institucija. Pagrindiniu valstybingumo kriterijumi H. Łowmiański laiko valstybinio aparato funkcionavimą⁸⁸.

XIII a. pradžioje kaip tik ir susidarė tokia politinė situacija, kuri skatino valstybės kūrimąsi. Vidiniai ir išoriniai veiksnių (kai myniniuose kraštuose jau susiformavusios valstybinės institucijos) galiausiai išreiškė tolesnį procesą: Mindaugo suvienyta Lietuva išaugo į galingą Rytų Europos politinė organizaciją vienetą, turėjusį nemažos reikšmės jos istorijai.

Lietuva plačiąja prasme

Dabartinėje Lietuvos teritorijoje, kaip matėme iš ankstesnių šios knygos skyrių, gyventa keleto baltų genčių, tarp kurių randame ir lietuvius, priklausiusius ryti baltų grupei. Pirminė ir pagrindinė jų teritorija buvusi Pietryčių Lietuva – plotai tarp Neries šiaurėje ir Nemuno vidurupio vakaruose. Rytuose tiesioginiai lietuvių kaimynai buvo ryti slavų gentys, o pietuose – vakarų baltams skiriami jotvingiai*. Štai iš šio branduolio ilgainiui išaugo stiprus etninis junginys, suvienijęs kitas gentis ir tapęs galinga politine jėga Rytų Pabaltijo kraštuose. Iš visų baltų tik vieniems lietuviams istorija suteikė valstybingumo sukurimo galimybę. Šv. Brunono misijos Lietuvoje šaltiniai atskleidžia įsitvirtinusią lietuvių genties vado valdžią ir politinę organizaciją, jau gerokai pažengusią „genties kunigaikštystės“ struktūros linkme⁸⁹.

Kvedlinburgo analuose (*Annales Quedlinburgenses*) randame 1009 m. pirmą kartą užrašytą Lietuvos (Litua) vardą: „1009 m. šventas Brunonas, kuris vadinas Bonifacijus, arkivyskupas ir vienuolis, antrai savo atsivertimo metais Rusijos ir Lietuvos pasienyje, pagonių trenktas į galvą, su 18 saviškių vasario 23 d. nukeliavo į dangų.“⁹⁰

Istorikus bene labiausiai domina tiksliai Lietuvos teritorijos, jos žemės lokalizacija, šaltinių šiuo klausimu patikimumas, jų interpretacija. Pagaliau įdomu, kaip žinia apie šv. Brunono mirtį pasiekė Vokietija ir kodėl būtent Kvedlinburgą. Šiaisiai klausimais yra bent kelios versijos, kurias smulkiai yra paanalizavęs istorikas E. Gudavičius⁹¹.

Kalbininkus domina Lietuvos vardo kilmė. Paprastai ji siejama su hidronimais. Antai K. Kuzavinis daro gana įtikinamą prielaidą, kad krašto pavadinimas *Lietuva* yra senas lietuviškas žodis, kilęs iš hidronimo *Lietava* / *Lietauka* (dešinysis Neries intakas, Jonavos r. Upninkų apyl.). Vėliau juo imta vadinti ir prie tos upės esanti teritorija (Lietuvos žemė), kurioje ilgainiui iškilo garsūs centrali: Kernavė, Trakai, Vilnius. Pagaliau iš krašto vardo Lietuva atsirado etnonimas lietuvis⁹². Tai nedideliš, apie 11 km ilgio upelis, esantis ne per toliausiai (apie 30 km) nuo Kernavės – svarbaus Lietuvos valstybės centro. Lietauka – suslavitinta lietuviško hidronimo forma, turinti slavišką priesagą -ka, perdirbta iš *Lietava*. Baltams būdingas etnonimų raidos modelis: hidronimas → kraštovardis → etnonimas. Iš *Lietavā*, pakeitus priesaga, išsirutuliojusi dabartinė forma *Lietuvā*. Tai nuomonei pritaria ir Z. Zinkevičius, nors

* Daugiau kaip septuatisdešimt XIII a. kunigaikščių vardų, minimų ankstyvuosiouose rašytiniuose šaltiniuose, išvardija istorikas T. Baranauskas savo knygoje „Lietuvos valstybės ištakos“ (V., 2000. P. 234–242).

* Detalesnį lietuvių genčių gyvento ploto aprašymą žr. šios kn. p. 105–123.

jam kyla ir abejonių, ypač todėl, kad minimas upelis yra labai mažas⁹³. Iš tiesų vyrauja tyrinėtojų nuomonė, kad iš mažų upelių pavadinimų kyla etnosų pavadinimai, o tik didžiųjų upių pavadinimai gali suteikti vardą tam tikrai etninei grupei.

Skirtingos nuomonės laikosi kalbininkas S. Karaliūnas. Kalbdamas apie Lietuvos pavadinimo kilmę, jis teigia, kad lietuvių, kaip etnoso, vardas kilęs iš kariaunos pavadinimo, ir pateikia tokį vedinį: *lítā, lietuvā, lietavā*⁹⁴. *Lítā* ir jo vedinys *leičiai* reiškia: ginkluota palyda, jos nariai, kariai. Ši S. Karaliūno teiginį ir tolesnius jo išvedžiojimus kritikavo Z. Zinkevičius. Negalėdami vertinti specialistų kalbininkų ginčą, tepasakysime, kad S. Karaliūno teiginiai pastaruoju metu susilaukė atgarsio istorikų darbuose⁹⁵. Tačiau reikia pasakyti, kad jie nagrinėja gerokai vėlesnius laikus, daugiausia XV–XVI amžių, nors ir bandoma sieti su kiek ankstesniais šimtmečiais.

Šiuo klausimu besidomintis istorikas A. Dubonis iš esmės palaiko S. Karaliūno nuomonę, kad lietuvių etnoso vardas kilęs iš kariaunos pavadinimo – *leičiai* (ginkluota palyda, kariauna, tiksliau, jos nariai). Bet šiuo teiginiu tarsi nubraukiami visi kiti *Lietuvos – lietuvių* vardai, paminėti ankstyvuosiuose rašytiniuose šaltiniuose. Nebandoma paieškoti jų santykio. Antra vertus, abejonių kelia chronologinis skirtumas. Kariaunas randame jau pirmaisiais II tūkst. šimtmečiais. Minėtų autorių hipotezės susijusios su XV–XVI a., nors ir bandoma jas taikyti ankstesniems laikams. Atrodytų, kad šiuo atveju „leičių etnosas“ suplakamas su jų sociumu. Tad čia priežastis tartum supainiojama su pasekmėmis nebandant paaškinti šių savokų turinio atskirais šimtmečiais. Matyt, patiemis tyrinėtojams kyla abejonių, nes A. Dubonis savo straipsnio pabaigoje rašo, kad šią sudėtingą problemą reikia dėtoliau nagrinėti. Tai leistų apibūdinti jungtis, siejančias leičių etnosa ir leičių sociumą⁹⁶. Pridursiu – dar ir chronologinį skirtumą.

Tai nebus lengva, ypač kad Lietuvos vardas, kaip matėme, i istorinius šaltinius pateko XI a. pradžioje, būtent – 1009 m., lygiai prieš tūkstantmetį. Tai datai paminėti jau dabar skiriами įvairūs darbai, ypač istoriku.

Neseniai paskelbtame įdomiame straipsnyje, taip pat skirtame Lietuvos vardo kilmei, A. Seibutis, pasitelkęs paleogeografiją, šio vardo radimąsi nukelia į itin ankstyvus laikus. Mokslininkas visai pagrįstai siūlo tokias problemas nagrinėti visapusiskai, tam „maksimaliai naudoti archeologijos, ekologijos, istorijos, kalbotyros, paleogeografijos duomenis“⁹⁷.

1009 m. paminėtas Lietuvos (Litua) vardas turi aiškai slavišką formą (raidė *u* žymi priebalsį *v*). Šis vardas metraštininką bus pasiekęs iš slavų, kuriems Lietuva turėjusi būti jau anksčiau žinoma. Ne ką vėliau – 1040 m. Lietuvos vardas minimas Lavrentijaus metraštyje, kabant apie Kijevo didžiojo kunigaikščio Jaroslavo kariaunos žygį į Lietuvą: „6548 (1040) metais Jaroslavas žygiavo prieš Lietuvą“⁹⁸. Tame pačiame metraštyje 1113 m. Lietuva minima kaip Rusios kaimyne⁹⁹, o 1132 m. Ipatijaus metraštyje aprašomas Mstislavo žygis į Lietuvą¹⁰⁰. Apskritai nuo XII a. su Lietuvos ar lietuvių vardais susiduriame jau daug dažniau ne tik to meto rusų, bet ir lenkų bei kryžiuočių šaltiniuose. Ankstyvuosiuose vokiečių dokumentuose Lietuva vadinama *Lettowen*, o lietuvis – *Lettow(er)*, lotynų kalba rašytuose šaltiniuose Lietuva vadinama *Lethovia*, o lietuviai – *Lethovini*, kartais *Lethones* (su lotynų priesaga *-ones*).

Tačiau iškyla vienas iš pagrindinių klausimų, kada Lietuva siauraja prasme (lokalinuojama pietrytinėje Lietuvos dalyje) išplėtė savo teritoriją kitų giminiškų baltų genčių sąskaita tiek, kad ji vienintelė iš visų baltų gebėjo sukurti savarankišką valstybę. Ir kalbininkai, ir istorikai linkę manyti, kad ankstyviausieji rašytiniai šaltiniai mini Lietuvą siauraja prasme. Kaip šiuo klausimu gali pasakyti archeologiniai šaltiniai? Galima suabejoti šiuo teiginiu ir pabandyti su juo nesutikti. Matyt, Lietuva, patekusi į pirmųjų rašytinių šaltinių akiratį, veikiausiai jau buvo stambesnis teritorinis vienetas, savo galia išsiskyrė iš kitų baltų genčių ir tarp jų vaidino gana reikšmingą vaidmenį. Ir štai dėl ko. Tai būta stipraus vieningo etnoso, ištengusio atlaikyti rytų slavų spaudimą, įtraukusio kitas giminiškas baltų gentis į priešinimą tam spaudimui abipusės integracijos būdu. Tas procesas truko kelis šimtmečius. Neabejotina, kad jį lémė ir vidiniai, ir išoriniai veiksnių.

Vieni iš svarbiausių klausimų, į kuriuos turėtų atsakyti ir istorikai, ir kalbininkai, būtų tokie: kada Lietuva (siauraja prasme), lokalinuojama pietrytinėje Lietuvos dalyje tarp Nemuno vidurupio ir Neries, tapo Lietuva (plačiąja prasme), apėmusia kraštą su gyventojais, kalbančiais lietuviškai, ir kaip tas procesas vyko. Archeologai bent iš dalies bando atsakyti į šiuos klausimus¹⁰¹ nagrinėdami visus galimus šaltinius, tyrinėdami ypač laidojimo paminklus, kuriuose bene labiausiai atispindi ne tik dvasinės kultūros pokyčiai atskirais laiko tarpais, bet ir etninės atskirų genčių sąsajos.

Pirmiausia tenka grįžti prie kremacijos papročio, kuris gana plačiai yra aprašytas šios knygos skyriuje „Dvasinės kultūros apraškos“.

Matėme, kad kremacija, I tūkst. po Kr. viduryje paplitusi pietrytinėje Lietuvos pilkapių srityje, labai greit išplito visame Rytų Lietuvos pilkapių ruože ir apėmė šiaurinę jo dalį. Taip mirusiuų deginimo paprotys įsitvirtino srityje, kurioje gyveno baltų gentys – būsimos lietuvių tautos branduolys. Būtent iš čia kremacijos ritualas plito į kitas Lietuvos teritorijoje gyvenusias baltų gentis*.

Lietuvių etnoso formavimuisi ypač svarbi yra rytų ir centrinių baltų integracija. Tai būta dviejų labai artimų genčių, turėjusių kai kurių bendrų bruožų ir ankstesniame periode. Iš tokų bendrybių yra minėtosios šaukštinės antkaklės, ypač mėgtos Vidurio Lietuvoje nuo III a. iki V a. vidurio. Čia galima matyti visus jų raidos etapus, nes būtent Vidurio Lietuva buvo jų kūrimo ir gamybos centras. Tačiau pavienių šio tipo antkaklių randama ir pietrytinėje Lietuvoje; čia jos labiausiai išplito IV–V a.¹⁰² Tai rodytų buvusius užsimezgusius santykius, kurie reiškėsi drabužiais ir jų papuošalais. Kai kurias bendrybes patvirtina net žemės darbo įrankiai, pavyzdžiai, pjautuvai, labai būdingi Rytų Lietuvai. Čia jie daugiausia randami ankstyvuosiuose piliakalniuose, o chronologiškai vėlesni daugiausia žinomi iš Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų ir siekia net V amžių. Šių žemdirbystės įrankių gamybos centras buvės Rytų Lietuvoje, iš kur jie plito šiaurės ir vakarų kryptimi. Šie keli pavyzdžiai rodo ryškų šių dviejų sričių bendravimą jau nuo I tūkst. vidurio. Jis dar labiau sustiprėjo atsiradus išorinei grėsmei, privertusiai rytų baltus trauktis vakarų kryptimi. Jie su savim nešė ir mirusiuų deginimo paprotį, kuri pamažu priėmė centrinių balto. Šių dviejų labai artimų etninių grupių integracija laikytina nauju, pirminiu lietuvių etnoso formavimosi etapu.

Įsidėmėtinės ir kitas bendras šioms abiem sritims reiškinys – paprotys laidoti su kariu ir jo kovos žirgą. Labiausiai jis išryškėjo I tūkst. pabaigoje ir ypač II tūkst. pradžioje: tada jau aptinkame gausių su turtinga apranga žirgų kapų. Nepaisant išorinių laidojimo paminklų skirbybių (Vidurio Lietuvoje – plokštinių kapai, Rytų Lietuvoje – pilkapiai), abiejose srityse kapai įrengti labai panašiai: kariai paprastai deginami, o jų kovos žirgai dažniausiai pakasami nedeginti. Tik pietinėje pilkapių srityje, kur kremacija buvo įleidusi gilius šaknis, kartais randame ir sudegintų žirgų. Tačiau įdomu tai, kad Vidurio Lietuvoje žirgams kartais skiriama atskira kapyno vieta, o Rytų Lietuvoje – atskiras pilkapis ar net pilkapių grupė. Šis reiškinys ypač būdingas II tūkst. pradžiai ir rodo kariaunų formavimosi pradžią.

* Žr. šios kn. p. 171–175.

Taigi IX–XII a. lietuviams priklauso ne tik Rytų Lietuvos pilkapių sritis, bet ir Centrinės Lietuvos teritorija iki Dubysos vakaruose. Jų įtaką jaučia kaimyninės gentys – séliai, žiemgaliai, kuršiai, žemaičiai, jotvingiai, turėjusios tiesioginius kontaktus su susiformavusia nauja Lietuvos teritorija, iš kurios šios baltų gentys buvo jungiamos prie jos. Jungimosi procesas baigėsi Lietuvos plačiaja prasme išsikristalizavimu. Kartu formavosi ir politinė to junginio organizacija.

Šis naujas sustiprėjus lietuvių etnoso židinys plėtėsi į šiaurę, vakarus ir pietus infiltruodamas kitas baltų gentis. Pirmiausia turbūt integravosi rytų baltų gentys *séliai*. Jų vardas rašytiniuose šaltiniuose pasirodo vėliausiai iš visų baltų genčių – tik pačioje XIII a. pradžioje (Henriko Latvio Senosios Livonijos kronikoje). Svarbiausias sélų centras buvo Selpilis (*castrum Selones*) kairiajame Dauguvos krante, dabartiniame Jekabpilio rajone (kalavijučių žygį į šias žemes 1207 m. aprašymas¹⁰³).

Kalbininkai pietinę sélų ribą XIII a. pirmoje pusėje veda taip: nuo Mūšos upės maždaug ties Pasvaliu, toliau pro Palėvenę, Subačių, Svėdasus, Utenu, Tauragnus, Salaką. Iki tų vietovių tada dar galėjė gyventi séliai. Tačiau, Z. Zinkevičiaus nuomone, daug kur greičiausiai jų jau mišriai gyventa su lietuviais¹⁰⁴. Matyt, lietuvių būta ir už šios ribos gerokai toliau į šiaurę, sélų krašto gilumoje. Séliai, galimas daiktas, anksti pradėjo lietuvičių (pietinę jų dalis) ir latvičių (šiaurinę jų dalis). Lietuviai tarp sélų ėmė kurtis dar gerokai prieš vokiečių invaziją, veikiausiai II tūkst. pradžioje, prasidėjus lietuvių ekspansijai į kitas gretimas baltų žemes. Tai patvirtina ir turimi archeologiniai šaltiniai. Tiesa, ši sritis archeologiskai mažai ištirta, bet jau galima daryti bent preliminarias išvadas. Remiamasi skirtinga laidosena, vyrvavusia tarp šių dviejų etninių grupių – lietuvių ir sélų. Pirmiesiems, kaip sakyta, tuo metu būdingi pilkapiai su degintiniais kapais ir su žirgais. Séliai savo mirusiuų nedegino, nors juos laidoto taip pat pilkapiuose. Rytų Lietuvos – Veisetiškiuose, Miškiniuose (Anykščių r.) tyrinėti pilkapiai skirti séliams, nors čia pastebėta žiemgaliam bei latgaliam būdingų reiškinii. Apskritai manoma, kad Anykščių rajonas, greičiausiai šiaurinės jo pakraštys, buvusi labiausiai į pietus nutolusi (gal jau mišri) sélų gyventos teritorijos riba. Tačiau rytuose – Zarasų rajone (Gaminiai), Ignalinos rajone (Lapušiškė) tyrinėti pilkapiai jau aiškiai priklausė lietuviams¹⁰⁵.

Lietuviamas plečiant savo įtaką kaimyninėms baltų gentims, matyt, XII a. ir XIII a. pradžioje ši riba tarp lietuvių ir sėlių nebuvasi tokia griežta. Tačiau lietuvių įtaka turėjusi būti gana stipri. Atlikdami žygius į latgalių, lyvių ir estų žemes, jie naudojos sėlių palankumu, tapdavo sajungininkais. Manoma, jog lietuvių galėjė būti gerokai toliau nuo šios ribos, o kai kuriose vietose jų net vyrauta. Henriko Latvio Senojoje Livonijos kronikoje aprašant sėlių pilies užpuolimą nurodoma, jog sėlių pilis būdavusi lietuviams tartum slėptuvė atliekant karo žygius į minėtas žemes¹⁰⁶. Manoma, kad būtent toje vietoje galėjusi būti brasta per Dauguvą, tad lietuvių patogiai persikeldavę į kitą upės pusę.

Apskritai lietuvių įtaka sėliams buvusi labai ryški. Pietinėje dalyje, dabartinėje Lietuvos teritorijoje, sėliai labai greit sulietuvėjo, o šiaurinė dalis – sulatvėjo. Pastarojoje srityje sėlių ir latgalių kultūra taip suartėjo, kad archeologų ji dažniausiai aptariama bendru sėlių-latgalių vardu¹⁰⁷. Ryškesnių jų savitumų jau bemaž neaptinkama.

Šiaurės vakaruose lietuvių nuo seno siekėsi su *žiemgaliais*. Rašytiniai šaltiniai leidžia manyti, kad žiemgalių žemiu pietinė riba XIII a. ėjusi maždaug Mūšos upe. Piečiau Mūšos ribotasi su Šiaulių žeme, pietryčiuose – su Upytės žeme, rytuose – su sėlių, šiaurės rytuose – su latgalių ir šiaurėje – su lyvių gyvenamomis žemėmis¹⁰⁸.

Žiemgala dėl savo geografinės padėties (kaimynystė su vakarų baltais) anksti pateko į rašytinius šaltinius. Žiemgalių jau minimi IX a., gausesnės žinios apie juos siekia XI–XII a. Archeologiniai duomenimis, žiemgalių pradeda išskirti labai savita ryškia kultūra, išskristalizavusia I tūkst. pabaigoje – II tūkst. pradžioje.

Kalbiniai duomenys rodo, kad didelėje, ypač pietinėje Žiemgalos teritorijoje lietuvių ir žiemgalių gyvento mišriai¹⁰⁹. Vietomis tą mišrumą galima pajusti net dabartinėje latviškoje Žiemgaloje. Tai lietuvių skverbimosi šiaurės kryptimi rezultatas. Būta ir atvirkštinio proceso: dalis kalavijuocių nugalėtų Žiemgalos gyventojų traukėsi į Lietuvą.

Dėl didelės lietuvių įtakos žiemgaliams pietinė Žiemgalo dalis anksti pateko į Lietuvos valstybės sudėtį. Nuo XIII a., pradedant Mindaugu, didieji Lietuvos kunigaikšciai titulavosi ir Žiemgalos valdovais.

Vakaruose pirmiausia susidurta su *žemaičiais*, gyvenančiais tarp Jūros ir Dubysos. Tai savitas etninis junginys, susiformavęs I tūkst. viduryje, ypač išryškėjęs naujajame geležies amžiuje. Formuojantis šiam

etnosui susilieja vakarų ir centrinių baltų bruozai. Vakarų baltų periferinė zona, palyginti retai apgyventa tarp Jūros ir Dubysos, vykstant etninių grupių judėjimui, gana greitai buvo įjungta į besiplečiančio lietuvių etnoso žemes¹¹⁰. Vakarų baltų etnosas, gavęs naujų impulsų iš besiformuojančio (susiliejus rytų ir centriniams baltams) stipraus ir ekspansyvaus etninio lietuvių junginio, sudarė labai ryškų vieneta, išlaikiusį daug savų senų tradicijų, kurios ypač reiškėsi išskirtinėmis laidosenos savybėmis, tarme, kurioje labai ryškus vakarų baltų kuršiškas substratas, o ir šiaip kitomis kultūros savybėmis, išlikusiomis net iki šių dienų. Tačiau savo kilme būdami labai artimi, ilgai buvę tiesioginiai kaimynai, ir sėliai, ir pietų žiemgaliai, ir žemaičiai išjungė i besiformuojančią lietuvių tautą, jau déjusi savo būsimos valstybės pamatus.

Suprantama, kad buvusių genčių pakraščiais gyventa mišrių genčių grupių. Kai kurios iš jų palaikė net labai artimus santykius. Anatai žemaičiai šiaurėje, būdami artimiausi žiemgalių kaimynai, išlaikė daug bendrų bruozų, kurie ryškiai iškyla tyrinėtuose archeologiniuose paminkluose. Juos siejo ne tik laidosena (inhumacija), bet ir kai kurie medžiaginės kultūros (ypač papuošalų, ginkluotės) elementai. Jau esame minėję, kad besiribojančių etninių grupių pakraščiais būta daug mišrių kultūros elementų, rodančių, jog ilgą laiką bendrai gyventa skirtingų etninių grupių atstovų, vėliau išjungusiu i lietuvių etnosą. Būdingiausi mišrios etninės grupės kapinynai tyrinėti Jakštaičių–Meškių vietovėje, Pavirytės–Gudų kapinyne ir kitur. Iš jų matyti, kaip lietuvių įtaka stiprėjo atskirais šimtmeciais¹¹¹.

Ši įtaka pasiekė ne tik kaimyninių rytų baltų žemes, bet ji skverbėsi ir į vakarų baltų gyventus plotus. Tolesnis lietuvių etnoso formavimasis, ējes vakarų kryptimi, sutampa su vakarų baltų žemiu inkorporavimu į teritorinę politinę struktūrą. Šis procesas pirmiausia pasiekė kuršių gentis.

Vakarų baltai šiaurės rytuose yra buvę *kuršiai* – tiesioginiai lietuvių ir latvių kaimynai, gyvenę Baltijos jūros rytiniame pakraštyje. I tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje lietuvių jau buvo apgyvenę didelę dabartinės Lietuvos dalį. Tuo metu vyko gana stiprus lituanizacijos procesas: lietuvių įtakon pateko pietų sėlių, žiemgalių plotai, žemaičiai. Taip susiformavo ryškus lietuvių etnosas, jungęs tų laikų rytų baltų žemes. Dėl to lietuvių etnosas sudaro rytų ir vakarų šakas, nors žemaičiai užėmė tarsi ir tarpinę padėti. Ši faktą lemė ankstyvasis

senasis kuršiškas substratas, palikęs jam būdingų savitumų ne tik materialinėje, dvasinėje kultūroje, bet ir kalboje. Tačiau tuo metu žemaičiai buvo jau galutinai sulietuvėję. Visomis kryptimis vykės lietuvių veržimasis, plėtotė nukrypo vakarų ir pietų kryptimis. Susiduriamas su ryčiausiais ir šiauriausiais vakarų baltų pakraščiais. Vakaruose gyveno kuršiai, kurie iš kitų baltų genčių išsiskiria kai kuriais savitais gyvensenos bei papročiu bruožais. Juos atskleidžia archeologiniai tyrinėjimai¹¹². Bene ryškiausi kuršiams skirtini laidojimo paminklai tyrinėti Klaipėdos, Kretingos ir Plungės rajonuose, ypač pirmuojuose dviejause. Labiausiai iš šiaurės siekia Skuodo rajoną ir toliau jau pereina į Latvijos teritoriją. Tai patvirtina ir kalbos duomenys. Vieni kuršiai, ypač rytų, sulietuvėjo, kiti pamažu traukėsi į vakarus ir šiaurės vakarus, ta pačia kryptimi plito ir kalba¹¹³.

XIII a. viduryje kuršių sodybos turėjo būti labai praretėjusios. Vokiečių invazijos metu daug kuršių žuvo, kiti patys išskélé ar prieverta buvo iškelti kitur. Nemažai jų turėjo pasklisti ir Lietuvoje, – apie tai byloja gausūs vietovardžiai su šaknimi kurš¹¹⁴. Panagrinėjės kuršių tarmę, Z. Zinkevičius pabrėžia buvus intensyvius kuršių ir lietuvių kalbos kontaktus bei ilgalaikės dvikalbystės periodą¹¹⁵.

I pietus nuo kuršių gyveno kita vakarų baltams skirtina etničių grupė – *skalviai*, kurių likimas mažai kuo skyrėsi nuo kuršių. Tieki šiaurinė, tiek pietinė Lietuvos pajūrio grupės buvo labai artimos kultūros požymiais, tik pastaroji ne tokia ryški. Pagrindinė skalvių teritorija yra buvusi Nemuno žemupyje, kuriame daugiausia ištirta archeologinių laidojimo paminklų, ypač išryškėjusių viduriniame geležies amžiuje ir perejusių taip pat į naujaji. Pastarieji susitelkę Šilutės rajone, pavienių žinoma ir iš Klaipėdos rajono. Šiaurės rytuose jie tiesiogiai kontaktavo su žemaičiais ir savo įtaką vakarų kryptimi plečiančiais lietuviiais. Dėl to skalvių etnosas, labiausiai išryškėjęs viduriniame geležies amžiuje, vėlesniais šimtmečiais, jau priklausančiais naujam geležies amžiui, daug greičiau pateko rytų baltų – šiuo atveju lietuvių – įtakon negu jų šiauriniai kaimynai kuršiai. Todėl kai kurie istorikai neretai kelia mintį, kad čia nuo senų senovės gyvenę lietuvių.

Kalbininkų nuomone, skalviai ir jų pietiniai kaimynai nadruviai kalbos požiūriu veikiausiai buvę pereinamosios gentys tarp prūsų ir lietuvių¹¹⁶.

Panašus lituanizacijos procesas vyko ir pietuose, kur lietuvių tiesiogiai susidūrė su *jotvingiais*¹¹⁷. Tai vienas iš didžiausių vakarų baltų genčių junginys, kurio gyvento ploto ribos sunkiai beatsekamos.

Vakaruose jotvingiai ribojosi su galindais ir nadruviais, šiaurėje – su lietuviiais. Neaiškiausios jų pietinės ir rytinės ribos, kurios nebuvo pastovios. Baltiškos kilmės vietovardžių, ypač hidronimų, kalbininkai randa iki Bugo upės. Apskritai laikomasi nuomonės, kad tolimoje praeityje jotvingių gyventa didžiulėje teritorijoje, jų sodybos siekusios Naurovo ir Bugo upes, rytuose – Bresto, Drogičino, Lydos, gal net Minsko apylinkes¹¹⁸.

Mus daugiausia domina šiaurinė jotvingių riba, kuri dar néra pakankamai aiški ir atskirų tyrinėtojų įvairiai brėžiama. Iš visų triju pusiu apsuptyti prieš jotvingiai natūraliai traukėsi šiaurės kryptimi, kur jie ir susidūrė su lietuviiais. Paprastai ši riba vedama pagal tyrinėtus jotvingiams būdingus laidojimo paminklus – krūsninius kapus, o pastaruoju metu ši gana nepastovi riba jau kiek patikslinta pagal Užnemunė tyrinėtus įspūdingos išorės piliakalnius, kurie dėl savito inventoriaus leidžia šiek tiek nuosekliau pažvelgti į tai, kaip ir kiek ji kito atskirais šimtmečiais.

Jau esame minėjė, kad V. Sedovas, specialiai tyrinėjės ši klaušimą¹¹⁹, stebėdamas krūsninių kapų paplitimą ir remdamasis K. Būgos lingvistiniais duomenimis, šiaurinę ir rytinę jotvingių gyventos teritorijos ribą labai išplėtė, priskirdamas jiems ne tik visą Užnemunę, bet ir didžiulius dešiniosios Nemuno pusės plotus. Tai labai svarbus teiginy, iš kurio aiškėja, kad Nemunas niekada nebuvo skiriamoji riba tarp lietuvių ir jotvingių. Tačiau, antra vertus, autorius nepagrįstai jotvingiams priskyrė daugelį lietuviams priklausančių pilkapių.

Archeologiniai duomenimis, II tūkst. pradžioje toliausiai iš šiaurės rytus jotvingių gyventa Lydos rajone, kur žinoma nemažai krūsninių pilkapių¹²⁰. Pasakytina, kad tais laikais ir Lietuvos rytuose, ir pietryčiuose didžiuliouose plotuose gyventa mišrios etninės grupės žmonių. Kartais pastebimi dideli kyliai. Antai Lydos ir net Ašmenos rajonuose, kur pagrindinę etninę grupę sudarė lietuvių, aptinkama pavienių rytų slavų ir jotvingių pilkapynų. Tą pat būtų galima pasakyti ir apie Užnemunę, kur lietuvių gana anksti apgyveno šiaurinę jos dalį, perženę Nemuną ir įsitvirtinę kairėje jo pusėje.

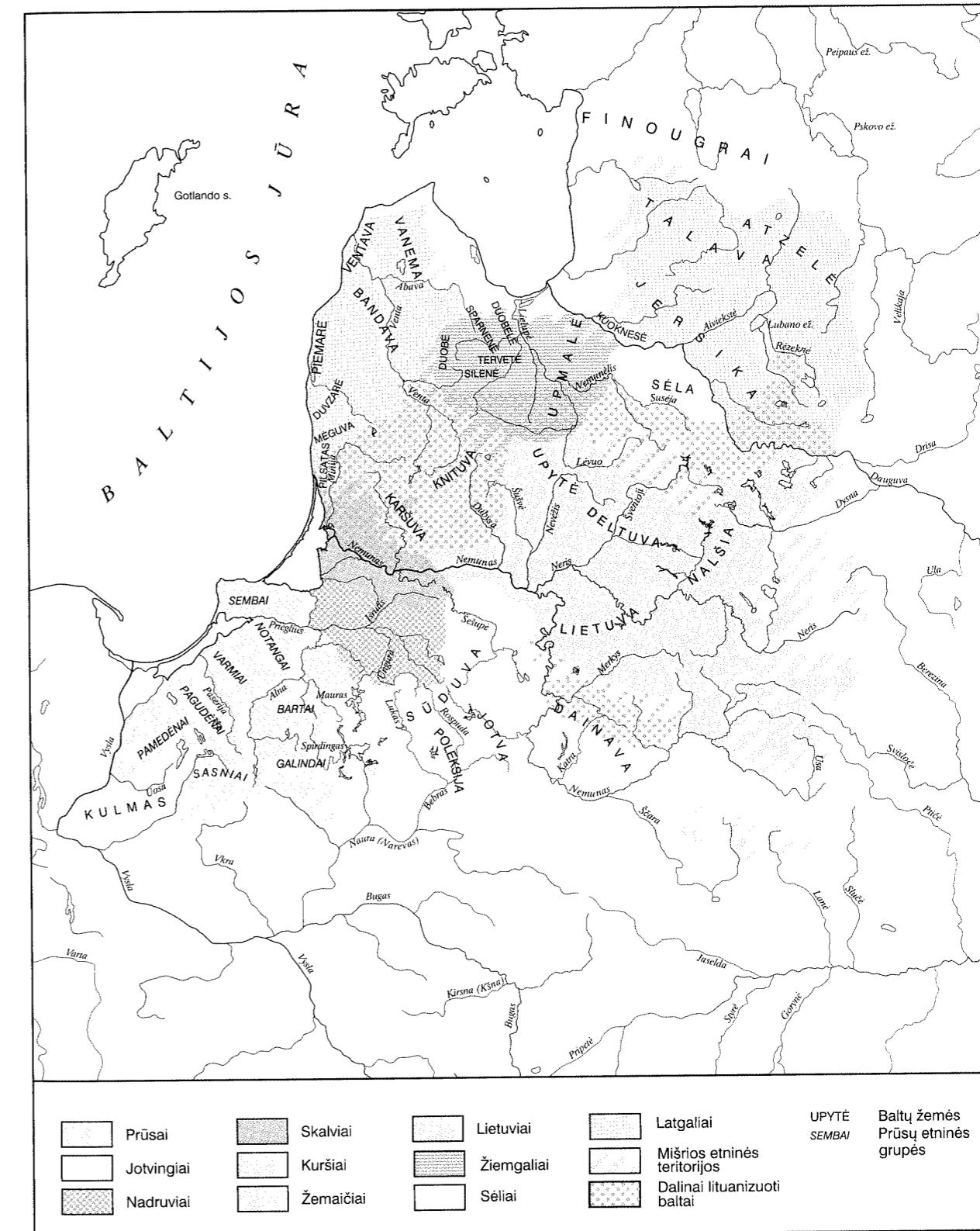
Aptarę lietuvių santykius su kaimyninėmis baltų gentimis, lietuviams plečiant savo teritorijos ribas įvairiomis kryptimis, žvilgtelkim į susidariusią padėtį rytuose, ypač kad lietuvių plitimą vakarų šiaurės ir pietų kryptimis iš esmės buvo rytų slavų ekspansijos vakarų kryptimi pasekmė. Reikia pasakyti, kad tuo metu rytų slavų genčių judėjimas į vakarus stabilizavosi. Pagrindiniai lietuvių kaimynai rytuose

buvo rytų slavų gentys *krivičiai* ir *dregovičiai*. Apibūdindamas IX–X a. krivičių paminklus, V. Sedovas nurodo apytiksle jų vakarų ribą, kur krivičiai susidurė su latgaliais ir lietuviais. Jo nuomone, vakarų riba ėjusi nuo Osveisų ežero į pietus, kirtusi Dauguvos upę prie Drisos (Dauguvos intakas) žemupio. Dešinioji Drisos baseino dalis priklausė krivičiams, kairioji – lietuviams. Vakariausias krivičių taškas, V. Sedovo manymu, buvo Breslauja. Krivičių pietvakarių kaimynai buvo dregovičiai; jiems priklausė tik Nemuno aukštupio baseinas – su Dniepro baseinu susisiekianti jo dalis. Baltarusijos Panemunėje gyveno jotvingiai, kurie XI–XIII a. pateko stiprion slavų, apsupusių juos iš trijų pusiu, įta-kon. Nemuno aukštupyje pasirodė pirmieji slavų gyventojai buvo kri-vičiai, tačiau dregovičiai irgi plėtė savo įtaką vakarų kryptimi. Tad Bal-tarusijoje, Panemunės srityje, dregovičiams skiriamų pilkapių yra tirta šiose vietovėse: Vysokojė, Orlovičiai, Platovas. Apskritai dregovičiai į šias sritis prasiskverbė gana vėlai – XI–XII a.¹²¹ Taigi XII a. rytų slavai gerokai pasistūmė į vakarus ir į šiaurės vakarus. Susidarė didelė kon-taktinė zona, kurioje slavai ir baltais glaudžiai bendravo. Lietuvių tau-tybės gyventojai dar turėjo nemažą salelių jau slavų gyventoje teritori-joje. Iš jų minėtinis: Dokšicai, Radaškony, Peršoja, Deltuva, Ružanai, Liachovičiai ir kt. O slavų salpų užfiksuota dešiniajame Nemuno kran-te nuo Gardino iki Berezinos žemupio¹²².

Baltų ir slavų kontaktus atspindi laidosena: ir krivičiai, ir dregovičiai, ir lietuviai mirusiuosius laidojo pilkapiuose; iki krikščionybės įvedimo rytų slavai, kaip ir lietuvių gentys, savo mirusiuosius degino. XI–XII a. slavų paminkluose randame labai daug baltiškų papuošalų: žalvarinių pasaginių segių, apyrankių gyvuliniais galais, kai kurių tipu antkakliu ir kt.

H. Łowmiański politinę lietuvių ir rusų ribą veda per senuosius rusų miestus: Gardiną, Volkovyską, Slonimą, Naugarduką, Minską, Zaslavli, Logoiską¹²³. Tačiau, kaip sakyta, krivičiai ir dregovičiai tą ribą į vakarus jau buvo peržengę gerokai anksčiau.

Kalbėdamas apie buvusius lietuvių ir slavų kontaktus, žymus rusų kalbininkas V. Toporovas kelia hipotezę apie galindiškajį Maskvos foną. Jis neatsitiktinai čia ieško galindų atkreipdamas dėmesį į vieną labai svarbią detalep, būtent: Ipatjevo metraštis mini galindus (vakaru baltų gentis) 1147 metais („победи Изяслав голядь“), ir pirmosios žinios apie Maskvą užrašytos irgi tais pačiais 1147 m. Be to, V. Toporovas nurodo, jog XII a. Maskvą supo galindiškoji toponimika. Archeologui šiuo klausimu sunku ką nors tikslinio pasakyti.

144 pav. Lietuvių etnoso teritorija II tūkst. pradžioje

***

Taigi II tūkst. pirmaisiais šimtmečiais didelis lietuvių etnosas gyveno beveik visoje šiu dienų Lietuvos teritorijoje ir jai gretimame daartinės Baltarusijos žemų ruože (144 pav.). Ši etnosą sudarė lietuvių – aukštaičių ir žemaičių genčių junginiai. O tai jau leidžia kalbėti apie Lietuvą plačiąja prasme. Beje, reikėtų pažymėti, kad jos sudėtyje, ypač apibrėžtos teritorijos pakraščiai, būta ir kaimyninių etninių grupių gyventojų. Todėl tuose pakraščiuose gyventa mišrių etninių grupių, kurios priklausė Lietuvos valstybei. Tai rytų ir centrinių baltų savo valdžios plėtimi į kaimynines žemes ir jų lituanizavimo rezultatas.

Pasitelkus archeologinius duomenis, paanalizavus XI–XIII a. lietuvių kultūrą, jos šaknis ir raidą I tūkstantmetyje, socialinę visuomenės struktūrą, galima teigti, kad XI–XIII a. etnografiškoji Lietuva valstybės priešaušriu jau buvo vientisas homogeniškas vienetas. O tai reiškia, jog Lietuva jau buvusi istorinė realybė, išaugusi iki valstybingumo pakopos. Labai svarbus susivienijimo faktas, anot A. J. Greimo, patvirtinimas yra mirusiuju „laidojimo papročių suvienodėjimas XI amžiuje“, visuotinis mirusiuju deginimo įsigalėjimas, – tai rodo jau „bendros tautinės religijos susidarymą, naują jos fazę“¹²⁴.

¹ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – V., 1995. – P. 56.

² Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. – V., 1982. – Priešlapio lentelė.

³ Volkaitė-Kulikauskienė R. Narkūnų Didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai (Apatinis kultūrinis sluoksnis) // LA. – V., 1986. – T. 5. – P. 5–49.

⁴ Grigalavičienė E. Nevieriškės piliakalnis // LA. – V., 1986. – T. 5. – P. 52–86; Tos pačios. Sokiškių piliakalnis // Ten pat. – P. 89–136.

⁵ Daugudis V. Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai // MADA. – V., 1962. – T. 1(12). – P. 24–29; To paties. Senoji medinė statyba Lietuvoje. – V., 1982.

⁶ Šešelgis K. Lietuvos gyvenvietės iki XIII a. – V., 1986. – P. 17.

⁷ Graudonis Я. Строительство на территории культуры штрихованной керамики // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. – Вильнюс, 1985. – С. 137–138.

⁸ Autorės tyrinėjimai. Plačiau žr. Volkaitė-Kulikauskienė R. Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai //

ILKI. – V., 1958. – T. 1. – P. 44–64; Tos pačios. Miniatūriniai piliakalnių Lietuvoje klausimai // ILKI. – V., 1959. – T. 2. – P. 125–136.

⁹ Šešelgis K. Cit. v. – P. 22.

¹⁰ Ten pat. – P. 25. – Terminas „sodyba“ čia vartojamas salygine reikšme.

¹¹ Kazakevičius V. Plinkaiglio kapinynas // LA. – V., 1993. – T. 1. – P. 4–181.

¹² Cesnys G. Plinkaiglio gyventojų paleodemografija, antropologija ir populiacinė genetika // LA. – V., 1993. – T. 10. – P. 182.

¹³ Kazakevičius V. Cit. v. – P. 9

¹⁴ Ten pat. – P. 26, pav. 5.

¹⁵ Šešelgis K. Cit. v. – P. 27.

¹⁶ Zabiela G. Cit. v. – P. 45 ir kt.

¹⁷ Kulikauskas P. Cit. v. – P. 24.

¹⁸ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreussens. – Königsberg (Pr.), 1929. – S. 320; Engel C., La Baume W. Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande. – Königsberg (Pr.), 1937; Nermann B. Die Verbindungen

zwischen Skandinavien und Ostbalticum. – Uppsala, 1929. – Taip pat daugelyje straipsnių, išspausdintų testiniuose leidiniuose „Prussia“, „Alt-Preussen“ ir kt.

¹⁹ Plačiau žr. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. – V., 1958. – P. 42–47; Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. – K., 1938. – P. 120–122.

²⁰ SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 232 ir kt.; LiŠ. – V., 1955. – T. 1. – P. 21–22.

²¹ Zabiela G. Cit. v. – P. 52.

²² SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 733–735.

²³ Ten pat.

²⁴ Žr. sk. „II. Šaltiniai. Laidojimo paminklai“ poskyri „Lietuvos pajūrio kapinynai“, – šios kn. p. 63–65.

²⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII amžiais. – V., 1970. – P. 282–283.

²⁶ Volkaitė-Kulikauskienė R. Narkūnų Didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai // LA. – V., 1986. – T. 5. – P. 5.

²⁷ Kulikauskas P. Cit. v. – P. 13.

²⁸ Kulikauskas P., Luchtanas A. Archeologiniai tyrinėjimai Kernavėje 1979 metais // ATL. – V., 1980. – P. 35–38.

²⁹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Kernavės piliakalnio „Mindaugo sostas“ tyrinėjimai // ATL. – V., 1984. – P. 35–38.

³⁰ Volkaitė-Kulikauskienė R. Kernavės „Pilies kalno“ tyrinėjimai 1983 m. // Ten pat. – P. 38–40.

³¹ Vitkūnas J. Kernavė: Vadovas po Kernavę ir Kernavės archeologijos ir istorijos paminklus. – V., 1999.

³² Mannhardt W. Letto-Preussische Götterlehre. – Riga, 1936. – S. 142.

³³ SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 113.

³⁴ Vygaudas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika / Vert. R. Jasas. – V., 1999. – P. 246.

³⁵ Moora X. A., Ligu X. M. К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики // Проблема возникновения феодализма у народов СССР. – Москва, 1969. – С. 151–153.

³⁶ Pašutė B. T. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С. 273.

³⁷ Henrikas Latvis. Senosios Livonijos kronika, pagrista trijų pirmųjų vyskupų darbais. Frankfurcas ir Leipcigas, 1740 // Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos. – V., 1991. – P. 57–58.

³⁸ Gudavičius E. Mindaugas. – V., 1998. – P. 98–106.

³⁹ Ten pat. – P. 106.

⁴⁰ Volkaitė-Kulikauskienė R. IX–XII amžių kalavijai Lietuvoje // ILKI. – V., 1964. – T. 4. – P. 197–226; Tos pačios. Lietuviai IX–XII amžiais. – V., 1970. – P. 185–259; Tos pačios. Ginklai // LMK. – V., 1981. – T. 2. – P. 130–133 ir kt.; Kazakevičius V. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje // LA. – V., 1981. – T. 2. – P. 43–58; To paties. Оружие балтских племен II–VIII вв. на территории Литвы. – Вильнюс, 1988; Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. – Łódź, 1954; Radzvilovaitė E. Lietuvių genčių skydai II–VIII amžiais // MADA. – V., 1966. – T. 2(21). – P. 127–142.

⁴¹ Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. – Warszawa, 1935. – S.77.

⁴² Heinrici Chronicon Lyvoniae ex recensione Wilhelm Arndt in unum scholarum. – Hannoverae, 1874. – P. 85.

⁴³ Ten pat. – P. 106.

⁴⁴ Dziewanowski W. Cit. v. – P. 101–102; Nadolski A. Cit. v. – P. 63.

⁴⁵ Plačiau žr. Volkaitė-Kulikauskienė R. Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu // MADA. – V., 1964. – T. 1(16). – P. 104–107.

⁴⁶ Latviešu kultura senatne. – Riga, 1937. – Tab. XL.: 13.

⁴⁷ Petersen J. De norske vikingesvert. – Skrifter utgitt av videnskapsselskapet i Kristiania, 1919. – P. 46, fig. 44–45.

⁴⁸ Kivikoski E. Die Eisenzeit Finnlands. – Helsinki, 1951. – II. – S. 19.

⁴⁹ Aleškovskij M. X. Курганы русских дружиинников XI–XII вв. // CA. – 1960. – T. 1. – C. 74.

⁵⁰ Nadolski A. Cit. v. – P. 43.

⁵¹ Moora H. Vorzeit Estlands. – Tartu, 1932. – S. 72.

⁵² Vaitkuskienė L. Žasino (Šilalės raj.) senkapio tyrinėjimai 1976–1977 metais // ATL. – V., 1978. – P. 184–185.

⁵³ Volkaitė-Kulikauskienė R. IX–XII amžių kalavijai Lietuvoje // ILKI. – V., 1964. – T. 4. – P. 197–226; Kazakevičius V. IX–XIII a. baltų kalavijai. – V., 1996.

⁵⁴ Volkaitė-Kulikauskienė R. Ginklai // LMK. – V., 1981. – T. 2. – P. 30. – Ten nurodyta ir platesnė literatūra.

⁵⁵ Ten pat. – P. 32.

- ⁵⁶ Kulikauskas P. Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštino kapinyno tyrinėjimai // LIID. – V., 1951. – P. 339.
- ⁵⁷ Radzvilovaitė E. Cit. v. – P. 130.
- ⁵⁸ Kivikoski E. Die Eisenzeit Finnlands. – Helsinki, 1951. – T. 2. – P. 17.
- ⁵⁹ Urman B. A. Древние щиты на территории Латвийской ССР // CA. – Москва, 1961. – T. 1. – C. 222.
- ⁶⁰ Ten pat. – P. 224.
- ⁶¹ Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – T. 2. – C. 856.
- ⁶² Cholodinskienė A. Pavirvytės-Gudū (Akmenės raj.) 1978 ir 1979 metų tyrinėjimai // ATL. – V., 1980. – P. 96.
- ⁶³ Аричховский А. В. Оружие // История культуры Древней Руси. – Москва; Ленинград, 1948. – T. 1. – C. 425.
- ⁶⁴ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва; Ленинград, 1949. – T. 2. – C. 36.
- ⁶⁵ Киртичников А. Н. Русские шлемы X–XIII вв. // CA. – Москва, 1958. – T. 4. – C. 49–52.
- ⁶⁶ Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku. – Łódź, 1954. – S. 73.
- ⁶⁷ Аричховский А. В. Cit. v. – P. 427.
- ⁶⁸ Urbanavičius V., Urbanavičienė S. Archeologiniai tyrimai // LA. – V., 1988. – T. 6. – P. 24, pav. 30.
- ⁶⁹ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. – V., 1982. – Pav. 151.
- ⁷⁰ Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika / Vert. L. Valkūnas. – V., 1987. – P. 178.
- ⁷¹ Ten pat. – P. 108.
- ⁷² Nadolski A. Cit. v. – P. 99; Dziewanowski W. Cit. v. – P. 5.
- ⁷³ Gudavičius E. Mindaugas. – V., 1998. – P. 105–106.
- ⁷⁴ Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos / Vert. J. Jurjinis. – V., 1991. – P. 57–58.
- ⁷⁵ Ten pat. – P. 38.
- ⁷⁶ Gudavičius E. Cit. v. – P. 100.
- ⁷⁷ Łowmiański H. Studija nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – Wilno, 1931. – T. 1. (toliau – Łowmiański H. Studija...). – S. 92–96.
- ⁷⁸ Zabiela G. Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse // Rytų Lietuva, istorija, kultūra, kalba. – V., 1992. – P. 13–14 ir kt., pav. 1.

- ⁷⁹ Łowmiański H. Studija... – S. 108–110.
- ⁸⁰ Gudavičius E. Cit. v. – P. 138–139. – Čia nurodomi konkretūs žygiai.
- ⁸¹ Łowmiański H. Studija... – Žemėlapis I; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse // LMK. – V., 1978. – T. 1. – P. 4–13.
- ⁸² Moopa X. A., Ligu X. M. Cit. v. – P. 148–149.
- ⁸³ Ten pat. – P. 150–151.
- ⁸⁴ Žulkus V. Baltų visuomenė ankstyvaisiais viduramžiais // Lietuvos valstybė XII–XIII a. – V., 1997. – P. 20.
- ⁸⁵ Ten pat.
- ⁸⁶ Mickevičius A. Valstybingumo pradžios problema vakarų baltų teritorijoje // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – V., 1997. – P. 234–235.
- ⁸⁷ Ten pat. – P. 238–239.
- ⁸⁸ Łowmiański H. Początki Polski. – Warszawa, 1963. – S. 14.
- ⁸⁹ Gudavičius E. Šv. Brunono misija // Darbai ir dienos. – 1996. – Nr. 3(12). – P. 120–123; To paties. Mindaugas. – V., 1998. – P. 123.
- ⁹⁰ LIŠ. – V., 1955. – T. 1. – P. 24.
- ⁹¹ Gudavičius E. Lietuvos vardas XI a. – XII a. I pusės šaltiniuose // MADA. – 1983. – T. 3(84). – P. 79–87.
- ⁹² Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė // Kalbotyra. – V., 1964. – T. 10. – P. 5–18, 135–137.
- ⁹³ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija (toliau – LKI). – V., 1987. – T. 2. – P. 13.
- ⁹⁴ Karaliūnas S. Lietuvos vardo kilmė // Lietuvių kalbotyros klausimai. – 1995. – P. 60–61.
- ⁹⁵ Dubonis A. Leičiai – „lietuvių lietuviuose“; problema Lietuvos istoriografijoje ir istoriniuose šaltiniuose (XIII–XVI a.) // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – V., 1997. – P. 31–44.
- ⁹⁶ Ten pat. – P. 42.
- ⁹⁷ Seibutis A. Lietuvos vardo mīslė // Lietuvių tauta. – V., 1999. – Kn. 4. – P. 116.
- ⁹⁸ В лето 6548. Ярослав идет на Литву (Повесть временных лет. – Т. 1. – С. 103).
- ⁹⁹ Ten pat. – P. 10.
- ¹⁰⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – С. 294.
- ¹⁰¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII a. – V., 1970. – P. 21–44; Tos pačios. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse // LMK. – V., 1978. – T. 1. – P. 4–13;

- ¹¹¹ Plačiau žr. šios kn. p. 42–47.
- ¹¹² Žr. šios kn. sk. „V. Genčių sajungos ir jų vaidmuo lietuvių tautybės formavimosi procese“, p. 126–129.
- ¹¹³ Zinkevičius Z. LKI. – V., 1987. – T. 2. – P. 22.
- ¹¹⁴ Ten pat. – P. 22–23.
- ¹¹⁵ Ten pat. – P. 28.
- ¹¹⁶ Zinkevičius Z. LKI. – V., 1984. – T. 1. – P. 281.
- ¹¹⁷ Žr. šios kn. p. 151–154.
- ¹¹⁸ Zinkevičius Z. LKI. – V., 1984. – T. 1. – P. 284.
- ¹¹⁹ Sedov B. B. Курганы ятвягов // CA. – 1964. – № 4. – С. 36–51, рис. 2.
- ¹²⁰ Jarocki S. Kurhany i cmentarzyska w pow. Oszmiańskim w gub. Wileńskiej // Światowit. – 1901. – T. 3. – S. 46–48,rys. 12–20.
- ¹²¹ Седов B. B. Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979. – С. 81–82.
- ¹²² Łowmiański H. Początki Polski. – Warszawa, 1967. – T. 3. – S. 82–83.
- ¹²³ Ten pat. – P. 81–82.
- ¹²⁴ Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. – V., 1991. – P. 76.

LITHUANIA AT THE DAWN OF STATEHOOD

Summary

The book is dedicated to the approaching millennium jubilee in the commemoration of the name of Lithuania. Its main objective is to outline the road of Lithuanian *ethnos* and *socium* that brought Lithuania to the threshold of statehood. While searching for the roots of that phenomenon, primarily, the archaeological sources were used for reference, major attention being focused on the New Iron Age (A.D. 9th–12th centuries), also by attracting the data of the earlier and later periods. In solving certain questions the impressive archaeological sources, hill-forts, had to be inevitably touched upon, especially when elucidating the issue of *socium*. In addition, some starting points have been sought for in the written historical sources and linguistic research.

The first and the main part of the sources is constituted of the burial monuments that are discussed in separate chapters of Part II of the book. The first chapter deals with the barrows in Eastern Lithuania; the second chapter is devoted to the flat burial grounds of Central Lithuania; the third chapter to the burial grounds in Central Northern Lithuania; the fourth chapter describes the burial grounds in Central Lithuania; and the fifth chapter focuses on the Lithuanian seacoast burial grounds. Such distribution is based on the differences in burial customs in separate areas of Lithuania. This is of special importance in studying the ethnic processes that cover Part III of the book.

In solving ethnic issues the primary attention was focused on the ancient times, on the Indo-European epoch, searching here for the Baltic roots. On the basis of the spreading of the Baltic placenames and archaeological cultures the formation period of the Balts – the end of the Third Millennium and the beginning of the Second Millennium B.C. – was defined. Their ancestral homeland used to be situated between the Vistula in the West and the Dnieper in the East. In the opinion of the linguists, in the middle of the First Millennium B.C. the disintegration of the Baltic parent language was started. The

Western and *Eastern Balts* were distinguished. In the course of the historical development, the divide between the Western and Eastern Balts ran through the present-day territory of Lithuania.

The culture of the *Western Balts* in the First Millennium B.C. was most of all characterized by the barrows encircled by rings of stone and cremation graves inside them (Fig. 15). The unique traits of this very distinctive barrow culture, attributed to the *Western Balts*, are also found in the first centuries A.D. The work traces the main find sites of the said culture, which show the then existing approximate boundaries: in the north – Skuodas district, in the northeast – part of the Šiauliai district, in the east – Kelmė district, and in the south – Šilalė district (Fig. 17). Thus, the territory inhabited by the *Western Balts* would be the Minija, Venta, Dubysa (left-side), and the Upper Jūra areas.

The territory of the *Western Balts* in the southwestern part is more hardly traceable due to a small number of investigated monuments of the period. However, the data available (the cremation graves in urns or heaped with stones, e.g., Paveisininkai hill-fort – see Fig. 21 shows that the *Western Balts* inhabited quite an extensive part of the present-day Lithuania – Užnemunė (the territory beyond the Nemunas).

The territory inhabited by the *Eastern Balts* is traceable according to settlements where the brushed ceramics culture that became especially distinctive in the First Millennium B.C. and in the first centuries A.D. is found. The early and later culture can be distinguished; the latter is dated to the first centuries A.D. It is possible to speak about the brushed ceramics culture only when there already exist permanent settlements – hill-forts with the typical cultural layer, in which the distinct traces of the communities inhabiting them are found and which allow the reconstruction of not only of their everyday life to be made but also the planning of hill-fort grounds, the remains of the dwelling premises, their type, the former artificial fortifications, etc. to be identified (Fig. 22).

The brushed ceramics culture was spread in the major part of the Eastern European territory. In the east it reached the Upper Dnieper area, in the north – the Middle Daugava, in the southeast – the Upper Nemunas basin. However, the main area of the brushed ceramics culture is Northeastern and Central Belarus and Eastern Lithuania (Fig. 23).

The western boundary of this culture in the territory of Lithuania is the former Šventoji River, even though the remains of brushed pottery occur somewhat further to the west – in Northwestern Lithuania as well as in the Daugava and Lielupe river-basins. In this case, however, it is possible to speak only about the influence of the brushed ceramics culture on these areas, the

more so that brushed pottery is found very scarcely in the monuments studied in these areas, while a set of finds characteristic of this culture was not found at all. The area under the influence of that culture is considered to be the southern Užnemunė, in the hill-forts of which the brushed pottery is found, whereas a set of finds characteristic of this culture is absent.

The areas under discussion inhabited by the *Western* and *Eastern Balts* in the period B.C. and at the turn of the First Millennium revealed their different cultures, and simultaneously the formerly existent divide. This, we should say, is the territory between the Dubysa and the Šventoji in the Nevėžis water-basin, which with the formation of the *Balts* was scarcely inhabited. A somewhat more vivid page in the history of the *Balts* are the first centuries A.D., when separate tribes started forming, which differed both by their material and spiritual culture. The rich and specific culture of the *Central Balts* became revealed. Its epicentre for centuries was the territory at the confluence of the Nemunas and Neris, covering large areas.

In the first centuries A.D. the separate tribes of the *Balts* are found in the written sources. The first mention of the *Balts* was given by P.C. Tacitus (A.D. 98) under the name of *aisčiai* (*Aestiorum gentes*). Some researchers tend to think that he just mentions the Prussians, but it is not possible to deny categorically that the content of that concept does not include other Baltic tribes. In the 2nd century A.D., K. Ptolemaios mentions *galindai* and *sūduviai*. The antique world, probably, got acquainted primarily with the ethnic unions of the southwestern *Balts*. This had an effect on the entire region of the *Balts*, including those inhabiting the territory of Lithuania.

The first centuries A.D. is the period when the foundation of the tribes mentioned in the future written monuments has been formed. At the same time archaeological monuments became especially numerous and they witness the increased number of the population. This question is dealt with in Part IV of the book.

The barrows with stone constructions at the Lithuanian seacoast and in Western Samogitia (Žemaitija) to be attributed to the *Western Balts* have already been given mention. In the first centuries A.D. we can see their further evolution: gradually, the barrows are rejected and replaced by the flat burial grounds, whereas rings of stone in the arrangement of the grave are not refused. A specific example is the Kurmaičiai complex of the burial monuments that covered almost the whole millennium. In the period A.D. the barrows with the concentric stone wreathes were used. This tradition had been retained for long centuries until the 6th century including. The dead were started to be buried most frequently compactly so that the wreathes of separate graves

just touched each other forming common walls (Figs. 24 and 25). Thus at the Lithuanian seacoast in the first centuries A.D. the group of the Western Balts was formed distinctly and they were the precursors of the future Curonians (Kuršiai), the ethnic dependence of which is undoubtful. It is the eastern boundary of this ethnic unit that is under discussion. It is related to the barrows that were spread in the northern part of Lithuania in the Old Iron Age and occupied a rather extensive territory. It should be said that here they are concentrated as if in *two groups*. *One of these*, more active chronologically, is mostly spread in the Middle Dubysa and located on its both sides and the Upper Venta, the other group is in the Upper Nevėžis, especially on its right shore, to be more precise, between the Upper Nevėžis and the Upper Mūša. The first group (A.D. 1st–3rd centuries), more active chronologically, forms the said outlying area of the Western Balts, inhabited by the ProCuronian substrate. *The second one*, which is later chronologically, merges with the barrows spread in Central and Southern Latvia and makes the common area of the future Semigallians and Selonians, who already belonged to the Eastern Balts.

Quite distinct changes in the burial customs occur somewhere around the middle of the First Millennium. Barrows are replaced by the flat burial grounds, which became the main and the only form of burying, with the exception of the Eastern Balts, who used to bury in barrows until the very formation of the state. Barrows were first rejected by the Lithuanian seacoast inhabitants, later by their eastern and northern neighbours.

Independently of the external signs of burial monuments the inhabitants of the territory of Lithuania in the first half of the First Millennium practised inhumation. Cremation was also rejected by the seacoast inhabitants, who cremated their dead in the First Millennium B.C. These internal changes in burial customs in separate centuries are related with the concept of the world of the dead, which will be further discussed in a separate section.

The *brushed ceramics culture* of the *Eastern Balts* is very distinct. Having been formed in the First Millennium B.C., it was especially prominent in the first centuries A.D. This is the late period of the brushed ceramics culture. The researchers of Belarus (A. Mitrofanov) distinguishes two areas of that culture: eastern and western. It is the latter that the culture, which was spread in Eastern Lithuania, belongs to. In Lithuania it takes a comparatively small part of the area, but there are three local groups distinguished in it (Fig. 27), of which of special interest for us is the medium one that was spread in the Neris river-basin. It is possible to draw its eastern limit quite precisely: its farthest northward point would be Utena, further it ran in the direction of the Upper Neris, reached the environs of Minsk and Lida in the south

(Fig. 16). It is in this local group that the roots of the Lithuanian nation are attempted to be sought for. According to V. Sedov, the inhabitants that abandoned the brushed ceramics culture are the direct forerunners of the Lithuanian tribes of the early Middle Ages.

Besides the Western and Eastern Balts, the group of the *Central Balts* is distinguished in the book. It as if occupied a separating zone between Eastern and Western Balts. The main territory of those inhabitants used to be the Nemunas and Neris confluence, the Lower Nevėžis and the Lower Dubysa, partly the middle part of the left Nemunas (Figs. 28 and 29). Special attention in the work is given to the present-day Kaunas territory with its environs distinguished for their unique and rich culture already from the 1st–2nd centuries A.D. (Sargėnai, Veršvai, Marvelė, etc.). It is necessary to stress the continuity of the burial grounds from the first centuries to the 14th century (horse graves). This witnesses the long-term and favourable settling of this place, which was predetermined by fertile land plots, favourable geographical conditions, access to the principal artery of trade – the Nemunas, which opened gates to the West already from the first centuries A.D.

It is in this area that a rich material culture was formed and, in its turn, it had an effect on the northern, eastern and western neighbours. This can be judged from unique enamel-inlaid decorations, the spreading of flat temple-pieces. In general, an enormous influence of the Roman Empire culture was felt here and it was of importance to the inhabitants of Central Lithuania in the first centuries A.D. The Roman import encouraged the manufacturing of local decorations from non-ferrous metals: various technical processes were taken over and adapted in a masterly way, they afforded the opportunity for a rich and unique culture to flourish. The Central Balts extended their territory gradually in the northern direction towards the scarcely inhabited areas. This gradual process took place from the 3rd–4th centuries to the 5th–6th centuries. In the middle of the First Millennium the Central Balts already cover extensive areas between the Šventoji and the Nevėžis as well as between the Nevėžis and Dubysa. In this work the main find sites are presented where flat burial grounds with graves subject to destruction (not cremation) characteristic of that culture are studied. It used to be a very strong ethnic union, witnessed by such burial grounds like Pašušvys, Plinkaigalis, Upytė, etc., not taking into consideration the already mentioned and studied ones in the territory at the confluence of the Nemunas and Neris.

The *migration of nations* that took start in the middle of the First Millennium undoubtedly interfered with the *ethnic formation of the Balts* under discussion. The enormous migration of people (especially of Germans, Slavs,

Turks, Mongols) in the 4th–6th centuries changed fundamentally the political structure of Europe. The Roman Empire possessions collapsed and new medieval states got formed. This process though indirectly had an effect on the lands inhabited by the Balts, especially those of Eastern Balts. Starting with the 5th–6th centuries in the most remote eastward territories, those of the so-called Dnieper Balts, the traces of the Slavonic cultural elements, showing the infiltration of the Slavs into the Baltic lands, can be clearly seen. Primarily, the Dnieper Balts were separated and gradually were assimilated with the Slavonic tribes. The territory inhabited by the Balts reduced significantly in the east. Further to the west, however, the Eastern Balts constantly felt the pressure of the Slavs, which was also experienced by the inhabitants of the brushed ceramics culture that used to live in the present-day territory of Lithuania. It is important to note that in the middle of the First Millennium this culture disappeared in Eastern Lithuania and got replaced by the burial monuments that were popular here – barrows with cremation graves. Graveyards of any type show the sites of the former settlements. Thus the disappearance of the brushed ceramics culture shows just the changes of the types of the former settlements. With the expansion of the Eastern Slavs westwards, the representatives of that culture first of all were affected. Some part of them were conquered and remained to live in the same place, another part retreated westwards to the areas of the Central Balts, leaving their fortified settlements (hill-forts), which were too weak to resist the stronger power. No doubt, the hill-forts of the brushed ceramics culture (community settlements) were intended for peaceful life conditions. Their weak fortifications were not adapted to fight the external enemy. Open-type settlements began forming most rapidly (Fig. 124) and being very quickly affected by the time, they, probably, could not survive until our days. Only burial sites – barrows with cremation graves have retained.

On the background of the migration of nations some movements and regroupings of the then tribes became revealed on the present-day territory of Lithuania. *Two waves of the population movement* can be discerned. The first wave would embrace the partial movement of the brushed ceramic culture to the west and its integration with the strong *ethnos* of the Central Balts that was least of all under the effect of the external enemies. The integration of the Central and Eastern Balts resulted in the strong ethnic union that made, undoubtfully, the kernel of the Lithuanian nation. The second wave of the internal migration is considered to be the movement of this ethnic kernel formed to the territory inhabited by the Western Balts (Fig. 34).

With the local regrouping of the Baltic tribes taking place the greater and more stable ethnic unions were finally formed, and they, no doubt, can be

related with the names mentioned in the written sources. This was a long and complex but peaceful process, which in no case should be related to the ostensibly opposite clashes between the tribes or even strong fights in Central Lithuania, as some archaeologists consider (L. Vaitkuskienė, V. Šimėnas).

On the contrary, Central Lithuania in those times became distinguished for its flourishing high material culture. Finally, a group of culture possessing flat burial grounds with the graves to be destroyed became developed. Here the centre of spoon-type necklaces (Fig. 30) found, part of which was made of silver, used to be located. In general, it is in this area that the major part of silver decorations and other silver artefacts (Figs. 31–34) was found. This shows that Central Balts then were involved in vigorous trade – the said fact being confirmed by the written sources (Casiodorus, Jordanis). This should have not been possible in the event of local military clashes. In general, throughout the entire Middle Iron Age not any phenomena of cataclysms, which would ever occur, any interference in the development of the material culture was observed. On the contrary, the burial grounds studied show the distinct signs of the flourishing material culture. In addition, it seems that the least number of arms of the period was found in Central Lithuania. No more conspicuous hill-forts to witness any fights were found.

In Part V it is written that at the end of the First Millennium – the beginning of the Second Millennium, i.e., in the New Iron Age, the already stable tribal unions, which are found in the written sources, have become distinct. Their names are mentioned still more frequently, and already from the beginning of the 11th century, we also find the name of *Lietuva*. Primarily, the tribes of the Western Balts can be found in the written sources, even though already in the 9th century the generic name *aisčiai* is still used (Wulfstan).

Of the tribal unions of the Western Balts mention should made of *kuršiai* (Rimbertas, who wrote about the attack of the Apuolė Castle in 853). Archaeologists specify their inhabited territory according to unique graves with rich grave-goods. In male graves many arms are found, of which, alongside pikes, battleaxes, of special importance are swords (in the Curonian area they are most numerous). Decorations of the utilitarian destination are found numerously (especially horseshoe-shaped and arbalestlike fibulae), clothing details (magnificent belts), according to which it is possible to reconstruct clothes (Fig. 36). The Curonian women are especially distinctive by their clothing and decorations. Their festive garments were overloaded with decorations from non-ferrous metals, of which cross-type pins are of special importance; the surface of the heads of the latter used to be decorated most frequently with silver with inserted dark-blue glass eyes. In special favour were high bracelets with several spirals (Fig. 35).

The main territory inhabited by the *kuršiai* (Curonians) used to be Skuodas and Kretinga districts, the northern part of the Klaipėda district, the northwestern part of the Plungė district and the west of the Mažeikiai district. Further to the north it used to cross over to Latvia, where the *kuršiai* overstepped even the Abava River. The southern neighbours of the *kuršiai* were the *skalviai* (Skalvian) tribes, very close as to their culture to their northern neighbours. The main territory of the Skalvians covered the present-day Šilutė district and even went across to the left bank of the Nemunas. They are localized here by the later historical sources as well. It is impossible to draw a strict line between the areas inhabited by the *skalviai* and *kuršiai*. It is known that the territories, which used to be inhabited in a mixed way existed, especially in the south of the present-day Klaipėda district. Most probably, with the *kuršiai* expanding northwards, the *skalviai* while extending the limits of their territories also followed them in the northern direction. Differences between these two tribes of the Western Balts – *kuršiai* and *skalviai* – are expressed not so much by the qualitative but rather by the quantitative features. The *skalviai* area is noted for more modest grave-goods, though caps, which decorated the heads of females, more exactly girls, as to their inventiveness were ahead of their northern neighbours (Fig. 39).

The Samogitian tribal alliance, which started to be formed in the course of the migration of nations and later became a very distinct *ethnos*, was distinguished to the east from the *kuršiai* and *skalviai*, between the Jūra and Dubysa, somewhat moving to the left side of the Dubysa and distinguishing its lower reaches. The outlying areas of the Western Balts are considered to be the substrate of that tribe. It has been noticed that the regional differences in Samogitia became more distinct and they were formed just due to the former substrate, on the basis of which the ethnic unit of Samogitians was formed. In the west the Curonian substrate is clearly seen, while in the east that of the Central Balts, which inhabited these areas in the course of the movement of the Baltic tribes. This influence is very distinct in the archaeological monuments under study. According to Prof. Z. Zinkevičius, the Samogitian dialect is to be originated from the same root with the Central Balts, and its turning into Samogitian was predetermined by the Curonian substrate assimilated by the Samogitian ancestors. The abundant Samogitian archaeological material and the presented reconstructions make it possible at least partly to get acquainted with the rich male and female apparel of this tribal alliance and characteristic sets of female decorations (Figs. 40–43).

The cultural area which seems to be closest to the Samogitians and which became revealed in Central Northern Lithuania, between the Upper

Venta and Mūša, is commonly attributed to *žiemgaliai* (Semigallians). Its major part covers the territory of Latvia, only the very southern edge of Lithuania that used to cover quite extensive southern areas in Central Lithuania belongs to it. Barrows that used to be spread in that territory previously during the period of the migration of nations were replaced by flat burial grounds, which became the main form of inhumation in the 6th–7th centuries. That phenomenon was, probably, due to the then process of regrouping of the Baltic tribes. The northern area of the present-day Lithuania then was not densely inhabited, therefore the people retreating in this direction had enough space. The Central Balts used to inhum their dead in the flat burial grounds from the very first centuries A.D. Thus while moving northwards they, most probably, brought with them new traditions of inhumation.

In the second half of the Middle Iron Age and especially in the New Iron Age the Samogallians were distinguished by their rich and unique material culture. In spite of the distinct uniqueness of the culture, along its edges quite a large number of mixed elements, belonging to the neighbouring Baltic tribes, can be found in the burial grounds studied. Some traits common with the then Samogitian culture were noticed. The Semigallian females were distinguished by their magnificent garments (Fig. 44), and males by their armament, swords being especially characteristic of them (Fig. 45).

The geographical position of the Semigallians, their close relations with the Western seacoast neighbours and other factors predetermined the fact that they very early could be detected in the written sources. The Scandinavian sources give the earliest evidence of the Semigallians (9th century). Žiemgala is still more frequently mentioned from the 11th century (1040, 1041) in the stones of runes. From the 12th century it began to be mentioned in the Russian annals (Земигола), and from the 13th century in the German, the Swordbearers' sources.

The Selonians were the eastern neighbours of the Semigallians and they used to inhabit the present-day territory of Lithuania and Latvia. This is the tribe of the Eastern Balts that was studied least of all. The Anykščiai district seems to be the remotest southern edge, where the precursors of the Selonians can be sought for. This could be confirmed by the Veisėtiškių and Miškinė barrows that were newly studied in that district. Of barrows in Eastern Lithuania attributed to Lithuanians, they distinguish themselves by their material culture and the manner of inhumation. The archaeological monuments in northeastern Lithuania have been still insufficiently studied. During the migration of nations the areas inhabited by the Selonians became reduced in the south. Probably, with the Lithuanians still more established

the Selonians retreated northwards to the present-day territory of Latvia, where they became established on the right bank of the Daugava. The Selonians are mentioned in the written sources only from the beginning of the 13th century. The most important centre of the Selonians used to be Sēlpilis (*castrum selorum*), existing on the left-hand Daugava coast, in the present Jekabpils district, where a convenient ford to go over across the Daugava used to be. It was widely used by the Lithuanians, who marched to loot their northern neighbours. The Selonian tribe was neither numerous nor powerful, it was under the effect of the neighbouring tribes, with which it got soon united. The Latgaliens had the greatest influence upon the Selonians. Therefore the Selonian culture is frequently discussed by archaeologists under the single name of the Selonians-Latgaliens. In Lithuania the Selonian land border had to run approximately across Salakas, Tauragnai, Utēna, Svēdasai, Subačius, Palēvenė, Pasvalys, and Saločiai.

Lithuanians played the most important role in the migration of nations. Under the pressure of the Slavs, they retreated in the western and northwestern direction to the adjacent lands of the Baltic tribes, integrating with some of them, probably, subjugating the others, simultaneously extending their power on them. This used to be a very strong *ethnos*, the territory of which in the historical literature is called "Lithuania in the narrow sense" and is localized in the southeastern part of the present Lithuania. However, during the period of migration of nations as a result of the integration with the Central Balts the territory of Lithuanian *ethnos* increased and especially extended westwards. In the west they crossed over the Nevėžis tributary, Šušvė, reached the Middle Dubysa, covered the huge areas of the Middle Nemunas in the southwest, in the north – the Upper Nevėžis and Upper Lévuo (Fig. 46). This was the result of a long and difficult process of the movement of the Baltic tribes. It is this consolidation of the two close Eastern and Central Baltic tribes that makes the further formation of the Lithuanian *ethnos*. Its beginning, as has been mentioned, is sought in the southern part of the brush ceramics culture, more precisely – in the Neris river basin. With the further historical process taking place, with the mutual integration of material and spiritual culture of these two areas (for example, the spreading of the custom of cremation of the dead), a new Lithuanian *ethnos* was formed and the firm foundation was laid for it to become the force that formed Lithuania, certainly, already in its broadest sense. The last part of the book gives a description of its further historical process and the impact on the neighbouring Baltic tribes.

The work briefly characterizes the tribes of the Western Balts – the Yotvingians, the southwestern neighbours of Lithuanians, that used to inhabit

an extensive territory – the present-day Belarus and Poland. Only the northern Yotvingian tribes reached the present territory of Lithuania, namely Užnemunė. Some researchers, especially from Poland (H. Łowmiański, A. Kamiński), attributed the entire Užnemunė to the Yotvingians, others (V. Sedov) moved the northern border of the Yotvingians much more further to the east and also attribute the territory between the Neris and the Nemunas to them. Due to the paucity of the sources, the issue concerning the northern border of the Yotvingians is still under discussion. In Užnemunė the archaeological burial monuments are very few in number and still fewer are those that have been investigated. Of archaeological monuments, the hill-forts prevail and they seem to be the only decoration of the plains beyond the Nemunas (Užnemunė) (Fig. 47). While drawing the southern border of the Lithuanians, the northern border of the Yotvingians becomes more distinct. It would be like this: while drawn from the east to the west, it would run approximately from Varėna in the direction of Alytus, would cross the Nemunas along its bend and would go over to its left side. From here it would proceed in the direction of the Jiesia (the Nemunas tributary). Further, this boundary should be sought along the Šešupė. With the formation of the Lithuanian nation, the northern part of the Yotvingians underwent Lithuanization.

Investigation results of the burial monuments can be studied from various aspects. Alongside the ethnic problems, they are the most important source in investigating *spiritual culture* phenomena. Therefore in Part VI of the book attempts are made at least succinctly to discuss the manner of burying of the Baltic tribes and relevant traditions.

Death – the main factor of the change of the generations of the humanity – is treated by separate communities, tribes and nations very differently or is even hardly perceivable. The attitude to the death and belief in the future life was formed by the level of the development of the humanity. The variety of burial traditions of separate tribes depended just on it, the more so that they lived under different natural conditions and at different periods. Quite a number of tribes and nations, including also the tribes of the Balts, treated death as the departure of the deceased to another world, which was unknown to them, and was imagined in various ways. Therefore the dead were furnished with the most necessary grave-goods to ensure their further "normal" life. These grave-goods, their positioning in the grave, no doubt, had a magic meaning, and they were an invaluable source for the archaeologists who investigated them revealing the history of the ancient times.

In this book the issue of special importance is the double form of burial – inhumation and cremation that was practised by the Baltic tribes that

inhabited Lithuania and used to interchange each other in separate periods. With the change of these two principal forms of burying, the biritualism was not avoided either.

The oldest form of burying in Lithuania used to be inhumation, but it became more spread only in the first centuries A.D. and replaced cremation that dominated in the First Millennium A.D. In the course of the entire First Millennium and the beginning of the Second Millennium these forms of burying interchanged each other, most probably, with the change of the human attitude towards the future life. The external factors, i.e. ritual changes that occurred in the neighbouring tribes or nations, should not be rejected either. The changes in ideology took place in the course of centuries, new forms of seeing off the dead by the living ones were created.

Inhumation was especially spread in the first centuries A.D. In some places it was popular for the longer period, in other places for the shorter period. It is this form of burying that provides abundant sources for archaeologists. The posture of the dead in a grave, the grave-goods, the amount and quality of the latter reveal the previous position of the dead person in the society. The trends in burying males and females (frequently as opposed) show the former status of the dead in the family. Of special importance was the positioning of grave-goods, their place near the remains of the dead, which is related to the laying out of the corpse. All that allows one to become more familiar with the former burial rites and customs. These and other observations help to reveal the attitude of the living ones to the dead, and partly – the rites that took place and which become still more vivid with the attraction of the written sources. All these issues have been studied quite in detail in this work. In addition, during the research skeletons that more or less survived provide the invaluable material for anthropological research.

As a matter of fact, a very important moment is the last arrangement of the grave, its marking, the final putting into shape of the grave, its relation to the other similar objects, etc. It should be mentioned that during the entire Iron Age in the major part of Lithuania the flat burial grounds prevailed, with the exception of Eastern Lithuania, where a high hillock – barrow – for a separate individual or a family grave used to be made for the dead.

The inhabitants of Lithuania very early became acquainted with *cremation*, the two waves of which are distinguished. The *first wave* is related to its first emergence in the First Millennium B.C., and this has been previously mentioned. In addition to the numerous changes in the economic life of the Balts in those times the transformation of spiritual culture that became most manifest in the burial rites occurred (Fig. 51).

The roots of the tradition of cremation is related to the early appearance of non-ferrous metals in Europe. Those metals used to spread from the two centres: the areas around 1) the Danube and 2) the Dnieper. These two earliest centres of incineration of the dead in Europe emerged due to the commercial relations with Asia Minor. The investigations performed allow one to draw a conclusion that the habit of burning the dead was spread by the same ways as copper and bronze. The Low Danubian areas, which were as intermediaries between Asia Minor and the European countries, which were situated farther to the north, are to be distinguished. They were one of the first centres where cremation began to appear. It is from here that the habit of burying the dead spread to the Northern European countries together with metals.

The tribes of the Lužiténai culture that inhabited the enormous territory from the Danube to the Baltic Sea had the main and direct effect on the spreading of the cremation rite in the territory populated by the Balts. The former links with the Lužiténai culture are confirmed by the finds of that culture in Lithuania. In the territory of the Western Balts, as was mentioned, various stone structures are characteristic of incinerated graves (Figs. 21 and 52). From the Second Millennium A.D. the dead were not burned any more, inhumation already prevailed at that time. It means that ideological changes occurred in the Baltic tribes and their reason has not been defined as yet. However, the Prussians practised biritualism in the first centuries A.D., while in Lithuania in the first four centuries, during the so-called Roman period, inhumation prevailed.

About the middle of the First Millennium (5th–6th centuries) another, the second wave of the tradition of the incineration of the dead comes to the present territory of Lithuania. First of all it reaches Eastern Lithuania. At the same time the dead are started to be burnt by the Central Balts. The dead are not burnt only in Western and Central Northern Lithuania. Cremation penetrates these areas gradually. On the Lithuanian seacoast, where it penetrated first of all (9th–10th century), quite many incinerated graves were examined and they show the entire evolution of cremation (Figs. 52–53). Inhumation retreated slowly and unwillingly. Biritualism dominated here for a long time. In spite of a certain ideological fight, at the beginning of the Second Millennium the tradition of burning the dead becomes prevailing, except Central Northern Lithuania, then inhabited by the Semigallian tribes, and the very centre of Samogitia. That second wave of burning the dead already has the other roots. It came from Eastern Europe, from the Dnieper areas, where cremation was established not only B.C., but also throughout the entire millennium A.D. Therefore it is quite understandable that incinerated graves appeared first of

all in the eastern districts of Lithuania (in the Eastern Lithuanian barrow culture) and from here started spreading westwards. This phenomenon coincided with the period of the migration of nations, when the Slavs under the pressure of the Eastern Balts retreated in the western direction, propagating and strengthening their own ideology. In general, the spreading of the tradition of burning the dead and its establishment at the beginning of the Second Millennium is not just the matter of belief, it is inseparable from the historical process – the formation of the Lithuanian nation and the state.

The burial monuments reveal one more very specific custom of the old Lithuanians – when seeing off the dead to provide them with the *miniature grave-goods* that, undoubtedly, were of symbolic meaning. Various miniature grave-goods most frequently are found in both female and male graves of the New Iron Age (9th–12th centuries). Of special favour were miniature implements of work that were not good for any practical work. These are little axes, scythes, picks, most frequently found in the male graves. In the female graves miniature sash weaving tool sets are found (Fig. 55). The most numerous group of artefacts is constituted of ceramics (Fig. 56). The emergence of the miniature grave-goods are related with the spreading of cremation and its establishment. These are new attitudes to afterlife, perceiving the difference between the world of the living and the dead. The formation of the abstract thinking is the main symbolic reason for the emergence of symbolic grave-goods. The additional grave-goods of different types are considered to be the symbolic grave-goods, not related to the fields of the previous activities of the deceased. Most frequently they were placed into boxes, which with various contents possessing a certain symbolic meaning were put into the grave. The symbolic grave-goods became especially numerous in the New Iron Age. As a unique specimen is considered to be a little amber scoop (Fig. 57), found in the male grave in Lazdininkai.

The so-called "horse graves" should be also attributed to the symbolic grave-goods: besides the commonly used grave-goods, a horse skeleton or parts of horse garments are found in a male grave. In general, the concept "horse grave" is ambiguous. It covers several types of the arrangement of that grave, which are different in chronological and geographical terms. In separate parts of Lithuania we face the symbolically variously expressed "horse grave". The following types of such "horse grave" are distinguished: 1) the dead warrior together with his horse is buried in one grave; 2) the grave of the cremated deceased is arranged over the grave of the horse which is not cremated; 3) the mass graves of horses when the incinerated dead who, most probably, perished in the battlefield were buried in one part of the burial

ground, while their non-cremated horses were buried separately in a certain area; 4) cremated both warrior and horse are buried in one grave or separately, while in Eastern Lithuania in the barrows, even in a separate barrow; 5) the "horse grave" is symbolized just by parts of the horse garments or even some of its attributes, and lastly 6) in the grave of the dead male only parts of the horse skeleton are found.

Whatever is the expression of the "horse grave", primarily it should be treated as the grave-goods of the dead or the warrior who fell in the battle. The horse can be treated to some extent as additional grave-goods, which are sometimes expressed symbolically. Extremely varied treatment of the horse as a warrior's companion in the different regions of Lithuania shows the unique and symbolized image of the "horse grave" in separate communities. Such variation becomes especially distinct with the establishment of cremation in Lithuania (5th–12th centuries), the development of which is also reflected in the arrangement of the incinerated graves.

Horses sometimes were buried with very rich garments, entirely decorated with silver and rich ornaments. It is especially characteristic of Central Lithuania, where mass horse graves were most numerous. The more typical examples are illustrated in this book (Figs. 59–65). Special attention was given to the bridle, curb-bits, stirrups, etc. Mass horse graves are characteristic of Central Lithuania. This is an exclusive feature of Old Lithuanians, which is most extensively expressed in the 11th–12th centuries, but is still found at the beginning of the 13th and the beginning of the 14th centuries (the descriptions of the funeral of cremated Algirdas and Kęstutis in the written sources). Undoubtful parallelism can be seen between the habit of burning the dead and the spreading of the "horse graves", showing the gradual formation of the concept of afterlife of Old Lithuanians and its simultaneous mass enforcement.

One of the most remarkable spheres of human activity is the many-sided expression of art, which became the *source of spiritual culture* of our forefathers. The primitive art of the Baltic tribes seems to be most vividly expressed in decorations, the majority of which are found in burial monuments, especially in female, but frequently in male graves as well. The dead person was seen off to afterlife in festive clothes, the inseparable part of which were decorations. This issue in the book is studied in one aspect: most attention is devoted to the decorations from non-ferrous metals, their manufacturing and especially décor, which could be carried out by the skilled manufacturer, who employed a more perfect technique.

The first bronze decorations reached Lithuania in the Bronze Age (1600–500 B.C.) together with the bronze raw material that was imported in

the form of bars. The simplest and earliest workpiece of bronze decorations was brass wire, from which various decorations were manufactured. Their base consisted of brass wire spirals that used to be the most important element in forming various decorations or their details. These were wound temple-pieces, necklaces, head-bands, pendants and other parts of ornaments, which were variously adapted in the decorations throughout the Iron Age (Figs. 66–68). In the hands of applied art masters who worked with non-ferrous metals a brass wire would become an integral and sometimes even crucial part of various expressive decorations.

Bronze decorations became especially numerous in the first ages A.D. In the graves of the period under study, besides such decorations of utilitarian destination as fibulae and pins, finds of purely decorative designation – necklaces, bead necklaces, bracelets, rings and other decorations occur. The main reason for this phenomenon was the more vigorous trade with the Roman Empire and its provinces, from which the raw non-ferrous metals used to be brought. The Baltic amber attracted the merchants from Western and Central Europe and they were exported in huge amounts. The vigorous trade relations were also fixed in the written sources (C. Tacitus, Cassiodorus), etc. That position partly explains the fact why amber decorations can be hardly found in Lithuania in that period: the imported glittering non-ferrous metal overwhelmed the local noble raw material.

The imported non-ferrous metal decorations drew the attention of local craftsmen – they began to be interested in the manufacture of the imported artefacts, learned various technologies that had an enormous impact on the manufacture of local decorations. First of all the skill of soldering was mastered and it, most probably, had the greatest effect on the development of applied art from non-ferrous metals. With the mastering of the process of soldering, the range of decorations became greatly varied. Especially expressive were openwork details. Of special beauty is the breast decoration, found in Grave No. 74 (Fig. 69) of the Bandužiai locality. Here quite a number of manufacturing technologies were used, all details are artistically arranged. The rows of chains imparted flexibility to the decoration and they were used for joining decorative openwork plates. The ends of the string of beads are completed with rosette-type pins, their surface being covered with a tin plate with dark-blue glass eye "tutuli" in the centre. The manufacturing of this decoration needed a great deal of soldering and artistic arrangement of all details. Thus, at the end of the Old Iron Age the masters of applied art could already use several non-ferrous metals, match them accordingly and obtain the effect of colours.

During the migration of nations (in the Middle Iron Age) quite numerous silver ornaments appeared in Lithuania (Fig. 71), and silver-inlaid decorations became still more popular in the 7th–8th centuries. The then applied art craftsmen were quite skilled in applying the soldering technique in soldering silver plates on the surface of bronze decorations. Still more frequently one element of décor was used, i.e., dark-blue glass eyes that were matched with the cover of silver colour and gave an unrepeatable effect on the ornament. The most vivid example are owl-like fibulae (Fig. 72).

Decorations manufactured in this technique, however, were spread mostly in the New Iron Age (9th–12 centuries). Due to the size of the then decorations and the forms of plates there was some space left for coloured décor. These are pin-heads, parts of pendants, fibulae, head ornaments, etc.

Quite frequently various elements were applied in the same ornament. The completeness of the artefact was determined by the already mastered manufacturing technique and especially by the precision of work. It should be said that the skills of the then masters already allowed the manipulations with alloys of various compositions, while knowing the effect of admixtures on the structure and appearance of the alloy. The perfected manufacturing from non-ferrous metals by the craftsmen of fine arts and the complicated technology provided all the opportunities for manufacturing of artistic decorations, which were especially used by women of the period. Judging from grave-goods, female clothes shone with ornaments of silver and golden colour.

It seems that decorative elements are most distinctly expressed in cross-shaped pins and their pendants (Fig. 73). The whole craftsmanship of the master and his artistic inventiveness became manifest in the decoration of the head. Covering of the surface with silver was not enough. One more important element was undertaken, i.e. cones imparting the spatial implication to the flat artefact (see scheme in Fig. 76). Here the work processes can be seen. Besides the finishing of heads, pendants of various forms, also those silver- or tin-plated, were suspended. Tin was of special importance in the décor of the ornaments of that type. First of all, it was the main alloy metal. For this purpose it was commonly used with a greater or lesser admixture of the lead. The distribution of elements in the tin-lead alloys is best seen in the diagram in Fig. 78. Quite a number of artefacts manufactured in this technique have been studied. The process is identical, the constituent parts of the non-ferrous metals just differing.

In the décor of the cross-shaped pins, cones quite often were replaced by dark-blue glass insertions. A silver or tin plate, covering the pin head surface, already performed a double function: it decorated not only the

surface of the ornament, but also fixed a glass eye to the base. It should be noted that both elements of décor – cones and dark-blue glass insertions – most frequently occur in the same ornament.

The manufacturing technology was also applied in some other ornaments as well: round pendants, flat fibulae, especially arbalestlike stepwise ones (Fig. 79). Sometimes silver plates were replaced by tin ones. The external effect was identical.

The role of tin in the décor of ornaments was very distinct in the New Iron Age. It was broadly applied in certain head decorations. For example, pins with a flat triangular head (Fig. 80) or very self-contained cylinder-shaped ornaments, used for fixing of forelocks or tighten hair at the back of the head (Fig. 81). The investigation of the ornaments under discussion showed that various materials (bronze, tin, lead, silver, leather and various details – rivets, stoppers, cones and many others) were used in their manufacturing. All that required good skills and high-precision work. In addition, the research performed helped to reconstruct the image of certain decayed ornaments (Fig. 82). Here some results of the investigations performed are presented. We would like to stress that tin was of special importance for the manufacturing of ornaments, their completeness and partly for the décor. Additionally, tin due to its white colour often substituted silver. Probably, of importance here was the different value of non-ferrous metal. Tin, undoubtedly, was cheaper. Possibly, the value of silver then increased greatly and therefore its substitute was started to be searched for. The jewelry craftsmen were already ready for this. Investigations showed that many metals were used for the manufacturing of decorations.

In general, each decoration can be treated as a unique sample of applied art. From the variegation of non-ferrous metals used for an artefact it can be seen that separate masters had their own methods of manufacturing, thus it was undoubtedly the author's production, even though the authors remained unknown.

In Part VII of the work the principal branches of occupations of Old Lithuanians are discussed. The most important used to be agriculture and cattle-breeding, the development of which was long and complicated and which eventually became the main source of existence. In separate periods the relation between these two branches varied. However, in the Iron Age, especially from the Old Iron Age, agriculture and cattle-breeding became the main occupation, and hunting that prevailed until then became a subsidiary branch of economy. Such a rapid leap made by these two branches of economy was predetermined by the mastering of new iron implements of work.

Agriculture seems to be the area that was most broadly studied in the works of ethnographers and historians. However, the old agricultural implements are best known from the investigation of archaeological monuments. The major attention in this book is accorded to them. Their great part is found in the burial monuments, and in this case the hill-fort data should be attracted.

The main implement for ploughing was an iron *ploughshare*. The oldest find of this destination in the Baltic lands is considered to be the one that was found in the locality of Švaicarija (Poland), dated to the 2nd–3rd centuries. Some analogies have the one found in the Juodony settlement and dated to the second half of the First Millennium (Fig. 83). It is not big, in the shape a massive triangular pail with a short quadrangular handle. Such ploughshares were used for loosening only the soil surface and in a very narrow strip, therefore they were used for ploughing in various directions, without leaving the soil surface not loosened.

The later ploughshares differ greatly in their shape. These are broad case-type triangular ploughshares forged from one piece of iron with bent edges, thus making a casing for being pulled on the wooden part of the plough. They are quite numerously found at our neighbours: in Latvia, the former territory of Eastern Prussia, in Gardinas. They are dated mostly to the beginning of the Second Millennium. The ploughshares found in Old Ladoga (Russia) would be the earliest – dating to the 8th–9th centuries.

In Western Europe these ploughshares are attributed to the early Middle Ages. They came into being in the Meroving Epoch and alongside the plough were used for a long period.

In Lithuania the most valuable implements of ploughing were found in the Maišiagala hill-fort; they are dated to the 12th–13th century. This particularly should be said about the wooden plough (*arklas*) (Fig. 84 c). The shares of the wooden plough, found in a pair (*žagrė*), could belong to somewhat later period (Figs 84 a and 84 b). Thus, at the beginning of the Second Millennium two types of ploughing implements were used in Lithuania – the wooden plough (*arklas*) and the two-toothed shares of the wooden plough (*žagrė*). In the opinion of the researchers, the Lithuanian wooden plough *žagrė* possessed the best qualities of the furrow-ploughing implement of the plough-type and even was superior as compared to the wooden ploughs of the period in other European countries.

Of other implements mention in the book is made of *axes* (Fig. 85). Heavy axes were of special use in agriculture.

An important implement was *harrow*. They were of two types: more primitive, called *šakarnės*, manufactured from several interconnected trimmed

fir tops, and the later – the frame harrow. The latter most frequently were quadrangular, more rarely, triangular in shape. They were used extensively in Western Europe in the early Middle Ages. In the eastern Baltic countries they, no doubt, were used at the beginning of the Second Millennium. The harrow is also mentioned in the written sources, for example, when the Germans took a tribute from the Curonians "from the harrow" (the 1230 Treaty). In general, the harrow and wooden plough *žagrė* were also used as the measuring units of the tribute.

Further a brief description is given of *picks* (Figs. 85–86) and *spades*. The latter were wooden, reinforced with iron fittings. The characteristic specimen is the sample found in Maišiagala (Fig. 87).

Harvesting implements *sickles* are broadly discussed. They are one of the most frequent female grave-goods. Their entire development from small knives-sickles (Figs. 88 and 89) to the sickles of normal sizes, which though seldom found, still currently occur – as used by the inhabitants of Eastern Lithuania. The development of sickles – their size, bending of the arch, the completion of the top, the fixing of hafts – is the evident indicator of the developing agriculture and its scale.

Some territorial differences are noticed as well. In this development of sickles the *Lithuanian-type sickles* are especially distinctive. They are related to the former ones, but more perfect, with a more bent arch. These sickles should be considered as prototypes of real sickles. Two variants of them are distinguished: 1) sickles with an end insignificantly turned up, and 2) sickles with an end turned upwards (Fig. 90 a). Sickles of these two variants are found mostly in the East Lithuanian barrows in the 5th–8th centuries, but they also occur in flat burial grounds of Central Lithuania.* Stray finds also occur outside Lithuania (Latvia, Western Belarus), where they, most probably, came from Lithuania.

The so-called *knives-sickles* with a top turned downwards and almost straight blades distinguish themselves in Central Northern Lithuania (Fig. 90 b). They are of the same period like the above-mentioned, but occur in the specified district already in the 9th or even at the beginning of the 10th century, almost exceptionally in female graves.

In Lithuania, as in the whole of Europe, the form of sickles especially gets changed and becomes stable in the New Iron Age (Fig. 90 c).

Scythe, an implement of work used by males only, was known in Lithuania from the first centuries A.D., but was exclusively spread in Western Lithuania (Fig. 91). They became especially numerous in the 10th–12th-century graves. In those times they are more frequent already in the layers of the

hill-forts of Užnemunė, the trans-Nemunas territory, and Eastern Lithuania. Their spreading from western regions of Lithuania to Eastern Lithuania can be clearly seen. The most characteristic samples of scythes, but, as a matter fact, chronologically latest (14th century), are found in the Maišiagala hill-fort.

A very important source for investigation of the development of agriculture are botanical remnants - *charred grains* found in hill-forts. Structures that once used to be sited on hill-fort grounds were mostly demolished by fires, as a result of which the charred botanical remnants became conserved and survived until our days.

Reviewing hill-forts from the Old Iron Age to the beginning of the Second Millennium it was established that during various periods the following cultivated plants were grown: rye, wheat, barley, oat, peas, vetch, etc., only in separate hill-forts they used to vary. An interesting phenomenon was stated: in the hill-forts of Užnemunė under study the leguminous plants prevailed, even though the main grain crops were also familiar here. About 20 sorts of various grain crops were found in the Maišiagala hill-fort, of which buckwheat should be mentioned. This would be the very beginning of buckwheat growing in Lithuania. The more rare find in this hill-fort is an earthenware cup full of charred grains (Fig. 93).

The developed agriculture at the beginning of the Second Millennium would be witnessed by the stones of the already rotating millstone found in the hill-forts (Fig. 94). In general, the implements of agriculture found, the variety of the botanical remnants witness that the then Lithuanian population had quite extensive knowledge of agronomy, knew how to organize the sowing and to harvest the grain crops. Thus agriculture was the main and common part of their farming.

An issue relating to agricultural systems and various opinions expressed on this topic are also studied in this work. After comparing various archaeological, ethnographical and written sources, conclusions can be drawn that in the first centuries of the Second Millennium alongside other systems the primitive three-field system was already applied, and in the 13th century – at least in the large feudal centres – it became the prevailing agricultural system.

Another important branch of agriculture used to be *cattle-breeding*. Animal bones found in hill-forts witness it. Here of special importance is the investigation of multi-layer hill-forts that allow one to trace how within the entire millennium and at the beginning of the Second Millennium the role of hunting used to decrease and that of cattle-breeding to gradually increase. This is witnessed by the number of bones of separate individuals found. The book gives samples even from several hill-forts under investigation. Let's take

* They are separately described in the article: R. K. Volkaitė-Kulikauskienė. About Lithuanian-type Sickles // New Archaeology of the Baltic States and Adjacent Territories, Tallinn, 1985, p. 7–14.

the data of just one hill-fort, namely that in Aukštadvaris: the beast bones found in the lower layer dating to the first centuries A.D. constituted 27.6% of the total bones found, and in the 10th–12th century – already only about 3.1%. Of domestic animals, clearly prevailing were horned cattle, they accounted for about 50% of other bones found. In other hill-forts during separate centuries the number of the neat cattle increased, the second place was taken by swine, then was followed by the small cattle, while horse bones were found most rarely. Very interesting osteological material was obtained from the Maišiagala hill-fort (see Table 1). It is interesting to note that here the small cattle prevail, while the second place goes to the neat cattle and third to swine. The data obtained show that sheep were numerously grown in Maišiagala (Fig. 95). The horse bones seem to be least numerous. Most numerous data on this issue were provided by the mentioned "horse graves". The archaeological data make it possible to state that the domesticated horse primarily was used for riding and only later it was turned into the labour force. At the beginning of the Second Millennium with the enforcement of the three-field system of agriculture, where the wooden plough already existed, alongside the horse, the tractive force of the ox should have been used. It is not by accident that the neat cattle constituted the greatest percentage of the domestic animals.

The development of cattle-breeding in our country was related to the preparation of feed. For that purpose the scythe as an implement was used. These implements most numerously are found in the Lithuanian sea-coast burial grounds. Their constant increase in separate centuries in the seaside burial grounds and the Lower Nemunas would show that just in this part of Lithuania cattle-breeding was developed to the greatest extent.

The number of bones found in the cultural layer of hill-forts, more exactly their percentage, clearly defines that the role of hunting used to decrease within the entire millennium and that of cattle-breeding to increase. Hunting became the subsidiary branch of farming. The main game beasts were wild boar and deer. Of meat-type wild animals most frequently hunted in the 10th–13th centuries were hooved animals. At the same time a tendency of increased hunting of furbearing animals is noticed. Possibly, the more vigorous trade was also of importance here. With the growth of trade the need for precious furs increased.

Hunting for sport is also worth of mentioning. It was especially popular with the then nobility. In the cultural layer of hill-forts dating to the beginning of the Second Millennium under examination bones of aurichs, bears and elks are frequently found and they sometimes make quite a big percentage.

Fishing also gave variation to the food of the then population. This is proved by fishing implements found in certain hill-forts. Fishing, certainly, was more popular with the inhabitants that resided closer to the water reservoirs.

The major part of the work is dedicated to *crafts*. Non-ferrous metals and their artefacts as well as ferrous metallurgy seem to be studied most extensively. And this is quite understandable, it is the articles manufactured from them that are best preserved in the soil and become one of the basic sources for archaeology.

The use of *non-ferrous metals* was extensively described in the section "The Origin of Applied Art". Some issues here are treated from quite another aspect. In the past years the chemical composition of bronze artefacts, their production technology, the alloys used for some artefacts were extensively studied. The main metal was copper. However, the quality of the article was determined by other constituent parts: copper+tin is *bronze*. Metal of this composition was especially popular B.C. Copper+zinc-brass used to be the main raw material for non-ferrous metal throughout the Iron Age. All decorations of the period found were manufactured from it. However, other components were used. Most frequently multi-component alloys prevailed, where copper was alloyed not only with tin and zinc, but also with lead and other metals. Raw brass was obtained in the form of finished alloys – bars (Fig. 96 a). Various ornaments used to be manufactured from them. However, we must also mention the secondary raw material – damaged or broken articles (Fig. 96 b). This can be judged from the graves of jewellers craftsmen..

The mastering of the process of soldering was of special importance. This process in Lithuania was mastered together with the invigorated exchange with the West European countries. It opened the broadest possibilities for manufacturing of various ornaments. An ornament even if produced from brass of poorer quality and covered with silver acquired the appearance of a rich decoration. In some cases the article could be directly plunged into the smelted alloy of tin and silver. The investigations performed showed that besides the basic metal – brass, tin, lead and silver were used widely in the production of decorations. In addition, a number of operations should be performed in the manufacturing of some complicated articles (Fig. 97). Masters should have known the smelting temperature of separate metals. For *smelting* special *furnaces*, known from the investigation of hill-forts, were used. Raw brass or silver was smelted in them. Various tools and equipment used by masters jewellers are found close to the stoves or in their surroundings. Smelting pots are their main part and are intended for smelting of metal

(Fig. 98). The most characteristic samples are from the Narkūnai and Aukštadvaris hill-forts (Fig. 99). They are intended for smelting of copper and silver. For tin smelting smaller *pots*, *little scoops*, *little ladles* (Fig. 100) or even *smelting pots in the shape of spoons* (Fig. 101) were used. Besides the smelting devices for moulding of non-ferrous metals, an important source are the *little stone forms for moulding*, where small articles, decoration details, buttons, etc. were moulded. Sometimes such little forms are found as grave-goods. Three little stone forms were found in the Pavirvytė-Gudai burial ground in the girl's grave under No. 135.

Silver-inlaid and pure silver articles as well as the process of their production are discussed separately. The former appeared earlier – in the Old Iron Age, after the soldering technique was mastered. Decorations of pure silver are dated not earlier than in the 4th century. Most of them are found in the 5th–7th centuries, frequently with bronze ornaments. Worth of attention is the fact that silver decorations became more numerous in the Middle Iron Age. They are distinguished by the excellent technology of production, especially fibulae. Bigger silver articles (necklaces, bracelets) were usually manufactured by using forging technique, forging them from a single silver piece. Eventually, silver became the measuring unit of value. In general, the manufacturing of silver artefacts, not mentioning the silver-inlaid, especially increased in the New Iron Age. Worth of mentioning are garments embellished with silver, which are especially known from the so-called "horse-graves". In this case silver plating was used most frequently. Not only bridle, curb-bits (Fig. 102), but also stirrup bows, various belt separators were silver-inlaid. The jewellers of the period experienced in soldering were able to match the brass not only with tin and silver, but also with iron, for example, when manufacturing the sword handles, bridle bells, etc. Here some other technology could be also applied, e.g., forging, inlay, the plunging of the detail into the smelted non-ferrous metal (bridle bells), etc. No doubt, in the decoration of metal articles tin was also widely used, since its covering protected from corrosion.

Undoubtedly, the processing of non-ferrous metals was made detailed. Founders and jewellers, especially in the production of silver alloys, became distinct. The works of the jewellers of the period were on a par with the Western and Eastern neighbours, related by trade relations. However, they created the style of their own and supplied separate layers of the population with their articles, while the secrets of their profession were handed over from generation to generation. Specialists of that type became especially prominent in the period of the formation of the state of Lithuania.

A separate branch of crafts is *ferrous metallurgy*. At the beginning iron was treated as a precious metal. Small articles, usually decorations, were

used to be manufactured of it. In the Near East already in the 9th century A.D. iron as a tribute is placed alongside gold and silver. The Eastern Baltic population became acquainted with iron about 600-500 years B.C., but from the bog ore it began to be extracted in greater quantities only in the first ages A.D. It was then that the manufacturing of local iron articles was started. It is impossible to imagine the main occupations without iron implements or even the household without the iron articles of different destination. With the increase of production, the need for them increased as did their quality.

Iron articles are the most numerous grave-goods, therefore they are found in plenty and they have been broadly discussed in various works. This is one of the main indicators in the development of production. The book gives a great deal of attention to this branch of craftsmanship that existed in the New Iron Age. Primary attention is given to the issue of iron ore deposits, its extraction from the bog ore and, certainly, articles. This, of course, gives the grounds for speaking about the differentiation of the craftsmen in this field that became especially distinctive in the New Iron Age.

The bog ore occurs quite extensively in the entire zone of Eastern Europe covered with forests. In the hill-forts investigated in Lithuania *iron smelting furnaces* were found (Fig. 103). Currently 12 find sites are indicated. While extracting iron from the bog ore *iron-steel bloom* and *iron-slags* were obtained. The bloom obtained, most probably, was the main and most important raw material for the production of iron articles. The most important requirement for iron articles was the durability of tools and sharpness of blades. It was important to have good armament. Arms of pure steel are especially distinguished. Pike tips of Damascus steel with ornamented feathers are to be noted (Fig. 104). Over 20 items of these were found in Lithuania. In general, the technical progress in smithery formed the stratum of the well-prepared and highly qualified specialists with the experience in the occupation of smithery.

A separate section is devoted to *pottery*. This is one of the main branches of craftsmanship that passed the longest road of development from the Neolithic times, when the first pots modelled manually from clay appeared until the invention of the potter's wheel. Domestic and ritual ceramics is distinguished. Pottery modelled by female hands survived for long centuries and was used together with pottery from the kiln. The brushed pottery that later was replaced by the rusticated ware with a coarse surface (Fig. 105) is more broadly discussed. The latter is a frequent find in the Užnemunė hill-forts. In the cultural layers of the hill-forts of the beginning of the Second Millennium the pottery from kiln already prevails. The period of emergence

of the *potter's wheel* is widely discussed. Its beginning in different countries varies. The most primitive potter's wheel was known in the Slavonic countries already in the 8th century. The further stage of its development belongs to the 9th–10th centuries. In the said period the potter's wheel was widely applied for manufacturing of pots in the Eastern Slavonic countries. It was known in Latvia already in the 10th century, probably, in Lithuania as well, but here it was started to be used only from the 11th century. Therefor it is possible to speak about pottery as a separate branch of crafts only from the 11th century when with the broad use of the potter's wheel it passes to the male hands. The pottery from kiln of the beginning of the Second Millennium is very uniform in shape (Fig. 106), but variations are possible in separate places. The profiling of pots, the completion of the crown, the layout of the ornament in the area of shoulders vary. Of special favour was the composition of grouped waves, decoration with shafts, etc. *Pots with marked bottoms* attract attention. New samples are provided from investigations in Maišagala and Narkūnai hill-forts (Figs 107–108). Attempts are made to interpret the development of those found in Maišagala and trace their direct interrelation. A conclusion is made that the marked pots are the exclusive property of separate persons. The primary and basic mark is the cross, and permanent newly added different motifs reveal the methods of marking of different generations of the potter.

Pots, marked at the bottom, are spread in the huge territory, especially numerous they are in Russia, Poland, Belarus, Hungary, the Baltic countries and even Sweden. The most extreme southern point would be southern France, especially they are numerous in the Rodan basin. It is understandable that it is the tradition of marking that was accepted, but not the ornament, which varied greatly in different countries. The marking technique differs also, as do the clay mass of the pot, the main and secondary motifs. Even such premises are made that single symbols (e.g., on French pots) form as if a unique "alphabet", helping to decipher the contents of the pot marks (Fig. 109).

The book gives a brief description of household works as well, the major part of which had to be shouldered by women. Spinning and weaving and relevant tools are more broadly described. The main tools of this branch of economy are spindles, found in the archaeological monuments. Spindles of clay prevailed (Fig. 110), in Samogitia (Žemaitija) spindles from sandstone were prevalent, and in the Lithuanian seaside amber ones also occurred (Fig. 111). A separate and very small group consists of imported slate spindles. Both amber and imported spindles are used by women of more wealthy families only. Weaving is elucidated by such conserved organic remnants like thread clews, larger or smaller fragments of fabric, from which it has been

established that linen and woolen fabrics were woven. Twisted sashes and twisting tools themselves, more precisely their miniatures, were put into the grave of the deceased female. (Fig. 55 a).

The oldest vertical lathe was used for long centuries and it was constantly improved. The emergence of the horizontal lathe was a great progress in the field of weaving. In the whole of Europe it was in the 10th–13th centuries that vertical lathe was replaced by the horizontal lathe. Lithuania here was of no exception.

The scissors found in the graves and especially in the upper layers of the hill-forts show the popular craft of clothes-making. The one-member scissors – of the so-called "sheep" type – occur. Their latest samples are known from Eastern Lithuanian and Užnemunė hill-forts.

Various fields of production were existent in household, but their broader discussion is not possible due to the lack of sources, the more so that most products were manufactured from the organic material. *Leather processing* is somewhat broader discussed. Horse bridle, belts, knife cases and sword sheaths were mostly produced of leather, the processing of which was then already used. Three stages of leather processing are distinguished: preparation, tanning, and finishing.

Quite understandable that various wooden utensils needed by every family existed. Unfortunately, they could not survive. Their existence can be judged from not numerous iron tools intended for their production. These are various chisels, scoops, and knives of various sizes, which were more frequent male grave-goods.

Bone artefacts are most distinctly illustrated by *bone curb-bits*, known from numerous horse burial grounds (Fig. 61 b and 112). These are samples, characteristic of applied art of the period.

Some words about the processing of *amber*. This is the fewest represented group of finds. Most numerous amber articles we have from the New Iron Age. First of all, amber beads (Fig. 113), of which neck strings could be formed, should be mentioned. Other amber articles, most probably, have *sacral meaning*. These are various pendants-amulets, round plates, found in female graves in the area of the vertex, miniature implements for weaving sashes (Fig. 58), etc. Of exclusive interest is a *little scoop of amber*, made of one larger piece of amber (Fig. 57). Craftsmen who processed amber appeared in the 9th–12th centuries. They had the appropriate instruments, lathe and, undoubtfully, skills. It was then that the centres for amber processing what supplied their closest neighbours products of their own make were already formed. It is hardly possible to speak about the broader local market, since

that raw material which was valued highly was in great demand in the then trade with other countries. Probably, it is the reason that we lack more numerous amber products in our country. However, though not numerous concentration of amber articles in the Lithuanian seacoast (Palanga, Lazdininkai, Švėkšna) shows that it is here that amber processing centres should be sought, here specialists in this area were trained and they supplied their articles to more wealthy representatives of the community.

The issue of *trade* comes into forth here, and a separate section is devoted to this topic. Primarily, the main trade routes are reviewed. They were used for transporting non-ferrous metals and other goods to the Baltic lands, and amber found here was turned into a perfect equivalent for the merchants from overseas. Already in the Roman period the *great amber route* was widely known. It connected the Lower Vistula even with the Black Sea. For Eastern Baltic states, the northern, the so-called *Baltic Sea Route* was of special importance. The importance of the Lower Nemunas is underlined. From here the Nemunas trade route ran to the central and eastern lands of Lithuania. Thus conditions were formed in Central Lithuania for the formation of a unique trade centre at the confluence of the Nemunas and the Neris that played an important role in the later times.

With the starting of the migration of nations, the amber trade road even though disturbed still functioned; it is proved by written sources as well. And during those turbulent times lively trade was carried out and necessary raw materials were acquired. Some arms, found in Lithuania from the times of the migration of nations, also witness about the lively trade with the German countries. These early fighting knives-daggers were called *seramosa* by the Germans. Typical samples were found in the Vidgiriai burial ground, where even 18 such samples were detected. Upon following the spreading of those knives-daggers to the north from the Nemunas and to the east by the Nemunas to its middle reaches (they were not found in Eastern Lithuania until recently) and stating the unique pattern of burying in the Vidgiriai burial ground, a prerequisite is made that, possibly, here a small trading station of foreign merchants could have existed, which extended its own relations with the Baltic countries.

In the New Iron Age a network of roads became especially extended, the main transit main roads were established. Trade becomes an integral part of economic and social problems, which is especially expressed at the dawn of Lithuania's statehood. Especially vigorous trade was maintained with the Vikings, who had known quite well the eastern Baltic edges from the 7th–8th centuries. The *Baltic Sea* gradually became one of the most important trade

routes. Besides the other trade routes should be mentioned – *the Oder* and *the Vistula*. Thus the sea-coast (Pamarys) trade became invigorated. The contacts became extended from the 10th century. Pamarys as if becomes an intermediary link for transportation of goods between Scandinavia and Western and Central Europe. Trade with the West European countries becomes especially active in the 12th–13th centuries. However, at the same time the Eastern Baltic countries maintained rather close contacts with the East European countries. Trade with Old Russia becomes especially expanded, the major centre of which is the former Kiev. Artefacts manufactured by Kiev craftsmen were found in the Šančiai wealth (Fig. 114), in Geliogaliai (Fig. 116), Stakliškės riches (Fig. 117). Mention should be made of the cross-form pendants, which were found in burial monuments and hill-forts (Fig. 115), etc. In addition, the Russian merchants were the main intermediaries in extending trade with the Arab countries. That way the Arab coins reached Lithuania. The main route that used to link Eastern Europe with the Arab countries, ran along the Volga river. However, the major part of the artefacts of Oriental origin came to Lithuania by the Dnieper route. Worth of mention are the articles of Kiev craftsmen that, most probably, reached Lithuania by this very way.

The connecting link between the East and the West was the *Daugava* water and land route, the major one in the East Baltic countries. The Daugava with the main East European routes was connected by the Volga and the Dnieper.

The largest river of Lithuania, the *Nemunas* with its tributaries, was used by the local population. The bigger centres were formed in the Nemunas delta and further to the north along the Baltic Sea shores. The sea trade was the main precondition for the emergence and existence of the Baltic seacoast trade centres, the emporiums. A concrete example is Palanga. The second largest centre was the *Lower Nemunas*. In the first centuries of the Second Millennium the Nemunas became a very important trade route, connecting the Lithuanian seacoast with the inhabitants of Central and Eastern Lithuania. It was then that at the *confluence of the Nemunas and Neris* a large and materially powerful trade centre was formed. The Nemunas connected the Western and Eastern Baltic regions. The seacoast Balts of the 11th–12th centuries – the Curonians and Prussians – due to their commercial activity created favourable conditions for *trade by the Nemunas with Eastern Balts and Russian Slavonic tribes*. At the Upper Nemunas such major centres, like Gardinas, Naugardukas, and at the Upper Berezina, Minsk, etc., were founded.

An important role belonged to the right tributaries of the Nemunas, especially to the *Neris*. These were significant routes: it is not by accident

that here such centres like Vilnius, Kaunas, Maišiagala, and Nemenčinė were founded. From the Nemunas trade route the routes along the Nevėžis, Šventoji, Dubysa and other minor ones connected the Kaunas centre under formation with the population of Central and Northern Lithuania. Alongside such water routes, land roads often were also winding.

The developing vigorous trade at the end of the First Millennium and at the beginning of the Second Millennium was rather the occupation of the merchants from overseas. However, the then trade transactions encouraged the local population to be involved in this new occupation as well. The beginning of that phenomenon was vividly witnessed by the archaeological data. In many graves the main attributes of merchants were found, i.e. the scales and weights (Fig. 118). The scales found are well-dated: most of them are found in the graves of the end of the 10th and of the 11th centuries. Their separate parts, however, were also found in the monuments dating to the 13th–14th centuries. This would show that their use coincides with the period of the circulation of the "Lithuanian *ilgieji*". All that witness that in those times the *weight measure system* was known and its unit was established. This is also proved by the dots hammered in at the end of weights. Their analysis made it possible to make a conclusion that at least at the beginning of the Second Millennium the Scandinavian weight measure system dominated and was based on the *mark* and its minor parts. The basis for creation of that system was the West European *pound* (408–409.3 g). The Scandinavian measure system can be compared without difficulty with the Russian one, the measuring unit of which was based on the "legal" *dirham* (3.97–4 g). The latter, most probably, was formed on the basis of the ancient drachma (4.25 g). The weight of two dirhams almost is equal to the Scandinavian *artug* (8.5 g). The weight of the Novgorod grivna coincides with the weight of the mark and constitutes half a pound, and rouble – half a mark and a quarter of the pound. The hexagonal grivna of Kiev (Fig. 121) makes a sixth part of the pound, etc.

All that witnesses the vigorous trade when payment was already made in money. Lithuania before the establishment of statehood had no monetary system of its own. It was substituted by the precious metals, which were weighed with the scales.

Various silver decorations were considered to be the means of payment – money, which, for example, in the Middle Iron Age lost their main function as a decoration and were treated already as a value. At the same time the function of silver as the value measure started forming. In the New Iron Age silver in Lithuania turns into the means of payment. This is proved by *sidabriniai* (*silver*) *ilgieji*.

Two main groups of alloys are distinguished: *forged* and *cast* ones. The former are earlier, they were of the established form, sometimes that of a bracelet. The most typical sample would be the alloy of the stick form found in the Graužiai riches (Grave No. 53) together with two main hoof-type fibulae and five small weights (Fig. 119).

It is possible to speak about the formation of the local Lithuanian alloys only from the second half of the 12th century, when the *cast silver alloys* of permanent weight and of the established form appeared (Fig. 120). These are alloys of the form of a semi-circular stick, commonly called *grivna*. Their weight is about 100 g – half of the Novgorod grivna and half of the Scandinavian mark (mark 204 g). The Lithuanian semi-circular alloys usually have cuts, the number of which in separate samples fluctuates from 1 to 18. They expressed the hallmarks of the alloys. These alloys most of all are known from the riches, dating to the middle of the 12th – the middle of the 13th centuries. In the 14th century they were ousted by the Lithuanian triangular cross-section alloys.

Wealth is the property accumulated for a longer period. Their distribution is of special importance. The book discusses the largest and most important ones: Rybiškės (in Vilnius), Trinapolis, Drageliškės, Mitkiškės, Stakliškės, Kretinga, Kernavė, Šančiai, Alytus and other riches. Their topography makes it possible to make important conclusions. The larger riches are mostly spread in Eastern Lithuania, especially in the territory between the Middle Nemunas and the Neris. Here the tribes of the Eastern Balts were used to be formed since of old – the Lithuanian *ethnos*, which in the course of the long centuries also united the other neighbouring ethnic groups and at the beginning of the Second Millennium formed Lithuania in the broad sense.

Generalizing all the above said and attracting the data on the hill-forts under examination, attempts are made in the last chapter of the book to elucidate the *social structure* that was formed and underwent essential changes at the end of the First Millennium and Second Millennium when the rudiments of the statehood of Lithuania became finally revealed.

Hill-forts examined make this process especially distinct. Its beginning was already discussed in analyzing the brushed ceramics culture, typical of which are weakly fortified community hill-forts. The model of the process is considered to be the Narkūnai hill-fort, which is accorded special attention in the work.

In the first centuries A.D. attempts to fortify settlements were clearly seen. Much more varied and more complex fortifications were made by making ramparts from earth, which sometimes reached up to 2 m in height

(Aukštadvaris). The settlements covering even several hectares appeared at the foot of such hill-forts, this showing that separate families began managing their households independently. The differentiation of separate families by property is seen. The emergence of *miniature hill-forts* (Fig. 123) partly confirms this stage of the development, this development of the process. A typical example is the Migonys hill-fort – on the left bank of the Kruonė rivulet, the external side of which, fortified by a high rampart, together with a slope for protection purposes is paved by large stones. In a small ground of about 100 m² in area one of the richer families was, probably, established, while the main settlement was located at the foot. It covered about 1.5 ha in area. Not far but already on the other side of the Kruonė rivulet, a group of even 36 hill-forts have survived.

The further development of the society in the Middle Iron Age (5th–8th centuries), or during the so-called period of the migration of nations, can be traced with more difficulty due to the lack of the archaeological sources and their different interpretations. One thing can be asserted – in this period the community hill-forts were abandoned.

The migration of the nations most of all affected the Eastern Balts that left the brushed ceramics culture. The main reason was the expansion of the Eastern Balts that started in the eastern direction. The communities, which inhabited hill-forts, were not able to defend themselves due to weak defensive facilities. Some part of the local population while pushed by the Eastern Slavs retreated to the territory inhabited by the Central Balts, while the other part was forced to establish the settlements in the plains. Such settlements were fortified by various methods – by digging ditches, girdling by a rampart. It is them that made the kernel of the forming territorial community.

Not numerous farmsteads of separate families established themselves some distance away from the hill-fort. All that formed the *prototype* of the future *villages* as well as the kernel of the territorial community. Thus the settlements in the plains, or sometimes called as open type, very few traces of which survived due to the natural processes or human activity, were formed. Sometimes large burial grounds of the period can tell something more about such settlements. An especially evident fact are the burial grounds investigated in Central Lithuania – the witnesses of the larger settlements (Plinkaigalis, Pašušvys, etc.). Therefore not only hill-forts, but also the site of the burial monuments reflect the network of the former settlements.

In general, at the background of the migration of nations, some investigators (K. Šešelgis) present the following model of the formation of such settlements: 1) the beginning of the tribal community disintegration, 2) the transitional period, 3) the developed territorial community (Fig. 124).

Hill-forts of different types are found in the territory inhabited by the Western Balts. Already from the first centuries they have more expressed defense elements. Especially it is evident in Užnemunė, which is rich in hill-forts. The typical example is the Kunigiškiai-Pajevonys hill-fort (Fig. 125). These hill-forts were inhabited in the Old and Middle Iron Age. This hill-fort is distinguished by its fortifications and a large settlement at the foot of it. In general, the many-layered hill-forts are characteristic of the Western Balts.

A similar phenomenon is also faced in the northern territory inhabited by the Western Balts. A model of that phenomenon could be the Apuolė hill-fort (Fig. 126). In general, here the defense fortifications are made more distinct from the very first centuries. For those residing closer to the trade routes, probably, it was necessary to protect a rather numerous community from the external enemies. As a matter of fact, the inhabitants from overseas, interested in amber, quite early started visiting the Lower Nemunas and the Baltic Sea edges.

Powerful fortifications especially became distinctive in the Viking epoch; the Vikings were treated both as the former robbers and merchants.

At the end of the First Millennium the *social structure* became changed distinctly. Settlements of new types, as compared to the then hill-forts of the Eastern Balts, emerged. Their rampart constructions were especially complex (Fig. 126). The grounds of the hill-forts were increased. Large settlements started forming at the foot of hill-forts, showing that the population concentrated around the hill-forts. Differences by property became more evident, this being fixed even in the written sources (9th century data by Wulfstan).

Attacks and return marches required considerable quickness of wit; they increased the military potential. Separate powerful military leaders, who managed to keep certain power at the time of peace, became distinguished.

Separate chapters and sections deal with significant agricultural achievements, the increased economic capacity of the country, the formation of a separate group of the population, the main source of subsistence of which became the crafts, in its own turn encouraging trade, and all these changes show a complicated process of the developing society. The first centuries of the Second Millennium were the period when the great progress in all the spheres of life led Lithuania towards the establishment of statehood.

This complicated public process is clearly reflected by the hill-forts of the period investigated that were not only the larger feudal centres, but also the centres of trade and crafts. Only the most important hill-forts are mentioned here: Apuolė, Aukštadvaris, Ipiltis, Nemenčinė, Rudamina, Kaukai-Obelytė, Narkūnai, Eketė, Kernavė, Sudargas, Imbarė, Punia, and Maišagala.

The old abandoned or seldom used hill-forts for security purposes are brought to a new life. A new landscape of Lithuania is being formed. Hill-forts are adapted to new conditions of life, they have centres of defense against external enemies arranged. They are prototypes of *castles-fortresses*. Lithuania of the beginning of the Second Millennium is covered with castles, vividly distinguishing against its landscape. This was a large leap both in the development of economic and social life. These castles formed a unique view of the territories in Eastern and Western Lithuania, even though that process took a different course in separate areas.

In the period in question considerable restructurings were carried out in hill-forts, ramparts were expanded not at the expense of the ground but of the slopes by pouring a huge amount of earth and fortifying them accordingly (Aukštadvaris). Simultaneously, deep protective ditches were dug (Fig. 128, Nemenčinė). The precastles were formed and they the access to the castle more difficult, the adjacent hills being used for them and, in addition, separating them by broad and deep ditches (Narkūnai). Group hill-forts are formed. Such a group is formed not only of the two, but also of three, four or even five hill-forts. A vivid example is a group of Kernavė hill-forts, where each hill-fort has its own destination. The defense designation of one of these, called the "throne of Mindaugas", was attempted to be recreated in the reconstruction depicted in Fig. 129. The "Castle hill" in the said hill-fort used to be a huge area at the foot of the castle where craftsmen and merchants used to live. Here the wealth of the "*sidabriniai ilgieji*" was found. The location place of the chief commander – the duke was on the "Aukuras hill". Kernavė is one of the most impressive archaeological monuments, evidently revealing the historical development of the castles-fortresses, and together with the Pajauta valley – the process of creation of the first early towns.

In analogy with the powerful castle, in the centre between the hills Vilnius began forming.

Centres that grew in the plains in case there were convenient natural conditions cannot be forgotten either. The most vivid example is the confluence of the Nemunas and the Neris, where eventually the *Kaunas castle and city* emerged. Its territory was surrounded by numerous smaller hill-forts, close to which the traces of the former settlements were detected. A great number of burial grounds evidence a dense network of the settlements of that type, of which those of Sargėnai, Veršvai and Marvelė are distinguished. The latter two are especially distinguished by the abundance of graves and unique horse burial grounds.

"Horse graves", which were already quite extensively described in the previous sections, are one of the important sources in examining the

social public phenomena. Of special importance are mass "horse graves". This is the expression of the formed troops and the institution of the advanced strong leaders. These specific burial monuments witness that *military organization* in Lithuania was most perfected as compared to all other Eastern Baltic countries. Here it just was a hierarchical structure. The development of that structure was enhanced by frequent attacks of the neighbouring lands with an aim of looting. The attacks were organized and headed by the so-called "nobles" – military leaders, knights. The army squads first of all consisted of the servants of the leader or some nobleman as well as young people of the territorial community. The horse attire, rich and glittering with silver, and the number of horses accompanying their master to afterworld reflect the important position of the members of the troops and their leaders. It should be noted that bridle, more precisely, their belt fittings – harnessing straps, stirrups, curb-bits, etc., details decorated with various ornaments shone with silver. It is important to note the number of horses in graves. Mostly there was one horse, these were grave-goods of an ordinary member of the squad. However, we find two, three, five and even eight horses, buried in one pit (Veršvai). These, undoubtfully, are the graves of the superior representatives of the hierarchy of troops.

The development of this institution is best elucidated by the mass "horse graves" examined. The development of the latter showed the crystallization process of troops, especially in that part of Central Lithuania, the centre of which was the Kaunas environs.

Nothing can reflect better the development of the society than arms. It is armoury where the most advanced achievements of the period are primarily adapted in all times and in all nations. Spear seems to be the oldest weapon that was in use for the longest period. A spear with an iron tip is a weapon of the whole of Europe in the First Millennium A.D. and at the beginning of the Second Millennium. The West European cavalry refuses spears only in the 16th century. Such a phenomenon was also fixed in Lithuania.

During separate periods the iron tip of the spear was permanently improved. The first ones, those of the Old Iron Age, are of massive forms, almost a rhomb-shaped feather with the prolonged head and protruded longitudinal edge (Fig. 131). With such a spear tip it was possible to make a large and deep wound. In the Middle Iron Age or during the period of the migration of nations the heads of the spears became more slender, lighter, strictly profiled, but the middle of the feather closer to the hilt was considerably extended (Fig. 132). At the end of the First Millennium – the beginning of the Second Millennium spearheads become narrower, lighter, laurel-leaf shaped

and especially longer - in the form of the osier leaf. Spearheads, very narrow, band-like, of the so-called Scandinavian type (thus called due to the decoration of their hilts with an arc-type ornament), occur (Fig. 133). These mostly are throwing spears. In general, a spear in the New Iron Age used to be the main and most important weapon of the warrior of the period. Quite often two or even three spears were put into a warrior's grave. While improving the spearhead, attention was accorded not so to its form but rather to the quality of metal. It is in those times that spear tips of Damascus steel appeared.

Another weapon to be noted for its durability is a *bow* and an *arrow*. It was used by the entire population in Europe from the Middle Stone Age to the end of the Iron Age, and in some places also throughout the 18th century. Spear tips were found in many hill-forts of Lithuania. Their forms vary (Figs. 135, 136). This can be explained by the fact that spear tips of the enemy are mostly found. The soldiery collected arrows from the battlefield and used them again in the battle.

An *axe* - one of the main working tools can be also attributed to the most popular weapons. However, battle-axes differ in their form and weight, ordinary axes are lighter, whereas the blades of the battle-axes are extended towards the haft. In this period fan-shaped battle-axes with blades made wider towards both sides appeared (Fig. 137). These axes are greatly narrowed at the butt. Battle-axes of this shape were especially popular in Northern Europe. A theory regarding the Scandinavian origin of these battle-axes was especially popular. Fan-shaped axes were mostly spread in the seacoast burial grounds, where male graves are found together with other weapons. In Eastern Lithuania warriors commonly were armed with light narrow-bladed axes, quite numerous samples of which we find in the Lithuanian eastern barrow. It is ascertained in the conclusions that the development of arms in Lithuania was on a par with that in the whole of Europe.

The most important and exclusive group of weapons seem to be *swords*, which in Lithuania are found only in the male graves that have rich grave-goods. In the burial grounds of Lithuanian seacoast under examination the sword is found together with the battle-axe with fan-type blades, Damascus steel spearheads, scale plates, etc. Graves with swords show clearly the social position of the dead (Fig. 138).

Commonly, the swords dating to the 10th and the beginning of the 11th centuries vary greatly. Especially decorative and different are sword hilts, their crosspieces and knobs vary. At the 11th and especially 12th centuries swords with double-edge blades and the knob completed in various ways (Fig. 139) became widely popular. The quality of iron was of special concern.

Technological investigations conducted showed, that quite a considerable part of them were imported from the Frank territory, but the other part was made in one own's country. The Scandinavian countries played an important role in the trade of arms. The Scandinavian merchants imported sword blades from the Lower Rhine areas, here they used to be equipped with hilts, the scabbard was adapted, and thus finally designed they were exported to the East. The finishing of a part of the swords found was clearly of local origin.

Besides these main weapons, the defensive arms increased in number. A *shield*, *helmet* and *armour* are attributed to them. Only iron shield covers survived from the shields (Fig. 140). Their finds are already known from the first centuries A.D., but most numerously they are found from the period of the migration of nations - the 5th-8th centuries. They are not found in the New Iron Age, probably, shield covers as the entire shield were manufactured from timber covering them with leather. Such are found in the monuments of Lithuania of the 10th-13th centuries.

An exceptional defensive arm was a *helmet*. It was possessed by the superior warriors, leaders and dukes. Only five samples were found in Lithuania (Fig. 141). Helmets used to be of conical and semi-circular form. A helmet of the latter form was found in the Pavirytė-Gudai burial ground, in Warrior's Cremation Grave No. 65, rich with arms. The data available show that helmets then used in Eastern and Western Europe were known in Lithuania.

Another group of defensive arms is *armour*. Armour consisted of a tunic, interlaced from iron links, sometimes called as *žieduotis* (ring). A large part of such ring was found in Obeliai, Ukmergė district, Grave No. 60. Thus armour, like a helmet, was an expensive defensive arm used only by the then nobility (Fig. 143).

Quite a number of investigators relate different armament with separate parts of the army. Two types of armament are distinguished - light and heavy. It is common to say that the heavily armed formed the cavalry, and those lightly armed used to be the infantry. The heavy armament first of all belonged to the dukes, their retinue and, in general, the representatives of the nobility. These are a battle-axe, spears, a sword and defensive arms - shield, helmet and armoury. The light armament that was mostly used by ordinary members of the soldiery were: spear, shield and, probably, bow, the more so that the squads of archers also existed. However, success was predetermined by a swift-footed horse that played the most important role. Therefore at least Lithuanian riders could be hardly, without exception, attributed to the heavy army.

Sovereigns of separate castles had or, if necessary, could form quite big squads of soldiery. Basing on the written sources and some authors, the opinion exists that the size of the Lithuanian army squads reached from a couple of hundreds to a couple of thousands. Taking into consideration the registered number of burial monuments and hill-forts it is quite a possible and a reliable figure.

The political organization unit then was the *land* inherited from the tribe organization. In Eastern Lithuania *Nalšia land* seems to be the most distinct. It covered the following territory – Ignalina and Švenčionys districts, the southern part of the Zarasai district, the northeastern part of the Vilnius district, in the east – Pastoviai and Breslauja western parts. *Lithuania* (in the narrow sense) is localized in-between the Middle Nemunas and Neris. In its eastern part it is expedient to distinguish the *Neris land*, covering the areas on the right side of the Neris. This area in the later history of Lithuania is distinguished by the following centres: Vilnius, Trakai, Kernavė, Nemenčinė, and Maišiagala. The latter three are just located on the right side of the Nemunas.

In the north it would border the *Deltuva land*, covering the areas between the Žeimena and the Šventoji and the right-shore lands of the latter with Ukmerge.

In Central Lithuania, where we localized the Central Balts, in the later sources mention is given of *Upytė lands* between the Šventoji and Nevėžys, and *Krakės – Dotnuva lands* between the Nevėžis and Dubysa. This once was the large area of the flat burial grounds, rich in material culture, numerous horse graves (soldiery), and a big centre at the Nemunas and Neris confluence, which gave rise to the *Kaunas city*. With the growth of Lithuanian *ethnos* the population in this area got mixed with the administration units of the above-mentioned lands and formed the foundation of the future Lithuania (in a broad sense).

In the northern part of Central Lithuania the *Šiauliai land* was localized and in the west it bordered *Knituva*.

A large territory is attributed by H. Łowmiański to Ceklis (Keklis), which in the east borders Knituva, in the southeast *Medininkai land*, and in the south *Karšuva* and *Lamata land*. All these lands do not reach the Lithuanian seacoast. On the very seacoast there used to be three not large *Duvzare*, *Mégava* and *Pilsaté lands*.

On the left side of the Middle Nemunas the lands inhabited by the Yotvingians are localized, and on the left shore of the Lower Nemunas – *Skalva* and on its south – *Nadruva*, which in the east had borders with the Yotvingian lands.

Separate lands are considered as independent structures. Political units, the basis of which were separate tribes, began already forming in the first ages of the Second Millennium. The result of that process are the political and administrative units of the 13th century, which were governed by separate dukes, the sovereigns of territorial areas, the then feudals. However, that process in separate lands of Lithuania varied. The social splitting of the Eastern Balts was more distinct than in the Western Baltic areas. Here the institution of dukes formed more quickly. Therefore the centre of Lithuania's statehood became established in Eastern Lithuania. The exceptional place in this process belongs to our ostensible Neris land. The Western Balts like other Baltic tribes mentioned in the sources did not establish a separate state of its own. The formation of statehood does not always go in parallel with the material culture. In spite of rather considerable material advantages of the western areas of Lithuania as compared to Eastern Lithuania, Lithuania, however, as a state was formed by extending its power on the basis of Central Balts and integrating other Baltic lands.

In summary, it is possible to assert that the phenomena of the rudiments of statehood are already clearly seen at the 11th–12th centuries. Power was not yet concentrated in the hands of a single person, but all prerequisites did exist for it. However, even the concentration of the power in the single hands still does not mean the institute of the formed state. The criterion of statehood is considered to be the functioning of the State machinery. It was at the beginning of the 13th century that the political situation encouraging the creation of the state was formed.

An issue concerning the consideration of the *name of Lithuania in the broadest sense* comes into forth. In the Annales – Quedliburgenses in 1009 we find the name of Lithuania (*Litua*) written for the first time. The historians seem to be most interested in the precise localization of the territory of Lithuania, its lands, the reliability of the sources relevant to that issue, and their interpretation. The linguists are interested in the origin of the name of Lithuania. Commonly, it is related to hydronyms. A quite convincing presumption by K. Kuzavinis was popular, according to which the name of the country *Lietuva* is an old Lithuanian word and was derived from the hydronym *Lietava* (*Lietauka* – the right tributary of the Neris in the Upninkai country-side district, Jonava district). Later the territory adjacent to the river was started to be called by that name (*Lietuvos žemė*), where eventually the renowned centres emerged: Kernavė, Trakai, and Vilnius. Finally, the ethnonym *lietuvis* derived from the name of the country *Lietuva*. From *Lietava*, upon changing the suffix, the present form *Lietuva* is derived. This opinion is

also approved by Z. Zinkevičius, even though he has some doubts, especially as concerns the fact that the mentioned rivulet is very small. In fact, there is the opinion prevailing among the researchers that the name of a certain ethnic group can derive only from the names of big rivers. S. Karaliūnas is of different opinion. He maintains that the name of this *ethnos* was derived from the name of the soldiery and presents such a derivative: *lėitā, lietuva, lietavā*. *Lėitā* and its derivative *lečiai* means: an armed escort, its members, warriors. These statements were criticized by Z. Zinkevičius. Leaving these disputes to the linguists, we can just say that assertions of S. Karaliūnas found a response in the works of the historians (A. Dubonis). But with this statement as if all other names of Lithuania and Lithuanians mentioned in the earlier written sources become crossed out. Besides the assertions that are worth of attention, the chronological difference, to be more precise its inadequacy, strikes the eye. Soldieries are found already in the first centuries of the Second Millennium. The hypotheses of the said authors are related to the 15th–16th centuries, even though attempts are made to apply them in respect of earlier times without trying to explain the content of those concepts at certain centuries. The name of Lithuania is already known in the 11th century written sources, and in the 12th century the names of Lithuania and Lithuanians occur still more frequently not only in the then Russian sources, but also in the Polish and the Crusader sources.

However, one of the main questions is of interest to us, i.e., when Lithuania, in the narrow sense, localized in the southeastern part of Lithuania between the Middle Nemunas and Neris, became Lithuania in the broadest sense, covering the land with the population, speaking Lithuanian, and how that process proceeded.

As I have already mentioned, for the formation of *ethnos* the process of integration of Eastern and Central Balts is of special importance. It is stated that this process took place at the period of the migration of nations. It was then that the general features of material and especially spiritual culture became still more distinct. In addition to the continuity of the indicated meanings of material culture, the spreading of cremation from eastern regions of Lithuania to Central Lithuania is stressed, as well as the enforcement of that custom in the later periods in the territories inhabited by the Western Balts. Another feature common for these areas is also worth of attention – a custom to bury a battle-horse together with a warrior. And this reflects not only the changes in the faith, but also the origin of the future soldiery. Such concrete archaeological examples show the more strengthened relation between these two areas already from the middle of the First Millennium. It became still

more strengthened with the appearance of the external threat from the Eastern Slavs that forced the Eastern Balts to retreat westwards towards the territory inhabited by the Central Balts. The integration of these two ethnic groups is considered to be a new and primary stage in the formation of the Lithuanian *ethnos*.

With the period of the migration of nations completed, the ethnic situation also became stabilized. In the 11th–12th centuries not only the Lithuanian barrow area, but also the territory of Central Lithuania to the Dubysa in the west belonged to Lithuanians. Their impact was felt by Selians, Semigallians, and Yotvingians, the inhabited territories of which had direct contacts with the newly formed territory of Lithuania. Thus the new and strengthened focus of *ethnos* extended to the north, west and south, infiltrating other Baltic tribes. The first to integrate, probably, were, the Baltic tribes *sēliai* (*Selonians*), in respect of which the influence of Lithuanians was very distinct. In the southern part, the present territory of Lithuania, the Selonians became Lithuanized very quickly, and in the northern part they underwent Latvianization. In northwest the Lithuanians contacted *žiemgaliai* (*Semigallians*) since of old. In southern part of the Žemgala territory the Lithuanians and Semigallians became mixed. That mixture can be felt in some places even in the present Latvian Žiemgala.

In the west the Samogitians who resided between the Jūra and Dubysa were primarily encountered. This is a unique ethnic union that was formed in the middle of the First Millennium and became especially distinct in the New Iron Age. With the formation of that *ethnos* the features of the Western and Central Balts become merged. The outlying zone of the Western Balts that was comparatively scarcely inhabited between Jūra and Dubysa with the movement of ethnic groups was rather quickly joined into the lands of the expanding *ethnos*.

Because of the different substrate the Samogitian tribe was not homogenous. The archaeologists clearly distinguish the areas of Western and Eastern Balts. The western part was more under the effect of the Curonian substrate, while the eastern part by the Central Balts.

The northwestern edge of the Baltic Sea was inhabited by *kuršiai* (*Curonians*) – the direct neighbours of Lithuanian and Latvians. They seem to be best revealed by archaeological research and the early written sources. In Lithuania, monuments dedicated to the Curonians are studied in Klaipėda, Kretinga and partly Plungė districts. With Lithuanians moving northwards, the Curonians retreated to the north, even crossing the Abava river. The Curonians that once lived in Lithuania constituted in fact the southern part of that large tribal union.

To the south from Curonians another ethnic group attributed to Western Balts – *skalviai* (*Skalvians*) dwelt, their fate insignificantly differed from the Curonians. Both northern and southern groups of the Lithuanian seacoast population were very close as to their cultural features, only the southern one then was not very distinct. The main territory of Skalvians was the Lower Nemunas. In northeast they directly contacted Samogitians and Lithuanians expanding their sphere of influence westwards. They more quickly than their northern neighbours fell under the influence of Eastern Balts – in this case Lithuania. In the opinion of linguists, their southern neighbours *narduviai* (*Narduvians*) in terms of language, most probably, used to be a transitional group between *Prussians* and *Lithuanians*.

A similar process of Lithuanization also took place in the south, where Lithuanians directly faced *Yotvingians*. This is one of the largest unions of western tribes. In the west the Yotvingians bordered with the Galindians and Nadruvians, in the north – with Lithuanians. It is considered that in the south the Yotvingian farmsteads reached the rivers of Narev and Bug, in the east – Brest, Drogichin, Lida, or even the environs of Minsk. The Yotvingians in Lithuania used to live almost in the entire Užnemunė. Their northern border is under discussion. The previous sections of the book focused attention on it. One thing is clear that the Nemunas never was the separating border between Lithuanians and Yotvingians.

The main Lithuanian neighbours in the east were *krivičiai* (Krivichi) and *dregovičiai* (Dregovichi), the Eastern Slavonic tribes. It should be said that at the beginning of the Second Millennium the movement of the Eastern Slavonic tribes to the west somewhat got stabilized. A contacting zone was formed where the Slavs and the Balts communicated in separate groups. While drawing the border between the Krivichi and Lithuanians, it is indicated that the right part of the Drisa basin belonged to the Krivichi, the left one to Lithuanians. The most westward point of the Krivichi was Breslauja. The southwestern neighbours of the Krivichi were the Dregovichi, who also expanded their influence westwards.

H. Łovmiański draws the political boundary between Lithuanians and Russians via the old Russian towns Gardinas, Volkovysk, Slonim, Naujardukas, Minsk, Zaslavl, and Logoisk. However, the Krivichi and Dregovichi overstepped that boundary to the west quite some time ago.

Thus in the first centuries of the Second Millennium the large Lithuanian *ethnos* dwelt almost in the entire territory of the present Lithuania and the adjacent strip of the present Byelorussian lands (Fig. 144). That *ethnos* consisted of the tribal unions of the Uplanders and Samogitians, and

this makes it possible to speak about Lithuania in the broadest sense. In addition, it should be noted that the inhabitants of the neighbouring ethnic groups also used to reside within its structure, especially on the edges of the defined territory. Therefore the mixed ethnic groups of those edges belonged to the state of Lithuania. This is a result of the expansion of the power of Eastern and Central Balts to the neighbouring lands and their Lithuanization.

With the assistance of archaeological data, after analysis of the Lithuanian culture of the 11th–13th centuries, its roots and development in the First Millennium, it is possible to state that the 11th–13th century ethnographic Lithuania at the dawn of statehood was already the uniform and homogeneous unit. This means that Lithuania already used to be a historical reality that grew up until the stage of statehood. A very important confirmation of the fact of unification, according to A. J. Greimas, is the “uniformity of burial customs in the 11th century”, the universal enforcement of the cremation of the dead, - this already showing “the formation of the common national religion, its new phase”.

SANTRUMPOS

- AE – Archeologija un etnografija. – Rīgā, 1957
AETL – Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje
apyl. – apylinkė
aps. – apskritis
ATL – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje
cit. str. – cituotas straipsnis
cit. v. – cituotas veikalas
ež. – ežeras
gub. – gubernija
IEM – Istorijos-etnografijos muziejus
ILKI – Iš lietuvių kultūros istorijos
LA – Lietuvos archeologija
LAA – Lietuvos archeologijos atlasas
LAB – Lietuvos archeologijos bruožai. – V., 1961
LAP – Lietuvos archeologiniai paminklai
LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LE – Lietuvių etnogenezė. – V., 1987
LEB – Lietuvos etnografijos bruožai. – V., 1964
lent. – lentelė
LGPR – Lietuvos gyventoju prekybiniai ryšiai. – V., 1972
LII – Lietuvos istorijos institutas
LIIA – Lietuvos istorijos instituto archyvas
LIID – Lietuvos istorijos instituto darbai
LIM – Lietuvos istorijos metraštis
LIŠ – Lietuvos TSR istorijos šaltiniai
LKI – Lietuvių kalbos istorija

- LMA – Lietuvos mokslų akademija
 LMAII – Lietuvos mokslų akademijos Istorijos institutas
 LMK – Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje
 MADA – LTSR mokslų akademijos darbai. A serija
 mst. – miestas
 pav. – paveikslas
 r., raj. – rajonas
 rek. pieš. – rekonstrukcijos piešinys
 SLDP – Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I–XVI a.). – V., 1997
 sr. – sritis
 SRP – Scriptores rerum prussicarum
 up. – upė
 VLA – Vidurio Lietuvos archeologija. – V., 1994
 vls. – valsčius
 žemėl. – žemėlapis
 KСИА – Краткие сообщения Института археологии
 МИА – Материалы Института археологии
 МИАЛ – Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. –
     Рига, 1961. – Т. 2
 СА – Советская археология

ASMENVARDŽIU RODYKLĖ

- Adalbertas 328
 Adomas Brēmenietis (Adam von Bremen) 311
 Aleksandras Severas (Alexander Severus) 233
 Aleškovskij M. 399
 Algirdas, Didysis Lietuvos kunigaikštis 197, 364
 Almgrenas O. 203
 Alseikaitė-Gimbutienė M. – žr. Gimbutienė M.
 šv. Anscharijus (Ansgarius) 311, 341, 355
 Antanavičius J. 80, 221, 340
 Anteinas (Anteins) A. 281, 340, 343
 Antoniewiczius (Antoniewicz) J. 224, 335, 342
 Antoninas Pijus (Titus Aurelius Antoninus Pius)
     233
 Arbman H. 341, 342
 Arcichovskis (Arcichovskij) A. 378, 400
 Armanienė D. 341
 Arndt W. 399
 Arne T. J. 324, 343
 Asaris J. 128, 154
 Astrauskas A. 123
 Baleniūnas P. 56, 66, 70, 74
 Balodis F. 128
 Banytė R. 194
 Baranauskas T. 386
 Barceva (Barceva) T. 338
 Bertašius M. 197, 221, 342
 Daiga (Daiga) I. 261, 338, 339
 Dakanis B. 35, 80, 81
 Danilaitė E. – žr. Grigalavičienė E.
 Danilaitė-Grigalavičienė E. – žr. Grigalavičienė E.
 Danilas, Galičo ir Volynės kunigaikštis 248
 Danilčenko V. 337
 Bezzengeris (Bezzenberger) A. 13, 220, 258,
     324, 337, 342
 Bluijienė A. 21, 79, 194, 221
 Boleslovas III, Lenkijos kunigaikštis 248
 Brensztein M. 338
 šv. Brunonas 387
 Būga K. 152, 395
 Buko A. 340
 Butėnienė E. 20, 79, 81
 Butkus D. 81
 Cabalska M. 220
 Calkin V. 337
 Chofertė (Choferte) D. 338
 Cholodinska A. (Cholodinskienė) 80, 400
 Černecovas (Černecov) A. 225, 335
 Černiauskas M. 89, 102
 Černychas J. (E. Černych) 259, 260, 338
 Česnys G. 351, 398

Daugirdas T. 91, 102
 Daugnora L. 337
 Daugudis V. 102, 336, 337, 338, 339, 342, 343, 398
 Daujotas 384
 Dausprungas 384
 Długoszas (Długosz) J. 197, 364
 Dowgird T. – žr. Daugirdas T.
 Dubonis A. 388, 400
 Duksa Z. 275, 329, 330, 331, 332, 339, 342, 343
 Dundulienė P. 247, 335, 337
 Dusburgas – žr. Petras Dusburgietis
 Dziewanowski W. 399
 Einhardas 126
 Engelis K. (C. Engel) 13, 17, 88, 102, 220, 338, 342, 398
 Farrer R. 341
 Faustina (Annia Galeria Faustina) 181
 Fiodorovas (Fiodorov) G. 317, 342
 Gabriūnaitė K. 56, 81
 Gaerte W. 13, 16, 17, 102, 203, 206, 221, 398
 Gerulis (Gerullis) J. 152
 Gimbutienė M. 14, 17, 60, 81, 341
 Girininkas A. 79, 102
 Golubeva (Golubeva) A. 339
 Graudonis J. 398
 Greimas A. J. 180, 220, 398, 401
 Grewingkas (Grewingk) C. 72, 258, 337
 Grigalavičienė E. 71, 81, 82, 86, 102, 103, 111, 112, 123, 221, 345, 398
 Gringmuth-Dullmer E. 335
 Gudavičius E. 10, 125, 154, 290, 340, 365, 381, 387, 399, 400
 Gurevič (Gurevič) F. 335, 342
 Henrikas Latvis (Heinricus de Lettis) 248, 342, 364, 368, 381, 385, 391, 392, 399, 400, 401

Hensel W. 341
 Hermanas Vartbergė (Hermann de Wartberge) 197, 342, 364, 399, 400, 401
 Hołubowicz W. 340
 Hübener W. 341
 Jablonskis I. 78, 82, 102
 Jahnkunas (Jahnkun) A. 203
 Janinas (Janin) V. 325, 343
 Jankauskas K. 81, 82, 208, 221, 337, 338, 339
 Jarocki S. 401
 Jaroslavas, Kijevo didysis kunigaikštis 389
 Jasas R. 399
 Jentschas (Jentsch) A. 324
 Jodelė P. 339
 Jordanas (Jordanis || Jordanes) 121, 123, 205, 308
 Jovaiša E. 154, 155, 220, 221
 Jurginiš J. 101, 247, 254, 337, 400
 Kadlubekas Vincentas (Wincenty Kadłubek) 248
 Kamińska J. 340
 Kamińskis (Kamiński) A. 151, 155
 Kanarskas J. 81
 Karaliūnas S. 388, 400
 Karazija P. 331, 332, 343
 Karolingai 246, 341
 Karolis Didysis 16, 126, 128, 327
 Kasiodoras (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus) 121, 202, 205, 308, 341
 Kaszyrskis (Kaszyrski) W. 241
 Kazakevičius V. 79, 118, 145, 155, 162, 220, 351, 398, 399
 Kazimieras, Lenkijos kunigaikštis 248
 Kemke H. 13
 Kęstutis, Didysis Lietuvos kunigaikštis 197, 364
 Kiersnowskis (Kiersnowski) R. 324, 342, 343
 Kirjanovas (Kirjanov) A. 225, 226, 247, 335, 337
 Kirpičnikovas (Kirpičnikov) A. 378, 400
 Kiulo E. 341

Kivikoski E. 376, 340, 341, 399, 400
 Kolčinas (Kolčin) B. 277, 339, 340
 Korne K. 341
 Korzuchina (Korzuchina) G. 268, 339
 Kostrzewskis (Kostrzewski) J. 339
 Krukowskis (Krukowski) S. 153, 155
 Krzywickis (Krzywicki) L. 240, 241, 336
 Kulakovas (Kulakov) V. 17
 Kulikauskas P. 7, 17, 95, 102, 123, 152, 155, 220, 259, 277, 279, 336, 337, 339, 340, 341, 398, 399, 400
 Kulikauskienė R. – žr. Volkaitė-Kulikauskienė R.
 Kuncienė O. 19, 23, 72, 79, 155, 221, 284, 340, 342, 343
 Kuza A. 342
 Kuzavinis K. 387, 400
 Kviatkovskaja A. 151, 152, 155
 La Baume'as (La Baume) W. 13, 17, 220, 228, 338, 398
 Lakedonskis (Lakedonskij) A. 338
 Laško (Laško) N. 338
 Laško (Laško) S. 338
 Lavrentijus 389
 Leciejewicz L. 342
 Levašiova (Levaševa) V. 226, 228, 237, 335, 336
 Ligis (Ligi) H. 227, 247, 335, 337, 342, 384, 399, 400
 Łowmiański (Łowmiański) H. 151, 155, 247, 336, 337, 381, 382, 383, 386, 396, 400, 401
 Luchtanas A. 79, 102, 103, 339, 340, 399
 Maksimilianas I (Maximilian I) 233
 Mannhardt W. 221, 399
 Markas Trajanas (Marcus Ulpius Traianus) 181
 Markelevičius J. 155
 Martynas Galas 248
 Matlakówna M. 243, 336, 337
 Matulionis E. 208, 221, 338
 Melnikova (Melnikova) E. A. 155
 Merkevičius A. 74, 79, 80, 82, 91, 102, 169, 220, 259, 260, 337, 338
 Merovingai, Frankų valstybės karalių dinastija 13, 225, 309, 341
 Michelbertas M. 80, 92, 93, 102, 123, 220, 341, 343
 Mickevičius A. 385, 400
 Minasjanas (Minasjan) R. 234, 336
 Mindaugas, Lietuvos karalius 365, 384, 386, 392, 399, 400, 401
 Miroliubovas (Miroliubov) M. 227, 335
 Mitrofanovas (Mitrofanov) A. 102, 111, 112, 123, 267, 336, 339
 Molvygin A. 343
 Mongaitas (Mongait) A. 285, 325, 340, 343
 Montelijus (Montelius) G. O. 13, 17, 168
 Moora H. 15, 17, 146, 220, 227, 247, 307, 319, 322, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 384, 399, 400, 401
 Mstislavas, Rusios kunigaikštis 389
 Mugurevičius (Mugurevič) E. 128, 317, 338, 342, 343, 401
 Mulevičienė I. 288, 340
 Nadolskis (Nadolskij) A. 378, 399, 400
 Nagevičius V. 70, 71, 72, 73, 78, 81, 82, 155, 184, 220, 221, 258, 268, 337, 339
 Nahlikas (Nahlik) A. 298, 340
 Nakaitė L. – žr. Vaitkuskienė L.
 Nalepa J. 155
 Navickaitė-Kuncienė O. – žr. Kuncienė O.
 Navickaitė O. – žr. Kuncienė O.
 Navickas K. 341
 Nermann B. 398
 Nesselmannas (Nesselmann) G. H. F. 102
 Nikolajevas (Nikolaev) G. 338
 Okulicz J. 221
 Otrębskis (Otrębski) J. 152
 Paaveris (Paaver) K. 337
 Pašuta (Pašuto) V. 343, 399
 Patkauskas S. 56, 81, 110, 220
 Pelser F. E. 220

Petersenas (Petersen) J. 372, 375, 399
 Petras Dusburgietis 125, 248, 254, 379, 400
 Petras Mušatas 334
 Petrulienė A. 80
 Podwińska Z. 237, 336, 337
 Pokrovskij F. 342
 Potinas (Potin) V. 339
 Ptoleméjas (Ptolemaios) Klaudijas 105, 125
 Puzinas J. 14, 17, 56, 102, 155, 220, 221, 336, 341, 399
 Radzvilovaitė E. 399, 400
 Ravdonikas V. 335
 Regelis K. 336
 Reimo H. 341
 Rybakovas (Rybakov) B. 277, 286, 339, 340, 342, 378, 400
 Rickevičiūtė K. 28, 56, 80, 81
 Rimantienė R. 221
 Rimbertas 16, 126, 274, 310, 355
 Ryndina (Ryndina) N. 338
 Sachssendahlis (Sachssendahl) J. 324, 343
 Sadauskaitė-Mulevičienė I. – žr. Mulevičienė I.
 Salmo H. 338
 Sedovas (Sedov) V. 87, 103, 113, 123, 152, 155, 395, 396, 401
 Seibutis A. 388, 400
 Selirand J. 343
 Senvaitienė J. 299
 Skardžius P. 337
 Skerstonaitė L. 365, 380
 Slaskij K. 341, 342
 Stankiewicz Jadwiga 285, 340
 Stankus J. 82, 91, 102, 237, 239, 277, 278, 279, 280, 336, 339, 340
 Statkevičius V. 51, 136
 Stenbergeris (Stenberger) M. 268, 339, 342, 343
 Striaukaitė A. 29, 80
 Summatavet E. 341
 Szukiewiczius (Szukiewicz) W. 258, 284, 337, 340

Ščesnulevičius K. 339
 Šešelgis K. 349, 350, 352, 398
 Šimėnas V. 36, 71, 80, 82, 103, 122, 123, 130, 154, 155, 196, 221, 308, 309, 338, 341
 Šimkūnaitė E. 242, 243, 335, 336
 Šnorė (Šnore) E. 286, 338, 339, 340
 Šurmas (Šturm) E. 128
 Švabė A. 128
 Tabaczyński (Tabaczyński) S. 331, 343
 Tacitas Kornelijus (Publius Cornelius Tacitus) 105, 202, 306
 Tarasenka P. 81, 241, 336
 Tarvydas B. 36, 39, 80
 Tautavičienė B. 46, 80, 221
 Tautavičius A. 16, 17, 55, 80, 81, 152, 155, 220, 337
 Teodorikas Didysis (Theodoricus) 205, 308, 341
 Tischleris (Tischler) O. 13
 Toporovas (Toporov) V. 102, 152, 396, 397
 Trajanas Markas (Marcus Ulpius Traianus) 181
 Trubačiovas (Trubačev) O. 84, 102
 Urbanavičienė S. 79, 155, 341, 400
 Urbanavičius V. 46, 79, 80, 155, 197, 341, 343, 400
 Urtans V. 343, 400
 Vaitkuskienė L. 48, 49, 67, 80, 81, 110, 122, 123, 136, 155, 163, 164, 195, 220, 221, 273, 274, 304, 335, 338, 339, 340, 341, 375, 399
 Valatka V. 51, 53, 67, 68, 80, 81, 102, 221
 Valatkienė L. 67, 81
 Valkūnas L. 400
 Vanagas A. 84, 101, 102, 152, 155
 Varnas A. 31, 32, 62, 64, 80, 81, 220, 221, 303, 341
 Vaškevičiūtė I. 35, 36, 42, 79, 80, 336
 Vedrickienė L. 299
 Vygandas Marburgietis 197, 364, 399
 Vilikaila 384
 Vilinbachovas (Vilinbachov) V. 316, 342
 Vitkūnas J. 399
 Volkaitė-Kulikauskienė R. 10, 17, 72, 79, 80, 81, 82, 98, 101, 102, 123, 154, 155, 220, 221, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 364, 398, 399, 400, 401
 Voroninas (Voronin) N. 335, 337
 Wartbergė (Wartberge) H. – žr. Hermanas Vartbergė
 Wulfstanas (Wulfstan) 126, 161, 356
 Zabiela G. 7, 26, 220, 288, 291, 337, 340, 345, 356, 381, 398, 399, 400
 Zagorulskij E. 342
 Zariņa A. 297, 340
 Zemzaris J. 325, 343
 Zinkevičius Z. 10, 84, 139, 155, 387, 388, 391, 394, 400, 401
 Zverugo J. 336
 Žiogas J. 79, 146, 155
 Žiugžda J. 152
 Živinbudas 384
 Žulkus V. 82, 84, 342, 384, 385, 400

GEOGRAFINIU PAVADINIMU RODYKLĘ

- Abava, up. (Latvija) 128
Adakavas (Tauragės r.) 93
Afrika 166, 328
Aisviekištė, up. (Latvija) 146
Akmena, up. 77, 78
Akmenės r. 35, 80, 140, 143, 400
Akmeniai (Kelmės r.) 92
Alinka–Raistinė (Trakų r.) 21–23, 79, 193, 221
Alytaus r. 26, 97, 152, 334
Alytus 152, 154, 335
Alovė (Alytaus r.) 334, 335
Alsiai (Akmenės r.) 254
Alūksnė (Latvija) 317
Amerika 166
Anatolija 168
Ančiškis (Kėdainių r.) 115
Anduliai (Klaipėdos r.) 58, 126, 178, 258, 319
Anglija 275
Anykščių r. 25, 79, 145, 291, 391
Ankštakiai (Kretingos r.) 108
Antininkai (Šilalės r.) 116
Apuolė (Skuodo r.) 16, 126, 241, 257, 284, 310, 354, 355, 357, 358
Artimieji Rytai 276, 322
Asotė (Latvija) 257, 265, 277, 278, 286, 317, 338–
340
Ašmena 148, 395, 401
Augžemė (Latvija) 317
Aukšadvaris (Trakų r.) 98, 111, 233, 249, 255, 260, 265–268, 278, 338, 347, 358, 371, 398
Aukštakiemis (Klaipėdos r.) 188
Aukštieji Rusokai (Vilniaus r.) 21, 22, 193
Aukštieji Šančiai (Kauno mst. dalis) 362
Aukštinė Padnieprė 99
Aukuro kalnas (Kernavė) 111, 361
Azija 166, 328
Babilonas 166
Bačkininkeliai (Prienu r.) 152
Baičiai (Klaipėdos r.) 194
Baltarusija 26, 98, 102, 111, 123, 151, 155, 170, 231, 234, 235, 239, 257, 258, 267, 291, 336, 337, 396, 398
Baltarusijos Panemunė 396
Baltijos jūra 15, 16, 88, 169, 204, 205, 210, 275, 305–307, 309–312, 316–318, 321, 322, 327, 342, 353, 373
Baltijos pajūris 210, 310
Bandužiai (Klaipėdos r.) 56, 93, 204, 209, 238, 263
Barinė (Panevėžio r.) 28, 31, 80, 189
Barvai (Šilutės r.) 258
Barzūnai (Šilutės r.) 93
Berezina, up. (Baltarusija) 151, 321, 396

Berlynas (Berlin) 335, 339, 341
 Bevandeniškės (Trakų r.) 283, 284
 Bialistokas (Bialystok) (Lenkija) 155, 335
 Bikavėnai (Šilutės r.) 48, 136, 138, 139, 173, 195, 196, 294, 296, 304
 Birka (Švedija) 311
 Biržai 39, 260, 323
 Biržų r. 145
 Bratislava (Slovakija) 341
 Brémenas (Vokietija) 126, 274, 310
 Breslauja (Baltarusija) 381, 396
 Brestas (Baltarusija) 395
 Britų salos 373
 Brodeliškės (Vilniaus r.) 239, 244, 249, 256, 337
 Brukis, up. 354
 Bubiai (Šiaulių r.) 44, 241, 371, 379
 Bugas, up. 395
 Bulgarija 295
 Burbiškiai (Šilalės r.) 110, 116
 Ceilonas 328
 Ceklis (Keklys) 383
 Centrinė Lietuva 27, 31, 42, 115, 122, 123, 132, 136, 142, 148, 149, 163, 189, 210, 232, 233, 235, 238, 351, 383, 391
 Centrinė Žemaitija 44, 48, 52–55
 Čekija 203
 Černiachovas (Ukraina) 174, 225
 Černigovas (Ukraina) 313, 316, 378, 400
 Čiobiškis (Širvintų r.) 79, 283, 321
 Damaskas 64, 281, 323, 368, 374
 Danė, up. 319
 Danija 308, 324
 Dapšiai (Mažeikių r.) 99
 Darbutai (Raseinių r.) 291
 Dargaliai (Šilalės r.) 110

Daubarai (Mažeikių r.) 99, 265, 278, 338, 339
 Dauglaukis (Tauragės r.) 93, 130, 132, 134, 154, 155, 182, 220, 221
 Daugmalė (Latvija) 377
 Dauguva, up. 87, 99–101, 145, 146, 171, 235, 257, 295, 315–318, 321, 369, 391, 392, 396
 Daujočiai (Joniškio r.) 35
 Deimena, up. 107
 Delnica (Lazdijų r.) 153
 Deltuva 382, 383, 396
 Desna, up. 101, 174
 Didysis piliakalnis (Utenos r.) 346
 Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė 320
 Didžioji Tverės kunigaikštystė 317
 Didžiuliai (Šalčininkų r.) 193, 236
 Dignajas (Latvija) 317
 Dimitravas (Kretingos r.) 258
 Diržiai (Pakruojo r.) 140
 Dniepras, up. 83–85, 87, 100, 101, 120, 121, 151, 173, 316–318, 396
 Dokšicai (Baltarusija) 396
 Dorpatas (Estija) 337, 343
 Dovainonys (Kaišiadorių r.) 21, 193
 Drageliškės (Zarasų r.) 332, 333
 Drisa, up. (Latvija) 396
 Drogičinas (Baltarusija) 395
 Dubičiai (Varėnos r.) 97
 Dubysa, up. 42, 44, 89, 94, 105, 109, 110, 114–117, 121, 122, 135, 136, 145, 321, 383, 391–393
 Dūkštas (Ignalinos r.) 368
 Dunojus, up. 169
 Dupultis, up. 78
 Duvzarė (Latvija) 383
 Džiaugėnai (Šilalės r.) 110
 Egėjo pasaulis [Egėjo jūros baseinas] 276
 Egiptas 261, 276
 Ėgliškiai (Kretingos r.) 86, 88, 94, 102, 168, 200, 221

Eiguliai (Kauno mst. dalis) 114, 148, 172, 202, 362
 Eketė (Klaipėdos r.) 358
 Elbė, up. 275
 Elektrėnų ež. 21
 Estija 97, 247, 268, 316, 329, 331, 342, 343, 399
 Europa 13, 15–17, 84, 105, 106, 120, 166, 168, 169, 173, 174, 195, 199, 227, 229, 237, 246, 275, 276, 298, 310, 328, 369, 373, 375, 378, 379
 Ežerynas (Alytaus r.) 97
 Frankfurtas (Frankfurt) (Vokietija) 399
 Frankų imperija 16, 312, 376
 Gabrieliškės (Raseinių r.) 240, 242
 Gaidė (Ignalinos r.) 79, 155
 Galminiai (Zarasų r.) 24, 31, 79, 391
 Gardinas (Baltarusija) 225, 226, 231, 244, 247, 253, 318, 321, 335, 337, 396
 Gdanskas (Gdańsk) (Lenkija) 221, 298, 311, 340
 Gėliogaliai (Molėtų r.) 313, 314
 Genčai (Kretingos r.) 56, 74, 82, 211, 212, 214–216
 Genčai I 76–78, 82, 272, 319
 Genčai II 77, 82, 319
 Gibaičiai (Šiaulių r.) 164, 299
 Gilvyčiai (Šiaulių r.) 93
 Gimbalė (Radviliškio r.) 116
 Gintališkė (Plungės r.) 56, 66–70, 81, 126, 129, 172, 173, 184, 255, 297, 323, 340, 373
 Girkaliai (Klaipėdos r.) 126, 172, 304, 314, 319
 Girkalnis (Raseinių r.) 240
 Gnezdovas (Rusija) 378
 Godeliai (Plungės r.) 56, 66, 67, 81
 Goslaras (Vokietija) 275
 Gotlando sala (Švedija) 106, 260, 308, 311, 327, 328, 342, 343, 384, 385
 Gračiovka (Rusija, Kaliningrado sr.) 225
 Graužiai (Kėdainių r.) 27, 31, 187, 189–191, 253, 274, 300, 302, 304, 320, 323, 325, 330, 343, 363, 375
 Griežė (Mažeikių r.) 56, 62, 64, 65, 81, 184, 194, 220, 221
 Grigiškės (Trakų r.) 19, 284, 340
 Grinaičiai–Sudargas (Šakių r.) 283
 Griniūnai (Panevėžio r.) 232–234
 Gryva, up. 151
 Gudai (Akmenės r.) 35, 42, 44, 47, 80, 140, 143, 144, 163, 173, 215, 269, 322, 377, 393, 400
 Gubės (Šilalės r.) 110
 Guogai (Kauno r.) 154
 Hanoveris (Hannover) (Vokietija) 399
 Harcas (Vokietija) 275
 Helsingforsas (Suomija) 338
 Helsinki 168, 399, 400
 el Hibba 165
 Ignalinos r. 24, 26, 31, 97, 146, 381, 391
 Ilija, up. 151
 Imbarė (Kretingos r.) 99, 241, 253, 336, 358
 Indija 166, 316, 328
 Indijos vandenynas 316
 Ipiltis (Kretingos r.) 355, 358, 359
 Ispanija 168
 Italija 205, 276
 Itilas 314
 Jagminiškė (Kelmės r.) 269
 Jakštaičiai (Šiaulių r.) 35, 44, 46, 47, 80, 140, 143, 173, 296, 322, 329, 343, 393
 Jara, up. 25
 Jauneikiai (Joniškio r.) 35, 39–41, 80, 140, 142, 160, 163, 230, 235, 236, 336
 Jaunodava (Šilalės r.) 110
 Jazdai (Kretingos r.) 56, 60, 126, 178
 Jekabpilis (Latvija) 391
 Jersika (Latvija) 317
 Jiesia, up. 111, 154

Jieznas 348
 Jiezno r. 348, 398
 Jonavos r. 387
 Jonelaičiai (Šiaulių r.) 93
 Joniškio r. 35, 80, 140, 230, 313, 336
 Joniškio vls. 80
 Joniškis 35
 Juchnovas (Ukraina) 87, 100, 101
 Juodoji jūra 106, 307
 Juodonys (Rokiškio r.) 224, 335
 Jūra, up. 89, 94, 116, 122, 135, 163, 392, 393
 Jurbarkas 189
 Jurbarko r. 27, 31, 97, 114
 Jurgaičiai (Šilutės r.) 132, 188, 220, 279, 337
 Kairėnai (Vilniaus r.) 296
 Kairėnėliai (Radviliškio r.) 116, 172, 202
 Kaišiadorių r. 21, 26, 288, 348
 Kalavijuočių ordinas 254, 319
 Kaliningrado sr. (Rusija) 132, 225, 260
 Kalniškiai (Raseinių r.) 148, 155
 Kaluga (Rusija) 85
 Kapadakija 168
 Kapinės (Joniškio r.) 39
 Kapitoniskės (Kaišiadorių r.) 21, 193, 253, 337
 Karaliaučiaus kraštas 97, 260, 308
 Karaliaučius 168
 Karpovičiai (Baltarusija) 248
 Karšuva 383
 Kaštaunaliai (Šilalės r.) 116, 220
 Kašučiai (Kretingos r.) 93, 238
 Katovicai (Katowice) (Lenkija) 340
 Kaukai (Alytaus r.) 152, 239, 241, 250, 256, 291, 299, 358, 360, 370, 372, 379
 Kaukazas 169, 316
 Kaunas 17, 27, 28, 39, 56, 60, 65, 66, 70, 74, 114, 115, 148, 150, 172, 192, 201, 253, 260, 320, 321, 324, 334–336, 362, 365, 383, 385
 Kauno aps. 163

Kauno gub. 342
 Kauno r. 31, 80, 97, 154, 189, 362
 Kėdainių r. 27, 28, 31, 32, 115, 189
 Kegai (Telšių r.) 93
 Kejėnai (Raseinių r.) 27, 31, 188
 Keklys 139
 Kelmės r. 48, 53, 81, 92–94, 116, 195, 208, 260, 269, 379
 Kelnalauskis (Kretingos r.) 81
 Kernavė (Širvintų r.) 21, 24, 79, 89, 96, 101–103, 111, 193, 287, 299, 313, 321, 332–334, 358, 360, 361, 382, 385, 387, 399
 Kiauleikiai (Kretingos r.) 56, 58, 70, 71, 73, 81, 82, 126, 255, 296, 298, 304
 Kiaunoriai (Kelmės r.) 93
 Kybartiškė (Šiaulių r.) 91, 93
 Kijevas (Ukraina) 16, 85, 295, 300, 312, 313, 316, 317, 327, 332–335, 339, 389
 Kijevo Rusia 16, 313, 316
 Klaipėda 82, 211, 324, 342
 Klaipėdos r. 56, 58, 88, 126, 128, 132, 134, 167, 168, 181, 188, 194, 211, 258, 358, 394
 Klaishi (Skuodo r.) 56, 65, 81
 Klangiai (Jurbarko r.) 97
 Knituva 383
 Koknesė (Kuoknesė) (Latvija) 317, 369
 Kolobžegas (Kołobrzeg) (Lenkija) 311
 Königsberg (Pr.) (Karaliaučius) 102, 220, 221, 335, 337, 338, 342, 398
 Krakių-Dotnuvos žemė 383
 Kramava (Karaliaučiaus kraštas) 225
 Kreivėnai (Tauragės r.) 130, 154
 Krekenava (Panevėžio r.) 28
 Kretinga 56, 57, 65, 72, 74, 78, 82, 313, 324, 334
 Kretingos r. 56, 58, 74, 78, 81, 86, 88, 99, 102, 108, 126, 181, 211, 220, 221, 238, 258, 338, 394, 400
 Kretuonyis (Švenčionių r.) 19, 20, 79
 Kriemala (Kauno r.) 93, 189, 300, 302
 Kryžiuočių ordinas 13, 151, 320

Krokova (Kraków) (Lenkija) 221, 336, 338
 Krūminiai (Varėnos r.) 162
 Kruonė, up. 348
 Kukenoys – žr. Koknesė
 Kukiai (Mažeikių r.) 93
 Kulautuva (Kauno r.) 93
 Kumelionys (Marijampolės r.) 152, 241, 371
 Kunigiškės (Trakų r.) 21, 193
 Kunigiškiai (Vilkaviškio r.) 152, 250, 352, 353
 Kupiškis 25
 Kurmaičiai (Kretingos r.) 86, 88, 89, 91, 93, 94, 99, 100, 102, 107, 108, 159, 168, 170, 171, 181–183, 188, 220, 296, 340, 400
 Kurskas (Rusija) 85
 Kuršas 319, 343, 372
 Kuršiai (Kelmės r.) 93, 269
 Kveciai (Kretingos r.) 86, 88, 100, 168
 Kvėdarna (Šilalės r.) 92
 Kvedlinburgas (Vokietija) 17, 387
 Ladoga (Rusija) 285
 Laiviai (Kretingos r.) 58, 64, 76, 126, 178, 179, 184, 194, 239, 255, 281, 283, 298, 304, 319, 322, 326, 343, 373, 374
 Lakadyvų salos 328
 Lamata 383
 Lapušiškė (Ignalinos r.) 24, 31, 146, 391
 Latgalė 25
 Latvija 15, 62, 97, 99, 100, 123, 128, 140, 141, 145, 149, 155, 179, 220, 225, 226, 234, 235, 257, 260, 265, 268, 270, 277, 281, 286, 291, 295, 297, 315, 316, 328, 329, 331, 335–341, 343, 372, 373, 376, 377, 394, 400, 401
 Laukiai (Švenčionių r.) 24, 79
 Laumėnai (Šilalės r.) 97
 Lazdijų r. 89, 95, 152, 153
 Lazdininkai (Kretingos r.) 56–61, 73, 74, 77, 81, 126, 172, 178, 184, 185, 188, 211, 213, 220, 271, 273, 296, 299, 304, 305, 322
 Lileikėnai (Šilalės r.) 110
 Linksmučiai (Pakruojo r.) 38, 140, 281
 Linkūnai (Rževskojė, Kaliningrado sr.) 132, 134

- Liškiava (Lazdijų r.) 153
 Liubečas (Ukraina) 318
 Livonija 342, 381, 385, 391, 392, 399–401
 Livonijos ordinatas – žr. Kalavijuocių ordinatas
 Lodzė (Łódź) (Lenkija) 155, 340, 399, 400
 Logoiskas (Baltarusija) 396
 Luara, up. (Prancūzija) 246
 Lumpénai (Šilutės r.) 130
 Luoba, up. 354
 Lvovas (Lwów) (Lenkija) 337
- Maironiai (Kelmės r.) 93
 Maišiagala (Vilniaus r.) 225–228, 230, 231, 237–240, 242–244, 248, 250, 252, 253, 255, 288–291, 299, 321, 336, 382
 Maldyvų salos 316, 328
 Marijampolės r. 31, 34, 152, 153, 189
 Marvelė (Kauno mst. dalis) 31, 114, 115, 123, 148, 172, 187, 197, 204, 221, 253, 264, 274, 300, 309, 320, 337, 342, 362, 363
 Maskovičiai (Baltarusija) 257
 Maskva 17, 81, 85, 155, 221, 300, 335–340, 342, 343, 396, 397, 399–401
 Maudžiorai (Kelmės r.) 48, 53, 80, 81, 116, 159, 195, 209, 221
 Mažasis piliakalnis (Utenos r.) 346
 Mažeikiai 42, 62
 Mažeikių r. 56, 62, 99, 128, 220, 338, 339
 Mažoji Azija 166, 168, 169, 276
 Mažoji Lietuva 341
 Mažulonys (Ignalinos r.) 239, 241, 266, 284, 313, 317, 336, 338
 Medininkų žemė 383
 Medžionys (Prienų r.) 296, 298, 340
 Mégava 383
 Memelburgas (Klaipėda) 319
 Merkys, up. 148
 Mesopotamija 166
- Meškiai (Šiaulių r.) 35, 44, 46, 47, 80, 140, 143, 173, 296, 393, 322, 329
 Meškuičių vls. 299
 Méžionys (Švenčionių r.) 296
 Mežuotnė (Mežotne) (Latvija) 377
 Miežaičiai (Kelmės r.) 260, 261
 Migony (Kaišiadorių r.) 348, 350, 398
 Mikytai (Šakių r.) 31, 189
 Milogradas (Baltarusija) 87, 100
 Mindaugo sostas (Kernavė) 360, 361, 399
 Minija, up. 89, 91, 94, 135
 Minskas 102, 113, 123, 317, 321, 336, 339, 342, 395, 396
 Mišeikiai (Klaipėdos r.) 168, 170
 Miškiniai (Anykščių r.) 25, 79, 145, 391
 Mitkiškės (Trakų r.) 333
 Mockaičiai (Klaipėdos r.) 132
 Mogiliovas (Baltarusija) 317
 Moldavija 334
 Molėtų r. 233, 313
 Moravija 203
 Mosėdis (Skuodo r.) 88
 Moškėnai (Rokiškio r.) 232
 Muchavecas, up. (Baltarusija) 151
 Muoriškiai (Biržų r.) 145
 Muromas (Rusija) 313
 Mūša, up. 38, 109, 136, 140–142, 392
 Nadruva 383
 Nalšia 26, 381–383, 400
 Napoleono kalnas (Kauno r.) 362
 Naravai (Trakų r.) 19, 20, 79, 167, 284, 340
 Narevas, up. 151
 Narevka, up. 151
 Narkūnai (Utenos r.) 97, 98, 111, 112, 123, 232, 266–268, 288–291, 299, 313, 345–347, 358, 359, 371, 398, 399
 Nartaučiai (Joniškio r.) 313, 317
 Narutis, ež. 148, 151
 Narva 102
- Naugardukas 247, 317, 321, 396
 Naukaimis (Raseinių r.) 240
 Nausodis (Plungės r.) 304
 Nemenčinė (Vilniaus r.) 111, 233, 239, 241, 244, 245, 249, 256, 257, 278, 279, 284, 291, 299, 301, 321, 336, 337, 339, 358, 359, 371, 372, 382
 Nemenčinėlė, up. 358
 Nemunas, up. 32, 95, 99, 114, 115, 117, 126, 130, 131, 134, 136, 148, 151, 152, 154, 192, 196, 204, 210, 221, 255, 307, 309, 318–321, 323, 324, 334, 341, 352, 353, 362, 394–396
 Nemuno vidurupis 26, 114, 148, 309, 335, 382, 387, 389
 Nendriniai (Marijampolės r.) 31, 34, 80, 189, 253, 302, 320, 363
 Neries žemė 382
 Neris, up. 22, 96, 99, 111, 113, 114, 117, 150–152, 307, 320, 321, 323, 324, 335, 360, 362, 382, 387, 389
 Nevėžis, up. 105, 109, 114, 115, 141, 321, 382, 383
 Nevieriškės (Švenčionių r.) 97, 111, 232, 345, 398
 Nida (Neringos mst. dalis) 97
 Nikėlai (Šilutės r.) 132, 188
 Nipūras (Nuffaras) (Irakas) 165
 Niujorkas (New York) (JAV) 341
 Noliškiai (Šiaulių r.) 89, 90, 93, 102
 Norikumas 203
 Normandija 373
 Noruišiai (Kelmės r.) 208, 209, 262, 269
 Notanga 107, 308
 Novgorodas (Rusija) 120, 313, 316, 317, 327, 331–334, 337, 342, 343
- Obelia, up. 31
 Obeliai (Ukmergės r.) 29–31, 80, 115, 148, 155, 172, 189, 299, 341, 379
 Obelytė (Alytaus r.) 152, 291, 358, 360, 371, 372
 Obelių ež. 29
- Oderis, up. 311, 312
 Oka, up. (Rusija) 87, 101
 Opolė (Lenkija) 298, 340
 Oriolas (Rusija) 85
 Orlovičiai (Baltarusija) 396
 Orša (Baltarusija) 317
 Osova (Lenkija, Suvalkų aps.) 209
 Osveisų ež. 396
 Ovrūčas (Ukraina) 295
- Paalksniai (Kelmės r.) 93
 Pabaltijys 13–15, 202, 275, 286, 295, 307, 311, 316, 322, 324, 327, 329, 335, 337–339, 341, 342, 399
 Pabarė (Šalčininkų r.) 229
 Padnieprė 102, 103, 123, 166, 173, 174, 227, 316
 Padunojė 166, 169, 203, 265
 Padvariai (Kretingos r.) 88, 93, 102
 Padvynys 103, 123
 Paežeris – žr. Požerė
 Pagrybis (Šilalės r.) 110, 163, 164, 220
 Pailgotis (Šilalės r.) 110
 Payžnis (Šilalės r.) 110
 Pajauta, up. 96
 Pajevonys (Vilkaviškio r.) 152, 250, 352, 353
 Pajiesys (Kauno r.) 362
 Pajuostis (Panevėžio r.) 32, 80
 Pajūralis (Šilalės r.) 93, 110
 Pakalniai (Utenos r.) 346
 Pakalniškiai (Šakių r.) 28, 31, 33, 34, 80, 110, 148, 189, 190, 192, 253, 298, 300, 301, 363, 377, 379
 Pakapiai (Kauno r.) 31, 189, 190, 253, 274, 300, 320, 363
 Paklibakiai (Kelmės r.) 116
 Pakruojo r. 35, 36, 38, 80, 110, 140, 270
 Palanga 56, 58, 59, 70–73, 82, 96, 108, 126, 172, 178, 185, 205, 216, 229, 238, 239, 255, 258, 287, 296, 297, 299, 304, 305, 314, 318, 319, 322, 323, 326, 342, 343, 373, 375

Palėvenė (Kupiškio r.) 146
 Paluknys (Raseinių r.) 296
 Palumpiai (Šilutės r.) 93, 130
 Pamarys 311, 312
 Pamiškiai (Pasvalio r.) 38, 80, 140
 Pamusiai (Varėnos r.) 19, 258, 283, 338, 376
 Pamūšis (Pakruojo r.) 270
 Panemunė 247, 336
 Panevėžio r. 28, 31, 32, 80, 117, 188, 233
 Panevėžys 142
 Panonija 203
 Papilė (Akmenės r.) 140, 281
 Papiliai (Klaipėdos r.) 93
 Papiškės (Varėnos r.) 155
 Paplienija (Telšių r.) 233
 Paprūdžiai (Raseinių r.) 55
 Paragaudis (Šilalės r.) 51–53, 81, 92, 93, 102, 195, 298, 341
 Pareinė 270, 312, 376
 Pastovys (Baltarusija) 381
 Pasvalio r. 38, 80, 140
 Pasvalys 39, 146
 Pašétė (Kėdainių r.) 115
 Pašiliai (Panevėžio r.) 32
 Paštuva (Kauno r.) 93
 Pašušvys (Kėdainių r.) 115, 117, 118, 233, 235, 309, 352
 Paukščių kalnas (Jiezno r.) 348
 Paulaičiai (Šilutės r.) 132, 188
 Paulianka 93
 Pauralė 169
 Paveisininkai (Lazdijų r.) 89, 95, 152, 170
 Pavékiai (Šiaulių r.) 91
 Pavilkijys (Šakių r.) 31, 32, 80, 148, 189
 Pavirvytė (Akmenės r.) 35, 42, 44, 47, 80, 140, 143, 144, 163, 173, 215, 269, 322, 377, 393, 400
 Pavyslis 269
 Pavolgis 169, 316

Pažarstis (Prienų r.) 93
 Perejaslavlis (Ukraina) 313
 Perkūniškė (Kelmės r.) 92, 93
 Pernarava (Kėdainių r.) 32, 80
 Persija 316
 Peršoja (Baltarusija) 396
 Petrešiūnai (Rokiškio r.) 97, 279
 Pietryčių Lietuva 387
 Pietų Europa 243
 Pietų Latvija 109, 123, 126, 145
 Pietų Užnemunė 111
 Pietų Vokietija 269
 Piliakalniai (Vilkaviškio r.) 284
 Pilies kalnas (Kernavė) 313, 332, 360, 361, 399
 Piliuona (Kauno r.) 154
 Pilsatė (Pilsotas) (Latvija) 383
 Pirčiupiai (Varėnos r.) 275, 329
 Plateliai (Plungės r.) 67
 Platovas (Baltarusija) 396
 Plauciškiai (Pakruojo r.) 110
 Plėvenė 391
 Plinkaigalis (Kėdainių r.) 115–119, 148, 162, 164, 172, 202, 220, 233–236, 264, 272, 300, 309, 338, 351, 352, 398
 Plungės r. 56, 66, 81, 91, 102, 128, 304, 394
 Pociai (Šilutės r.) 132
 Počkaluvka (Poškalaukis) 369, 370
 Polockas (Baltarusija) 16, 313, 317, 318
 Pomezanija 328, 343
 Portugalija 168
 Poznanė (Poznań) (Lenkija) 339, 342
 Požerė (Šilalės r.) 48, 138, 163, 173, 195
 Prague – žr. Praha
 Praha 17, 334
 Prancūzija 270, 292, 340
 Pribitka (Plungės r.) 91, 93, 102
 Prieglius, up. (Karaliaučiaus kraštas) 107, 123
 Prienų r. 152, 274, 296, 340

Pripetė, up. 85, 106, 174
 Pryšmančiai (Kretingos r.) 76, 108, 126, 183–185, 205, 214–217, 239, 258, 304, 319
 Pryšmančiai I 56, 72, 78, 82, 211–213, 217, 218, 220, 221, 338
 Prūsai – žr. Prūsus žemė
 Prūsija 144, 203, 220, 312, 338, 342, 398, 399, 400
 Prūsus žemė 17, 328, 379
 Pskovas (Rusija) 85, 120, 316, 317
 Punia (Alytaus r.) 256, 358, 359
 Pūsdvaris (Kelmės r.) 93
 Radaškonys (Baltarusija) 396
 Radikiai (Kauno r.) 362
 Radviliškio r. 116, 136, 235
 Raginėnai (Radviliškio r.) 235
 Ramelsbergas (Vokietija) 275
 Raseinių r. 27, 31, 55, 93, 148, 155, 188, 240, 291, 296
 Raudondvaris (Vilniaus r.) 334
 Raudonėnai (Jurbarko r.) 114
 Redinas 379
 Reinas, up. 84, 246
 Reketė (Kretingos r.) 108, 133, 155, 177, 189, 238, 272, 363
 Riazanė (Rusija) 285, 340, 343
 Rybiškės (Vilniaus mst. dalis) 331–333
 Riešė (Vilniaus r.) 275, 314, 329
 Ryga (Rīgā) 17, 155, 220, 328, 335, 336, 338–340, 342, 343, 399, 401
 Rygos įlanka 317
 Rimaisai (Panevėžio r.) 31, 187, 189, 192, 253, 274, 275, 363
 Rytpėsiai 13, 14, 17, 88, 102, 168–170, 187, 203, 210, 211, 219, 221, 225, 270, 299, 307, 337, 341, 342, 377, 378, 398
 Rytu Europa 80, 99, 112, 174, 224, 225, 227, 228, 247, 256, 277, 312, 316, 318, 321, 327, 336, 340, 373, 378, 386
 Rytu Latvija 227, 338, 342, 343, 401
 Rytu Lietuva 19–24, 26, 30, 31, 86, 99, 111–113, 121, 135, 145, 147–150, 166, 175, 188, 192–194, 227, 228, 232, 234, 235, 237, 239, 249, 255, 256, 279, 283, 284, 291, 293–295, 299, 307, 309, 319, 320, 332, 335, 339, 343, 345, 346, 357, 361, 363, 373, 381–383, 385, 390, 391, 400
 Rytu Mozūrai 107
 Rytu Pabaltijys 13, 15, 101, 105, 166, 169–171, 225, 226, 229, 247, 254, 276, 277, 295, 306, 307, 311, 312, 315–319, 325, 327, 328, 364, 387, 399
 Rytu Pamarys 311
 Rytu Prūsai – žr. Rytpėsiai
 Rytu Prūsija 264
 Rodanas, up. 292
 Rokiškio aps. 242
 Rokiškio r. 97, 224, 232, 279, 335
 Roma 15, 16, 93, 106, 108, 115, 120, 181, 183, 202, 220, 233, 240, 262, 270, 307, 353
 Rubokai (Šilutės r.) 132
 Rūdaičiai (Kretingos r.) 93, 108, 314, 329
 Rudamina (Lazdijų r.) 152, 153, 241, 250, 358, 370
 Rumšiškės (Kaišiadorių r.) 288, 336
 Ruseiniai (Kėdainių r.) 27, 31, 189, 274, 300, 363, 379
 Rusia 144, 247, 275, 295, 312, 313, 316, 324, 339, 340, 342, 376, 378, 389, 400
 Rusija 281, 291, 373, 387
 Rusių Ragas (Širvintų r.) 19, 23, 191, 193, 229, 237, 253, 321, 332
 Ružanai (Baltarusija) 396
 Rževskoje (Kalinigrado sr.) 132
 Salakas (Zarasų r.) 146, 391
 Salantas, up. 67
 Saločiai (Pasvalio r.) 146
 Sandrausiskė (Raseinių r.) 93
 Sankt Peterburgas (Rusija) 400

Saremos sala 384
 Sargėnai (Kauno mst. dalis) 27, 93, 114, 159, 163, 164, 172, 201, 260, 261, 362
 Sariai (Švenčionių r.) 229
 Sarnaté (Latvija) 97
 Sauginiai (Šiaulių r.) 99, 116, 163, 220
 Sauseriai (Kretingos r.) 88
 Sausiai (Trakų r.) 19, 284
 Scha, up. 151
 Seda (Mažeikių r.) 139
 Seiliūnai (Lazdijų r.) 367
 Seinai 155
 Selpis (Latvija) 317, 391
 Semba 86, 88, 107, 210, 308, 309
 Sembos kyšulys 307
 Senkai (Kretingos r.) 108
 Senoji Ladoga 224, 225, 227, 335
 Seredžius (Jurbarko r.) 27, 28, 31, 34, 79, 80, 114, 148, 163, 189
 Servečius, up. (Baltarusija) 151
 Sidabra, up. 39
 Singhulas 165
 Siraičiai (Telšių r.) 260, 323, 343
 Skalva 383
 Skandinavija 84, 106, 144, 286, 307, 312, 324, 331, 341, 353, 373, 376, 378, 399
 Skaudvilė (Tauragės r.) 334
 Skomantai (Klaipėdos r.) 132, 133, 188
 Skubėtai (Šalčininkų r.) 23, 79, 193, 194
 Skuodo r. 56, 65, 88, 94, 128, 353, 394
 Slengiai (Klaipėdos r.) 56
 Slonimas (Baltarusija) 396
 Smolenskas (Rusija) 313, 316–318
 Smolensko sr. (Rusija) 235
 Smurgainys (Baltarusija) 148
 Sodėnai (Šilutės r.) 130, 132, 154
 Sokiškiai (Ignalinos r.) 97, 111, 267, 345, 398
 Stakliškės (Prienu r.) 313, 315, 327, 333, 342, 343

Stanaičiai (Vilkaviškio r.) 89, 95, 102
 Stančaičiai (Klaipėdos r.) 88
 Stirbaičiai (Tauragės r.) 66
 Stokholmas (Stockholm) 341
 Stragnai (Klaipėdos r.) 35, 325, 343
 Strėva, up. (Trakų r.) 22
 Strėvos pilkapiai (Trakų r.) 79
 Stungiai (Joniškio r.) 35–38, 80, 163, 230
 Subačius (Kupiškio r.) 146, 391
 Sudargas (Šakių r.) 360
 Sūdėnai (Kretingos r.) 88, 102
 Sudota (Švenčionių r.) 22, 79
 Suomija 260, 307, 331, 338, 373, 399, 400
 Suvalkų aps. 209, 224
 Suvalkų sr. 151, 152
 Svėdasai (Anykščių r.) 25, 146, 391
 Svyriai, ež. 148
 Svisločė, up. (Baltarusija) 151
 Šakių r. 28, 31–33, 80, 189, 360
 Šalčininkų r. 23, 26, 79, 193
 Šančiai (Kauno mst. dalis) 312, 313, 334, 335
 Šarkai (Šilalės r.) 110, 116, 163, 204, 209, 221
 Šaukotas (Radviliškio r.) 136, 296
 Ščecinas (Szczecin) (Lenkija) 311
 Šeimyniškėliai (Anykščių r.) 291
 Šernai (Klaipėdos r.) 168, 169, 188
 Šešupė, up. 34, 107, 154, 352
 Šiaudaliai (Šilalės r.) 110
 Šiauliai 35, 36, 39, 81, 258, 260, 273
 Šiauliškiai (Prienu r.) 274
 Šiaulių r. 35, 46, 80, 89, 91, 94, 99, 102, 116, 140, 143, 164, 279, 296
 Šiaulių žemė 110, 140, 142, 383, 392
 Šiaurės Baltarusija 235
 Šiaurės Europa 105, 276, 322, 373, 378
 Šiaurės Lietuva 109, 132, 145, 295, 321
 Šiaurės rytu Lietuva 145

Šiaurės rytu Rusija 317
 Šiaurės vakarų Baltarusija 86, 99
 Šiaurės vakarų Europa 316
 Šiaurės vakarų Lietuva 99, 123, 126, 128
 Šiaurės Žemaitija 102
 Šilalės r. 18, 51, 53, 54, 80, 81, 92, 94, 110, 116, 136, 163, 173, 195, 296, 399
 Šileikiai (Kretingos r.) 88
 Šilutės r. 48, 93, 130, 132, 134, 173, 181, 258
 Širvintų r. 19, 21, 26, 96, 283
 Šlažiai (Klaipėdos r.) 167, 169
 Šlezvigas (Schleswig) (Vokietija) 356
 Šmara, up. 151
 Šprė, up. (Vokietija) 169
 Štutgartas (Stuttgart) (Vokietija) 341
 Šukoniai (Pakruojo r.) 36–38, 80, 140, 163
 Šulaičiai (Kėdainių r.) 28, 80, 93, 189, 300
 Šušvė, up. 351, 383
 Švaicarija (Lenkija, Suvalkų aps.) 209, 224
 Švedija 268, 291, 295, 308, 311, 328, 331, 339, 341
 Švēkšna (Šilutės r.) 258, 303, 305
 Švenčionių r. 19, 22, 24, 26, 79, 97, 296, 381
 Šventoji, up. 22, 26, 42, 99, 105, 111, 115, 117, 121, 122, 136, 148, 321, 382
 Šventoji (Palangos mst. dalis) 97
 Talinas (Tallinn) 336, 337, 342, 343
 Tamošaičiai (Šilalės r.) 93
 Tartu (Estija) 336, 338, 341, 399
 Tauragės r. 130, 334
 Tauragnai (Utenos r.) 146, 391
 Taurapilis (Utenos r.) 159, 188, 220, 272, 363
 Telšiai 66, 67, 93, 139, 233, 260, 338
 Tervetė (Latvija) 235, 277
 Tilžė 132, 307
 Tiras (Latvija) 376, 377
 Tolimieji Ryta 316
 Tolišiai (Kelmės r.) 379
 Toropecas (Rusija) 85
 Trakai 256, 382, 385, 387
 Trakų r. 19, 21, 22, 26, 79, 98, 283, 284, 340
 Trinapolis (Vilniaus mst. dalis) 332
 Truikinai (Skuodo r.) 65, 81
 Tūbausiai (Kretingos r.) 74, 108, 109
 Tulpiakiemis (Ukmergės r.) 189
 Tverė (Rusija) 85, 317
 Ubortė, up. (Ukraina) 295
 Ukmergė 26, 29, 382
 Ukmergės r. 26, 29, 31, 115, 189, 379
 Ukraina 270
 Upyna (Šilalės r.) 48, 53, 136, 173, 195, 196, 296
 Upytė (Panevėžio r.) 117, 163–165, 220, 392
 Upytės žemė 142, 383
 Uplandas (Švedija) 378
 Upninkų apyl. 387
 Upsala (Uppsala) (Švedija) 342, 343, 399
 Usačius, up. (Baltarusija) 151
 Uša, up. (Baltarusija) 151
 Utēna 25, 112, 146, 346, 391
 Utēnos aps. 242
 Utēnos r. 26, 97, 188, 345
 Užnemunė 7, 89, 100, 102, 149, 151–155, 170, 188, 238, 239, 242, 250, 255, 256, 279, 283–285, 293, 299, 336, 337, 341, 345, 352, 360, 363, 395, 398, 400
 Vainiūnai (Radviliškio r.) 116
 Vaitiekūnai (Radviliškio r.) 116, 232
 Vakarų Baltarusija 111, 235
 Vakarų Europa 16, 106, 107, 202, 225, 229, 247, 275, 306, 310–312, 316, 320–322, 327, 329, 363, 366, 373, 378, 379
 Vakarų Lietuva 81, 82, 99, 100, 135, 148, 149, 161, 170, 172, 221, 228, 239, 253, 279, 309, 334, 341, 345, 352, 357
 Vakarų Mozūrai 107

Vakarų Pabaltijys 325
 Vakarų Pamarys 311, 342
 Vakarų Žemaitija 107, 109
 Valdomai (Šiaulių r.) 140
 Varduva, up. 62
 Varėna 154
 Varėnos r. 19, 26, 97, 153, 155, 162, 275
 Varmė 308
 Varšuva (Warszawa) 102, 155, 220, 221, 336, 337, 340, 342, 343, 399–401
 Veisėtiškiai (Anykščių r.) 24, 25, 79, 145, 391
 Veleikiai (Zarasų r.) 275, 314, 329
 Velikuškės (Zarasų r.) 241, 267
 Veliuona (Jurbarko r.) 241
 Vengrija 291
 Venta, up. 89, 94, 109, 128, 135, 136, 140, 143
 Veršvai (Kauno mst. dalis) 27, 31, 34, 97, 114, 119, 148, 163, 164, 172, 187, 189, 190, 193, 204, 209, 221, 233, 234, 253, 268, 269, 274, 300, 302, 309, 316, 320, 322, 362, 363
 Vešeta, up. 278
 Vėžaičiai (Klaipėdos r.) 132, 134
 Vydeikiai (Plungės r.) 66
 Vidgiriai (Šilutės r.) 130, 131, 154, 155, 195, 196, 210, 221, 264, 300, 308, 309, 353
 Vidurinė Azija 316
 Vidurio Baltarusija 86, 99, 123, 339
 Vidurio Europa 105, 166, 169, 170, 202, 237, 262, 265, 312, 337, 363
 Vidurio Latvija 109
 Vidurio Lietuva 27, 28, 30–32, 34, 39, 45, 54, 113, 115, 117, 121–123, 135, 136, 143, 148–150, 164, 172, 175, 188, 193, 197, 204, 221, 234, 235, 270, 307–309, 319–321, 338, 341, 363, 365, 382, 383, 390
 Vidurio šiaurės Lietuva 25, 35, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52, 54, 135, 140, 142, 163, 164, 172, 173, 230, 232, 236, 238

Vidurio vakarų Europa 247
 Viduržemio jūra 168
 Vienragiai (Plungės r.) 91, 93, 102
 Vilkaviškio r. 89, 95, 97, 152, 284
 Vilniautinis (Varėnos r.) 153, 155
 Vilkiškiai (Šilutės r.) 130
 Vilkų Kampas (Šilutės r.) 132
 Vilnia, up. 324
 Vilniaus gub. 342, 401
 Vilniaus kraštas 342
 Vilniaus pilis 379
 Vilniaus r. 21, 26, 88, 93, 111, 225, 239, 275, 296, 334, 381
 Vilniaus Žemutinė pilis 256, 301, 323
 Vilnius 17, 22, 56, 79–81, 101–103, 123, 154, 155, 220, 221, 317, 318, 321, 324, 325, 331–343, 361, 382, 385, 387, 398–401
 Visdergiai (Šiaulių r.) 91, 93, 102
 Vysla, up. 83, 85, 169, 171, 205, 210, 307, 311, 312
 Vysokojė (Baltarusija) 155, 396
 Vištytis, ež. 152
 Vitebskas (Baltarusija) 317
 Vokiečių ordinė – žr. Kryžiuočių ordinės
 Vokietija 275, 328, 331, 353, 387
 Volga, up. 84, 314, 316, 317, 342
 Volinas (Lenkija) 311
 Volynė 16, 169, 295, 384
 Volkovyskas (Baltarusija) 231, 396
 Vorėnai (Molėtų r.) 233, 368
 Vosgeliai (Zarasų r.) 93, 111, 232
 Vroclavas (Wrocław) (Lenkija) 221, 336, 343
 Zarasų r. 24, 26, 31, 79, 111, 148, 241, 275, 332, 381, 391
 Zarubcinai (Ukraina) 173, 174
 Zaslavlis (Baltarusija) 396
 Zastaučiai (Mažeikių r.) 93

Žagarė 35,
 Žalioji (Vilkaviškio r.) 97
 Žasinas (Šilalės r.) 48–51, 80, 81, 136, 138, 163, 173, 195, 196, 374, 399
 Žeimena, up. 382
 Žemaičiai 81, 82, 155, 221, 336, 338
 Žemaitija 48, 54, 89, 94, 95, 102, 109, 110, 136, 149, 163, 164, 173, 180, 181, 195, 296
 Žemutinė Vysla 123
 Žemutiniai Kaniūkai (Kauno r.) 97
 Žiedupė, up. 351
 Žiegždriai (Kauno r.) 154
 Žiemgala 143, 144, 392
 Žyva Voda (Lenkija, Suvalkų aps.) 209
 Žuvintas, ež. 152
 Žvainiai (Vilniaus r.) 88
 Žviliai (Šilalės r.) 49, 53, 110, 116, 136–138, 173, 195, 263, 264, 296, 300

TURINYS

AUTORĖS ŽODIS	7
PRATARMĖ	9
I. LAIKOTARPIO CHRONOLOGIJOS KLAUSIMAS	13
II. ŠALTINIAI. LAIDOJIMO PAMINKLAI	19
Rytų Lietuvos pilkapiai	19
Vidurio Lietuvos kapinynai	27
Vidurio šiaurės Lietuvos kapinynai	35
Centrinės Žemaitijos kapinynai	48
Lietuvos pajūrio kapinynai	56
III. LIETUVIŲ ETNOSO ŠAKNYS	83
Vakarų baltai	86
Rytų baltai	97
IV. BALTU GENČIŲ FORMAVIMASIS	105
Vakarų baltų gentys	107
Rytų baltų gentys	111
Centriniai baltai	114
Baltų gentys tautų kilnojimosi fone	120
V. GENČIŲ SAJUNGOS IR JŲ VAIDMUO LIETUVIŲ TAUTYBĖS	
FORMAVIMOSI PROCESĘ	125
Kuršiai	126
Skalviai	130
Žemaičiai	135

Žiemgaliai	140
Sėliai	145
Lietuviai	147
Jotvingiai	151
 VI. DVASINĖS KULTŪROS APRAIŠKOS	157
Laidojimo formos	157
1. <i>Inhumacija</i>	159
2. <i>Kremacija</i>	165
Simbolizmas senovės lietuvių laidosenoje	176
1. <i>Miniatūriniai dirbiniai – darbo įrankių simboliai</i>	176
2. <i>Simbolinė papildomų įkapių prasmė</i>	181
3. <i>Ką ir kaip simbolizuojama „žirgo kapas“</i>	187
Taikomosios dailės pradai	199
1. Nuo žalvarinės įvijos iki meniškų juvelyrinių dirbinių pradų	199
2. <i>Papuošalų dekoras</i>	208
 VII. PAGRINDINĖS ŪKIO ŠAKOS	223
Verslai	223
1. <i>Žemdirbystė</i>	223
2. <i>Botaninės liekanos</i>	240
3. <i>Gyvulininkystė</i>	248
4. <i>Medžioklė</i>	255
5. <i>Žvejyba</i>	257
Amatai	258
1. <i>Metalų apdirbimas</i>	258
2. <i>Puodininkystė</i>	282
3. <i>Namų ūkio darbai</i>	293
4. <i>Kitos namų ūkio šakos</i>	300
5. <i>Medžio ir kaulo dirbiniai</i>	301
6. <i>Gintaro apdorojimas</i>	303
Prekyba	306
1. <i>Prekybos kelias</i>	306
2. <i>Vietinės reikšmės prekybos kelias</i>	318
3. <i>Pirkliai ir svorio matų sistema</i>	322
4. <i>Pinigai</i>	328
 VIII. SOCIALINĖ VISUOMENĖS STRUKTŪRA	345
Piliakalnių vaidmuo visuomeninių santykių raidoje	345

1. <i>Ginklai</i>	366
2. <i>Žemės</i>	381
3. <i>Valstybingumo užuomazga</i>	383
Lietuva plačiąja prasme	387
 LITHUANIA AT THE DAWN OF STATEHOOD (Summary)	403
 SANTRUMPOS	447
 ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	449
 GEOGRAFINIŲ PAVADINIMŲ RODYKLĖ	455

Volkaitė-Kulikauskienė, Regina

Vo-99 Lietuva valstybės priešaušriu / Regina Volkaitė-Kulikauskienė. –

Vilnius: Vaga, [2001]. – 471 p.: iliustr.

Bibliogr.: po sk. – R-klės: p. – 449–467.

ISBN 5-415-01498-5

UDK 947.45.01

Regina Volkaitė-Kulikauskienė
LIETUVA VALSTYBĖS PRIEŠAUŠRIU

Leidyklos redaktorė *M. Dautartienė*

Apipavidalino dailininkas *R. Čeponis*

Korektorė *R. Prapiestienė*

Maketavo *A. Gaidamavičius*

Leidykla „Vaga“, Gedimino pr. 50, 2600, Vilnius

Spausdino AB „Spindulys“, Gedimino 10, 3000 Kaunas

Šia knyga autorė norėtų prisidėti prie senovės Lietuvos istorijos atskleidimo, jos problemų gvidenimo. Remiantis ilgų metų archeologinių tyrinėjimų duomenimis, bandyta ižvelgti ir brėžti tą kelią, kurį mūsų protėvių kartų kartos nuėjo kurdamos savitą spalvingą dvasinio ir ūkinio gyvenimo kultūrą. Ypač stengtasi įminti istorinius procesus, dėjusius būsimuosius Lietuvos valstybės pamatus. Dabar gyvendami nedideliame žemės lopinėlyje, vardu Lietuva, pagarbiai ir susižavėję žvelgiame į tolimos senovės savo gimtojo krašto žmonių kartas, gebėjusias sukurti didžią valstybę, kurios vaidmuo anū laikų Rytų Europoje buvo itin ryškus.

R.Karoblis

